

БІБЛІОТЕКА
ТОВАРИСТВА
„ПРОСВІТА“

Число

Знак

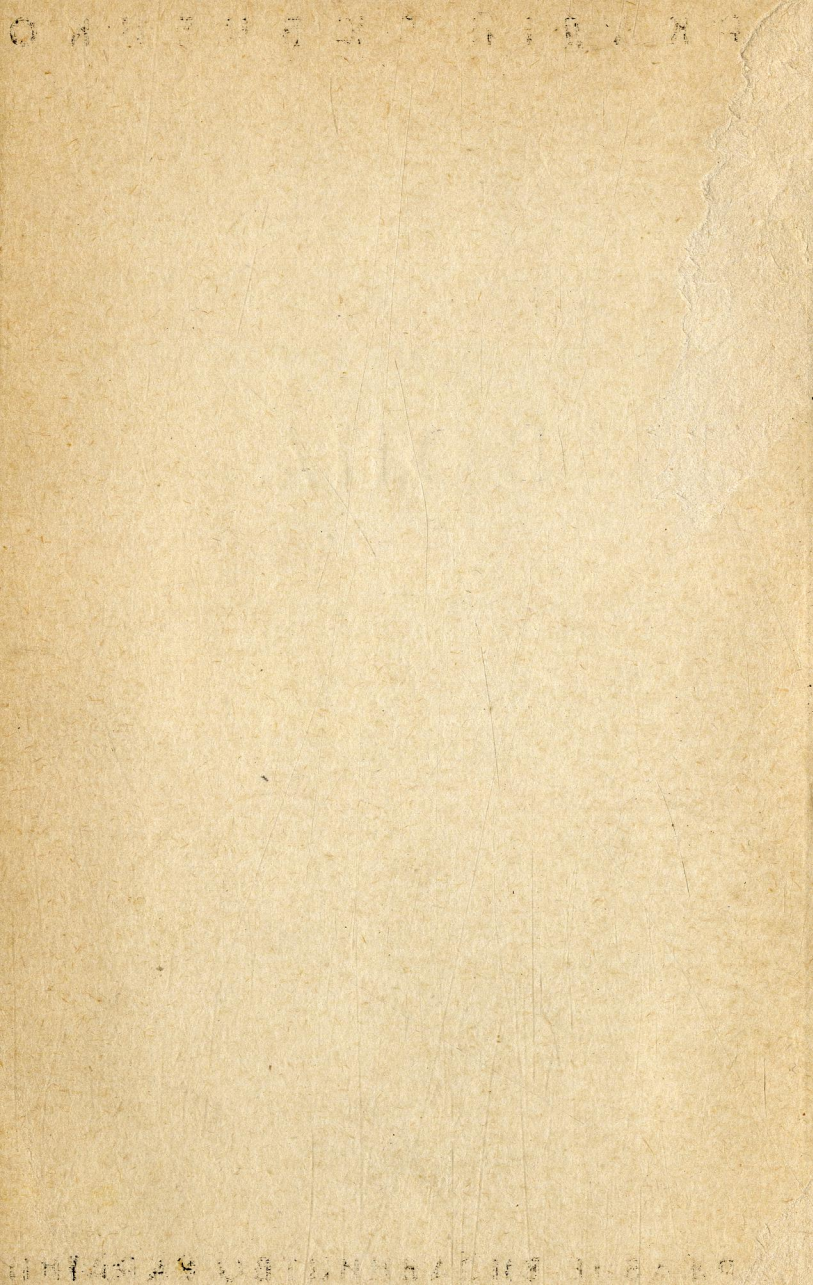
АРКАДІЙ ЛЮБЧЕНКО

5969

ВОНА

4885

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

АРКАДИЙ ДМИТРИЕВИЧ

В О Н А

ПОВЕСТИ И ПОВЕСТИ

3.40.

ГОРЬКИЙ И ДРУГИЕ ПИСАТЕЛИ

~mrr~

223-

13856

ВЕРТЕН

АРКАДІЙ ЛЮБЧЕНКО

В О Н А

ПОВІСТІ Й НОВЕЛИ

5756

18.12.74 (3)

М. В. М. Усєр-1974

9.40.

З. 89

Бібліографічний опис цього видання вміщено в "Літописі Укр. Дрву", "Картковому ре-

Львівська державна бібліотека
національного видавництва України
ім. І. П. Петровського

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1

9

2

9

9

Літопис

ВІСНИК ЛІТОПИСНИК

В О Н А

ВІСНИК ЛІТОПИСНИК

Л. О. П.

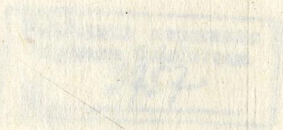

Перша Друкарня Державного Видавництва України ім. Г.І. Петровського, Харків
Укрголовліт № 2131. 22/V
1929, Зам. № 1300. Тир. 5000.

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку“, „Картковому репертуарі“ та інш. покажчиках Української Книжкової Палати

ОБЩЕЕ ПЕЧАТЪ САНСКОМ

BEPTEN

— ади ми ош, мтауудатн, іаад мав адедт ж н
ажуд аонлох маваневн авн у мовоко мнравн
вт нїдетім ашмаодня анавсудеп анеждоаопеор
ош, мтауунохедеп ав адедт ж н, нїдоидетн
око анирваон, ановрдеп іаавсуп аи оово
оовоко аномн

— утот, нліс окаяннїкопс на, нлшїнп на, ежт
— опдіа нхот, аонтжваор нхот, атудам, аон
— додн іоншнлох мовеве ве, ед, іавв нїш в нтн
хншїмї укени онвєїкоп нтуд авм, атсортот іон
укени ж одв нтнж отошн нр отожур є аїкдвнн
отожур є атсвндү хндрвмшох вт аоме хнвнлхвж
ртнж отошн іі жет нр

нхот адуд ав інотрєв үмошн ү аврєк аїа
— ад — отавд аїкїа хїнвтїо мотїотр єждА ашквнї
— внв вїтокоодв н үмот, аоокнїме оторєд отвї
авнлжомєн мїншнлох є нїтол

СЛОВО ПЕРЕД ЗАВІСОЮ

Перш за все треба сказати, що сьогоднішнє
дійство не має анічогосїнько спільного з тим своє-
рїдним розумїннєм, якого надавали й надають
слову „вертеп“ не тїльки наші північні сусїди,
але й чимало наших байдужих земляків.

Це значить: будьте певні, що, потрапивши сюди,
ви в жадному разї не потрапили у якесь мото-
рошне місце, у кішло розпутників чи душогубів.
Навпаки. Ви прийшли, щоб подивитися мистецьке
дійство, побудоване за давнїм місцевим примїти-
вом, подивитися, українською мовою казавши,
вертеп.

Чи ж треба вам далі нагадувати, що цим прекрасним словом у нас називали колись дуже розповсюджене пересувне видовище містерій та інтерлюдій, чи ж треба вас переконувати, що слово це справді прекрасне, повнозвучне, економне слово?

Отже, ви прийшли, ви спокійненько сіли, готуючись, мабуть, трохи розважитись, трохи відпочити в цій залі, де, за зразком колишньої народної творчості, має бути показано низку смішних випадків з чужого чи нашого життя або ж низку жахливих змов та кошмарних убивств з чужого чи теж із нашого життя.

Але якраз у нашому вертепі все буде трохи інакше. Адже протягом останніх віків багато-багато дечого змінилося, тому й абсолютна аналогія з колишнім неможлива.

Погодьтеся бо справді: якщо за тих давніх часів вертеп являв собою видовище, що складалося тільки з містерій та інтерлюдій, то на наш час наспіло вже чимало нових народніх різнобарвних і також цікавих видовищ. Сама бо містерія, пройшовши екстатичний шлях Єлевзіній та символічну путь духовної драми, потрапивши, як усім відомо, з тихого віттаря на шумний майдан, набравши, кінець-кінцем, рис комічних та суто побутових, доживає тепер свого віку десь у глухому закутку Баварії. Строката ж інтерлюдія, відбувши службу хорів та пантомім, перетворена, як усім відомо, Джоном Гейвудом на живу й дотепну веселуху, тепер ще більше

перетворилася й розбіглася по всіх-усюдах нашого буття.

Якщо за тих давніх часів вертеп являв собою просто триповерхову коробку, що її з чималою морокою переносилося з місця на місце, то тепер, маючи величезні науково-технічні надбання, ми, безперечно, можемо собі дозволити, щоб наш удосконалений вертеп, будь він яких завгодно розмірів, легенько й хутенько пересувався на які завгодно відстані.

Якщо в тому давньому вертепі за лицедіїв правили невеличкі дерев'яні ляльки, то тепер, коли людська істота зазнала великого поступу, ми, безперечно, можемо собі дозволити, щоб за лицедіїв правили почуття, думки, окремі слова, окремі образи або й самі живі істоти (звичайно, це зовсім не заперечує у нас чималої наявності й чималої ролі незграбно-натуралістичних ляльок).

І якщо колись ляльки не вміли розмовляти нашою мовою, що примушувало говорити за них підказників, то тепер, завдяки науковим досягненням, чимало механізованих ляльок навіть уже й цього формально навчилися, а тому дозволимо собі певність, що мова, якою відбувається дійство, дійде геть до всіх, сприйметься д'останнього звуку.

Отже, не ждіть жорстокої драми про Іродову смерть, не ждіть грайливої п'єси про Смерть і Багача. Не ждіть старого стереотипу. Не ждіть акуратненької послідовності. Не ждіть нічого особливо трагічного, бо трагедія — явище досить

умовне і не завжди буває бажане. Не ждять також нічого надміру веселого, бо веселості теж — явище досить умовне і теж не завжди бажане.

Знайте лише: тут протиріччя не дозволять вам бути байдужими.

Чуєте? Покищо хвилюється скрипка. Але незабаром почне тріскотіти маленький барабан, потім до нього прилучиться ще кілька, тоді гримне великий бубон, ляснуть пронизливі металеві полумиски, застогне волторна, задрібцюють цимбали, засвищуть флейти, залунають фанфари, зареве шалений тромбон, — здійметься, як це часто буває, ціла хуртовина невгавучих, оскажених звуків, що різко пройматимуть ваші істоти й нарешті розірвуть оцю завісу.

Бачите? Ось вона перед вами на всю просторинь міниться фарбами. Наш славетний український художник недавно створив це райдужне видовище, наш видатний український технік зумів застосувати свої здібності й примусити кожную окрему найдрібнішу плямку жваво рухатись.

Перед вами злива найрозмаїтіших кольорів та відтінків. Перед вами, як бачите, грандіозний калейдоскоп. Перед вами сліпучий екран відблисків, зворушлива симфонія удару і ласки. Перед вами (без перебільшень) — саме життя!

Вас, здається, тішить цей яснозелений колір, що пропливає вгору? О, так! він нагадує час, коли сповняються життєдайними соками земля і звір, і людина, коли все набрякає солодкою потужністю, коли раз-у-раз сміливість запліднює

новий талант і виникають нові захвати. І ви мимоволі й захватно думаете: багато ще в нас соковитої цілини й багато - багато весен попереду!

Не озирайтесь — хай не вражає вас чудний вираз на декотрих обличчях, що зринув у цей момент. Це, мабуть, ті, що їх уже не збудить запах свіжинних уст, це ті, що завжди і скрізь звикло чекають, аби догоріли свічки.

Вас дивує, вас навіть дратує цей розбризк сірих рухливих плямок, що так нагадують сірі осінні дні, сірі почуття, сіру недбайливість, сіру нудьгу присамоварних бесід, сіру активність млявих людей, сіру ніжність безсилих рук, сіру привітність ворожого усміху, сіру тьмяність фалшивих похвал.

Не озирайтесь — хай не вражає вас той приймний спокій, та насолодна покора, що в цей момент лягли на деякі обличчя. Це, мабуть, ті, що їм сірий колір дає гармонійну відряду буденних свят, це ті, що в кожному порушенні штампуготові вбачати ходу на котурнах, це ті, що бояться, коли при них одчиняють квартиру, бояться, щоб їх не проходило свіженьким протягом, це ті, що стомились, шукаючи спокою.

Ага! Вас уже збуджують чорні правильні фігури на завісі, що ніби нагадують чітку суворість будов, вас уже збуджують і темносині лінії на всю завісу, що ніби нагадують чітку розмежовану просторінь праці, вас збуджують безповоротні перехрищування напружених, мов триси, жил, що їм художник надав таких убивчо - правдивих, переконливих форм і кольорів. О, так!

Ви бачите неминучість великих устремлінь, ви відчуваєте несхибну упевненість руху, ви розумієте непереможну пісню свідомости й сили. І ви вже мимоволі своєю уявою летите до якихся дальших геніяльних ліній та форм, що їх конче винайде прийдешній вчений і колишній степовик.

Не озирайтесь — хай ані трошки вас не турбують сумніви й вагання, що зринули в цей момент на декотрих обличчях. Сумнів — це та ж зневіра, а невіра — безсилля. Майте завжди терпіння пожаліти слабших. Бо це ж ті, які думають, що знають багато, а знають так мало-мало, це, мабуть, ті, що не бояться нічого, крім сильної віри.

А тепер вас уже причаровує цей яскравий колір, що так владно панує на нашому паню,— колір, коли досягають вишні в садах, колір, коли на вечірній зорі у степах лютують морозні вітри, а на світанках займаються обрії, колір, коли серед глибокої ночі, роззявивши пащі й зідхаючи в спразі, родять родючі домни, колір тих незабутніх хвилин, коли ви поранений впали на сніг, колір, що біль перетворює в радість і, раз половивши, не пустить назад,— бадьорий колір нестримних палахтінь.

Хай він яріє — п'янка справдешня радість!

Хай будуть повні ваші серця, як повні бувають келехи, і... не звертайте уваги на інших.

Годі.

Придивіться краще до цих смарагдових акордів,— хіба не зворушують вас?

До цієї принадної плинності аквамарину,— хіба не поема тихих вечорів на далеких лагунах?

До цих разючих фіялково - білих, як блискавки, скерцо,— хіба раз - по - раз не стискається серце й не скрикує ваша кров?

До цих небезпечних звивів сріблястої фуги,— хіба не вабить борвій у згубну височінь?

До цих важких чорно - лискучих рулад, що вибухами линуть із темних надрів і все сповивають тривогою,— хіба не бракує вам віддиху й не тягне хутчій до підсоння?

До цієї рапсодії липневих гобеленів, цих зграйних хвиль, що жене їх вітрець,— хіба не вражає величний потік золота й поту?

До цих голубих, придимлених злегка, безмеж,— хіба не кличе у просінь, не мучить жагою пізнань?

Втішайтеся й болійте всі, хто прийшов і хто може! Насичуйтеся цим нескінченним натовпом фарб і відтінків, звуків і півтонів, що мінливо зринають і гаснуть на нашому паню, де над усе панує тільки один найістотніший колір — удару і ласки, болю і радості.

Впивайтесь досхочу, чи то приємно вам, а чи ні, бо ось зараз востаннє зареве музика й розірве завісу.

Але мусимо попередити: все, що досі говорилося, не має особливого відношення до самого дійства. Це стосується до певної міри лише завіси, це зроблено тільки тому, що час був починати, а на кону не встигли як слід приготуватись.

Попереджаємо також (хоч це відомо вже з оповіщень), що серед інших номерів сьогоднішньої програми вашу завітчану героїню екзотичних танків і своєрідних українських розваг, героїню, що їй багато віддавалося вами часу та хвали,— сьогодні показано не буде, як не буде вже її показано ніколи. Сьогодні натомість з'явиться інша, можливо, ще мало відома вам, проте визнана вже за великий талант, з'явиться жінка найменням Жінка.

СОЛО НЕПРИКАЯНОЇ ЛІРИКИ

Шалено-швидко пролітають наші дні, мчать життям, як розлогими степами, наші буйногрові місяці, пропливають, як гордовито задумані кораблі, наші роки...

Все це, як знаєте, дуже непомітно й дуже просто.

Уявіть собі: просто був такий день, коли ви лишилися на самоті. Вас до краю наситила злива облич, слів, жестів, невгавучого шуму вулиць, невтомного руху праці, і поїзд, що несе вас крізь запашну хуртечу життя, зупинився нараз на маленькій станції десь у степах, щоб наступної хвилини ще швидше рушити вперед.

Був такий день, коли ви, хоч і мали вільний час (а може, саме тому, що мали його), ви не пішли на цікаву лекцію і не поїхали на полювання, і не взялися читати нову книжку, і не завелися з кимбудь на довгу суперечку, а просто... з чималою увагою почали чомусь упорядковувати

вашого стола, хоч цього сухого порядочку на робочому столі ви одвіку не любили і, мабуть, не любитимете.

Це ви робите тільки тому, що сьогодні вас ніби пойняв бунтівливий напад протиріч, і ваша увага зупинилася саме на тому місці, де найбільше вирують зустрічні сили, де стикаються навали здогадів, де збігаються лезами гострі відчуття, де серед задимлених пагорбів, глибоких шанців та розгардіяшу бойовиськ басують переможці і стогнуть переможені, де нарастають нові здобутки й готуються нові облоги.

Ви щойно взялися впорядковувати вашого стола, як знову відчули глибокий органічний протест.

О, ті великі, чистенькі, наївно-усмішкуваті столи, що їх так часто бачиш у нас, столи, що нагадують сумнівну цнотливість, підфарбовану красу, примушене кокетство. Ті спокійні, акуратно застелені столи, що від них повіває холоденький вітрець, ті акуратно розставлені, ніби прибиті, цяцьки на на столах, що в'яжуть думку, ті акуратненько порозкладені книжки й папери, що зовсім не промовляють, не живуть, не збуджують. Та мертва виставка, гордість ситого нуворіша, та дбайливо прибрана поверхня, що під нею тяжко сподіватися на цінні поклади, та припомаджена передчасна чи вчасна лисина, що з-під неї найчастіше можна сподіватися на вияви млявості й ортодоксального гонору.

Ні, ви ніколи не любили й не любитимете подібних розцяцькованих мерців, ви ніколи, хоч як

старайтесь, не заведете в себе подібного порядку на робочому столі, бо зрештою, навіть завівши його, ви незабаром почуєте збоку красномовний сміх: те, що здавалося вам за порядок, ще багатьом здається за кумедне безладдя.

Тоді, частково одсунувши речі осторонь, частково якнайзручніше розклавши їх на поверхні, ви одну п'одній починаєте витягати й розкопувати важкі шухляди. І тоді серед іншого тлуму натрапляєте ви на кілька бльок - нотів.

Еге ж, тих пошарпаних бльок - нотів, що їх завжди, наполовину заповнивши, кидають кудись недбайливо, поступовно затирають у найдальші кутки, поступовно за них забувають. Бльок - нотів, що з них здебільшого ні один рядок не зринає на лискучу гладінь привселюдної цікавості. Бо саме в них, у бльок - нотах, найбільше збирається той дорогий радісний непотріб, що конче мусить бути занотований і не мусить вигулькнути десь безрадісною зайвиною.

Проте, сповнені цього разу незрозумілого бунтарства (бувають такі неприкаяні дні), ви починаєте перегортати сторінки цих пом'яшкурених свідків допитливості й хвилювань.

Погодьтесь: інколи це справді буває цікаво.

І поступовно ви вчитуетесь. Ви посміхаєтесь, іноді мружитесь, іноді зідхаєте, іноді дивуетесь і, скінчивши одного, несвідомо починаєте перегортати другого.

Хочете ви а чи ні, та згодом на вас набігає якийсь дивний, трохи ліричний, трохи непокійний

настрій. Ви думаєте: шалено - швидко пролітають наші дні, мчать життям, як розлогими степами, наші буйногрові місяці, пропливають, як гордовито задумані кораблі, наші роки, пропливають у безвість, щоб не вернутись...

Навіщо, навіщо так швидко пролітають дні? Чому не можна затримати свою руку в дружній руці і ще раз, ще міцніше стиснути її?

Чому вже не буде тих буремних повстань першої ночі, чому існує ніч друга, чому так невблаганно - хутко настає третя?

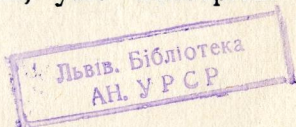
Чому так напосідливо скрадаються тіні і так підступно, ніби з далекої даліни, підповзає срібляста павутинка?

Чи не можна справді, як у тій українській пісні, осідлати вороних і чимдужч полетіти навздогін?
— Не вернемось!

Так. Мов гордовито задумані кораблі, вони пропливають у безвість, щоб не вернутись ніколи...

І ви думаєте: це прекрасно. Прекрасно, що не може вернутись те, за чим іноді дуже шкодують. Прекрасно, що є можливість любити колишній біль і сумувати за колишньою радістю. Прекрасно, бо це само собою дає невичерпні скарби, бо це значить день - у - день непереможно хотіти нового болю й нової радості, це значить безнастанно й глибоко любити життя.

Ви думаєте: минає час, а десь по глухих куточках життя один п'одному застрягають бльокноти, такі пом'яті й, либонь, уже непотрібні.

Вчорашній зазнав поразок від сьогоднішнього, а сьогоднішній ані трошки не певен, що його не зруйнує до щенту переможець нового дня.

Наївні й суворі друзі!

Ви стискаєте, ви піднесено, кріпко пригортаєте до себе і тих, що вже одбунтували, і тих, що бунтують досі. Вам хочеться любовно погладити цих непідкупних свідків допитливості й хвилювань.

Ні. Не треба. І ви вже знаєте, що ви цього не зробите.

Ви сьогодні сповнені якимся дивним настроєм, і вас уже кортить обернути свою ніжність на щось інше.

Сьогодні в найбільшій мірі тяжить над вами напад виклику, і тому вам кортить ширше розгорнути блок - ноти, рішучіше шарпнути сторінки.

Ви готові наперекір усталеним канонам шукати рухомої змінності, ви готові наперекір абсолютній змінності шукати чогось єдиного, непорушно - суцільного.

— Хай,— кажете ви,— живуть протиріччя, що рухають все вперед, хай живе повсякчасна змінність!

Хай сьогодні з минулих болісних думок, що перетворились та загусли на кремінь, буде викресано іскри радості, хай сьогодні невичерпну любов і жадобу примушено буде трепетно сміятись!

І ви вже поспіхом гортаєте сторінки.

Ви вибираєте на свій смак які завгодно уривки, ви пристосовуєте їх, скільки можливо, один до

одного, ви комбінуйте з них, скільки можливо, різні ситуації,— одне слово, несподівано й захоплено творите якийсь многобарвний твір. Ви наче складаєте інкрустований малюнок із того листа, що, злітаючи з дерева, падає десь по куточках або невтомно кружляє й пламеніє в буремному вихорі днів.

Шалено-швидко пролітають ці дні, мчать життям, як розлогими степами, буйногрові місяці, пропливають, як гордовито задумані кораблі, наші роки, щоб не вернутись...

МЕЛОДРАМА

Щойно прийшли з роботи. Ви трохи стомлені— така душна випала днина. Ви лягли в своїй віддаленій од міського центру кімнаті, що міститься на другому поверсі невеличкого будинку. Заплющили очі, і одразу почала вас огортати приємна похолодь затінку, почала заспокоювати рівна тиша, що нею сповнено все довкола.

Там десь, ген-ген, ніби за кілька верстов чи глибоко під землею,—невгавучий гуркіт міста, а тут — незмінна, густа, холоднава тиша.

Та раптом—чи чуєте?

З того міського шумовиння особливо виразно вихопився, влетів крізь розчинене вікно, заборсався, як птах у клітці, затремтів, як той птах, умираючи, і зідхнув востаннє мелодійний звук металу.

Фанфари?

Здається, десь — сріблогорлі фанфари.

Ви підводитеся. Уже ближче заgrimіла оркестра. Десь у вашому будинкові нетерпляче гуркнули двері. Хтось швидко перебіг коритаром. Хтось розсипав несміливий гомін. Хтось розгубився...

І ви підходите до вікна.

Це праве вікно (тут є ще ліве, протилежне) задивилося просто на кладовище, бо стіни вашого міського будинку просто межують із кладовищем.

Ви одгортаєте рукою галузки яблуневих верховіть, що заважають вам,— аж три яблуні потрапили якось у цей закуток і розрослися тут напричуд пишно, три великі яблуні під самісіньким вашим вікном.

З другого поверху вам видко вниз старенький паркан, що тягнеться близько повз стіни будинку, такий безсилий, безпорадний паркан. Він ніби ось допіру згинці шкутильгав та раптом згинці зупинився, замислився: чи варто йому далі? Чи варто, коли так напосідливо обступають молоді кущики, так запопадливо чіпляються за кожний вільний клаптик на його дорозі цупкі порості та бур'яни, так заповзято витискають його й силкуються якнайшвидше приглушити д'останку?

Коли ви перехоплюєтеся поглядом далі, одразу ж за парканом унизу ви бачите буйне хащовиння, бачите, як із цього зеленого кипіння подекуди виринають білі або чорні хрести й надмогильники. Ще чимало їх білих і чорних тоне в гушавині, чимало вже зовсім струхнявіло, вивітрилось,

зникло,— це найглухіша частина великого міського кладовища.

А коли ви кидаєте погляд поверх яблунь, ген-ген в далині, наче під легким серпанком, видно смугу протилежного узгір'я. Там ліве крило міста. Там нові квартали, що гордовитими найновішого стибу будинками, гордовитими корпусами нових заводів, віхами нових димарів, полапками нових учепистих бруків раз-у-раз далі й далі наступають на одвічну цілину.

Горнуться в далеч сполохані гони. Тікають назад у безвість легенди. І там, де спогад за татарське безумство, де вовки жовту кість жвакували,— тепер владна камінна хода переможця, тепер павутиння металевих сполучень, що силоміць засотують пагорби й долини.

Вклоняйтесь, химери давнизни! Стеліться покірно, простори!

Оркестра скінчила. Це — Шопенів „Marche funèbre“¹.

Здається, обіч, здається, там, куди пошкутильгав паркан, знявся останній надхненний звук, поплив над верховіттям і в прозорій високості розтанув...

Натомість зашугали голоси.

Ви ще далі одгортаєте галузки яблунь. Ви зручніше пригинаєтесь і бачите: віддалік, може, кроків за двадцять, під тією веселенькою березою стоїть кілька чоловіка. Погляди їхні скеровано на шум,

¹ Жалібний марш.

що наближається. Нараз один похапцем кидає долі недопалену цигарку, притоптує її — затоптує у свіжу землю щойно викопаної могили.

Вам, звичайно, все ясно — хтось назавжди пустився наших берегів.

По хвилині, одгортаючи віти дерев, обходячи звивними низками горбики могил, починають, як бачите, ряснити люди.

Вони поспішають, спотикаються, випереджують одне одного, мимохідь натрапляють одне на одного, звикло нервуються і звикло вибачаються. Кожне з них загодя хоче примоститися якнайкраще. Кожне хоче бачити все до дрібниць.

Злегка хитаючись, впливає над головами труна. Пливе над головами, і голови схилені.

(А чому б справді в цей момент не дивитися д'горі, де сонце і птахи?).

За труною — жінка.

У чорному вбранні, печальна жінка, яку дбайливо підтримують друзі. Молода, але тепер зовсім, зовсім безсила. Мовчазна, але очі їй кричать невимовним благанням. Покірна, але хусточка, що її притискає вона до уст, здригається надто часто, здригається так, що ось-ось випорсне з рук, і руки нестримно метнуться за труною.

Жінко, не треба!

Вам зненацька кортить сказати їй втішне слово. Підійти отак близенько до людини і так сказати — це їй, мабуть, трохи отверезить. Підійти й сказати дуже просте, щиросерде слово — це їй, мабуть, трохи підсилить. І хоч ви знаєте, що цього не

зробите, але через якийсь час, перемігши вагання, ви сходите вниз і, проминувши паркан, наближаєтесь врешті до народу.

Якраз останній промовець скінчив своє слово. Якраз починають забивати труну (оті особливі глухі удари у вічність), і ви чуєте, як жінка безнадійно скрикує, обриваючи фразу:

— Промінчику мій! Пожди! Я ж тебе так!..

У натовпі здійснюється раптове замішання, потім настає раптова коротенька тиша, — вона знепритомніла.

Саме цю мить, коли й ви механічно потяглися вперед, щоб допомогти жінці, комусь з оркестрантів, либонь, наступають на ногу, бо він, болізно сикнувши, тихенько, проте заскалено-міцно, кидає лайку.

Та одразу ж завихрюється грім фанфар, поглинаючи все — і несподівану лайку, і гомін юрби, і шум землі, що вже поспішно сиплеться на домовину.

Трохи згодом ви помічаєте: ще не встигли зарівняти землю, а добродушний чоловіча, полишивши заступа, хутчій підбіг і простягнув руку:

— Дозвольте... щоб пом'януть...

Еге ж, хіба він вам не подобається, цей безпосередній чоловіча в рябенькій сорочці, що просить на могорич? Він має рацію. Адже трапилась звичайна історія. Звичайнісінька собі історія — померла в місті людина. І чоловіча, мабуть, не сумнівається, що місто за цей час уже встигло народити, принаймні, двох нових. Так чому б

не хильнути за такий гарний кінець, що завжди є новим, гарним початком?

Ви пам'ятаєте — в юрбі снувалося:

— Вона його так любила! Вони щойно подружилися. Він узявся будувати якусь нову велику будівлю і впав з тих риштувань, що сам поставив. Упав з риштувань, що вломилися. А вона, сердешна, так...

Ви пам'ятаєте — в юрбі, здається, називали ім'я людини, що впала з власних риштувань. Воно своїм співзвуччям, здається, нагадувало прізвище якогось українського поета-лірика, хоч померлий і не був поетом. А втім, ви забули його.

В юрбі навіть хтось іронічно сказав:

— Цікаво, що б то була за будівля, коли таке лихе риштування.

MYSTÈRE PROFANE

Ваше місце, де ви сидите, ваша кімната, що нагадує маленьку гостинну станцію десь у степах, цього разу вже сповнена світанкового трепету, плинної сутіні.

Ви розчиняєте праве вікно й одгортаєте віти яблунь.

Спробуйте цього запашного трунку!

Ви нахилиєтесь і ловите устами незрівняні струмені, що ними тече голубий світанок, ви п'єте з насолодою голубі струмені й ледве вірите, що ви такий багатющий володар.

Адже повз ваше вікно пливе напій, якому не можуть дорівняти найдосконаліші вироби. За вашим вікном, де чорні хрести й зелене кипіння, грайливо іскриться прохолодне бодрене вино.

І ви жадібно п'єте. Ви відчуваєте, як скалки-бризки підстрибують і пестливо обсіпають ваше обличчя, ви відчуваєте, як поволі насичує ваше тіло відрадна потужність, відчуваєте, як згодом легшає вам голова й веселішає серце, як гнучко й лоскотно розгортається в вас якась невідома пружина,—хіба вам не хочеться тепер засміятися або почати веселої пісні?

Хто?.. хто насмілиться сказати, що ви не молоді?

М'які й холодні руки простягаються зовні й непомітно скрадаються вам під сорочку. Холодні руки міцніше обіймають вас, і тіло, ойкнувши злегка в тремтінні, на якийсь момент ніби завмирає. Ви ніби неймовірно швидко падаєте в глибінь озір і, ледве торкнувшись дна, ледве збагнувши цю бистру путь, бистро виринаєте на поверхню.

Тоді, освіжений і чуйно збуджений, ви ще повніше охоплюєте позіром навіть дрібниці.

Ви помічаєте, як на ребра старого паркану, мов та мучна порохнява на млинове коло, посіялась вранішня срібна припадь. Зринає думка: якщо доторкнутися тепер до паркану, там лишаться темні чіткі відбитки пальців. Хіба ось зараз вас не потягло (хто зна — чому) справді покласти туди свою руку й конче лишити ці відбитки?

Далі ви бачите, як у вашому сусідньому густовітому закуткові тиль-тиль коливається передсвітанкова тиша. Як там, оповита ще сивою дрімотою, мов на полотні художника, що подав дрімотну давнину хашів, нерухомо стоїть сиз-зеленаста задума.

І нараз вам хочеться звуків і руху. Вам хочеться тільки одного: швидше вставали б вітри у степах! швидше виходило б сонце!

Хіба не кортить вам набрати повітря в груди й що сили дмухнути на цю застиглу імлу? Хіба не кортить гукнути на всю силу легенів — збудити пташню і покликати сонце?

Звуків! Численних звуків!

Хай це комизливо, хай пустотливо, хай навіть химерно, але хіба ви можете тихо зідхнути й тихо схилитися перед таємно-докучним мовчанням? Хіба ви такий, що побожно простягнете руки назустріч одноманітно-величному спокоеві?

Руху! Сильного руху!

А ще далі, ще далі за цією причайною задумою бачите ви ніби недавній спогад, ніби шматочок давнього сну. Адже бачите ви, яка там щедра повнота, яка там безкрая далечінь? Почуваєте, яка там принадна ласкавість? Чуєте, які там ніжні гойдаються струни? Помічаєте, яке там скраю, яке ж там справді вибагливе мереживо?

Чому ще й досі це спокійне, це тьмяне, світанкове мереживо? Чи не хочеться вам хутчій взяти олівця і на цьому заслонному тлі сміливо й чітко накреслити лінії, які ви звикли завжди там

бачити? Так, так! Щоб хутчій та яскравіше виступило там знайоме протилежне узгір'я і ліве крило міста, і контури нових будинків, і віхи нових димарів, і стьожки нових вулиць — все, до чого так звикла ваша уява. Але це неможливо: далечінь, далечінь...

І хіба може когось здивувати ваше бунтарське бажання — розігнатися ножем по цій неможливій завісі? Так, так! Щоб раптом упали серпанкові примхи і з'явилась проста, неприхована дійсність. Але це неможливо: далечінь, далечінь...

То хіба дивуватись, що вас зненацька охопило нове почуття, наївне, як справжня юність, нестримне, як справжня сміливість, — бажання притьмом югнути в ту зачудовану просторінь? Так, так! Щоб полетіти ген-ген над просторами, щоб покірно й відверто стелились ці смуги, щоб розгорталась і падала тьмяна заслона, щоб у невпинному льоті виникав і вихрився довгий шум, щоб раз-у-раз повставала нова й нова захватна далечінь.

Дійства! Великого дійства! Гукнувши, ви поспіхом збігаєте долі. Ви переходите через паркан, лишаючи, звичайно, на його холодній сріблястій поверхні відбитки пальців, — о, як приємно! Ви впірнаєте в найгустішу гушавину, ви силоміць мнете галуззя, прокладаючи собі дорогу, ви байдуже одкидаєте й рвете ці зеленясті скуйовджені косми, щоб вийти до ближчої галявки, — о, як приємно!

На галявці одразу зриваєтесь бігти, але насупроть — нещодавня могила. Невже через могилу?..

Та пізно... бо через неї ви вже перестрибнули. І лише після цього, лише на одну мить ви зупиняєтесь. Саме цю мить, як ви чуєте, верховіттями перебігли перші прибийні хвилі, і звідусіль починають дзвеніти перші радісні дзвоники.

Добридень, жаданий вранішній вітре! Добридень, жваві вістунчики дня!

Мимохідь ви сіпаєте якусь довгу тоненьку стеблинку, що, схлипнувши, вислизає з найближчого свого колінця і має такий привабливий зеленявий кінчик. Ви кладете цей кінчик до рота і відчуваєте солодке, прохолодне, надзвичайно смачне надіб'я. Тоді висмикуєте по дорозі ще кілька стеблинок, тоді ще кілька, ще,— і так, смакуючи сік цих солодких рослин, що зросли на могилах, наспівуючи щось безтурботне, ви поспіхом простуєте далі, простуєте через горбики, щоб скоротити дорогу, немов боїтесь спізнитись на якісь важливі сходи, якесь виняткове видовище, хоч добре знаєте, що ось незабаром вигулькне огорожа, а там одразу почнеться степ.

Справді, мов той притінений коритар, лишається позаду кладовище, і ви входите до прекрасної залі, такої високої, такої неймовірно великої, що в першу хвилину самі собі здаєтесь непомітною комашкою.

Як тут багато повітря! — занепокоївся б сам славнозвісний Коро.

Цей незрівняний, димно-голубий пляфон, ці неосяжні, фіялково-голубі стіни! Вони ніби починають злегка струменіти.

А в далині, де звивною густою смужкою лягла долішня рампа, що з неї силоміць просочується світло, там в далині більше й більше починають розходитись складки заслони, і на жовтожарому помості... урочисто і владно...

— Слава сонцю!— гукаєте ви майже по-хлопчачому.

Довкола немов займається дивна пожежа — горять простори! Довкола дедалі більше й різноманітніше спалахкують веселі вогники фарб,— сміються простори!

Яка багатюща палітра!— занепокоївся б сам Анатоль Петрицький.

І через свою мимовільну приємну схвильованість, через своє мимовільне піднесення, ви ще гостріше й повніше сприймаєте довколишні фарби, довколишні звуки. Ви повертаєте обіч од тієї стежки, що біжить повз жита до далекого хутора, ви обминаєте плянтації, що укисним клином, мов той півострів у море, врізаються в яркувату, запущену, зарослу бур'янами персть,— і йдете ви бур'янами, поки час, без мети.

На зелах, бачите ви, цвітуть вранішні роси, і раз-у-раз, зиркнувши на сонце, краплини скрикують раптовим діамантовим блиском. Зела з легеньким присвитом шмуригають вас по ногах і лишають сліди такого ж бо ніжного смарагдового пилу.

Десь ніби з-під ваших же ніг раз-у-раз вистрибують потривожені трав'яні коники, вибігають і випурхують якісь шелесливі жучки, дзвінкасті

златаві хрущики, спритні різнобарвні метелики, і навкруги, що більше пригріває сонце, то більше зростає їхнє своєрідче шурхітне сюрчання. Чи не здається вам зрештою, що ця метушлива комашня хоче скласти до сонця якусь свою особливу, нечувано - снажну, радісно - упивну хвалу?

Невловимо тонка, многострунна гармонія! — за-непокоївся б сам суворий Моцарт.

Ліворуч майже зникає крило міста, праворуч майже зникають переліски й хутори, — і от перед вами щойно порушена плугом, облита вранішнім рожевим світлом, розлога цілина.

Як у чорному морі ті скиби, що їх струже невтомний вітрюга, так біжать ці свіжо заорані чорно - лискучі хвилі.

А й справді, погляньте уважніше: чи не здається вам, що вони повільно й розмірено дихають?

Чи не здається вам, що ці овали ген - ген заораних вчора ланів, ці тугі в рожевих цілунках перса легітно пашать?

Чи не здається вам зараз, що ця запашіла персть, ця розбурхана вчора коханка лише злегка замріяно - млосно примружила очі і жде, нетерпляче жде, щоб хутчій сюди впало сім'я?

Чи не здається вам, що в цій вранішній млості мріє вона за того дужого з металевими м'язами героя, який не томитиме довго й грубо її жагу, який прийде, десь певне, незабаром, рішучий, уважний, щоб охопити її всю в свої міцні руки, і без вагань, без сутужних перерв і надаремного нуду радісно й легко дати їй плід?

Мріє, що буде так: сонячним ранком загудуть мотори, і по всіх усядах приємно-лоскітно побіжить ціла валка сміливих крицевих лєгінів.

Комбайни!

Бачить: сонячним ранком гейкнуть мотори й підуть гуляти, взявши кожний з собою по двадцять глибоких збудних плугів. Ще не встигне вона затремити від першої сильної ласки, як тут же слідком, мов той хвильний вітрець, набіжать, розсипаючи пестоші, цілі зграйки дискових блискотючих борін. І тут же, щойно зідхне вона втомно й візьметься на сонці масним випаром, як уже наспіють жадані занурливі полапки, і з сіялок полється златавий мед.

Не зазнавши зайвої втоми, буде вона бережно викохувати рунь. Не затративши зайвих сил, помірно й достатньо буде насичувати дороге поріддя, аж поки стане час.

Тоді знову загуде знайомий рій, і один п'одному, як металева кіннота, прилинуть ті ж самі поспішні і вправні комбайни. Де пройдуть їхні перші шерєги, там бистро й покірно вклониться перший покіс. А де пройде решта, взявшись за руки з конвеєром, там на перший покіс рівно й точно впадуть три наступні покоси.

І не треба буде ждати до осінніх туманів, поки вистоїться золото в наїжених задушливих копах, поки не припадуть дощами й не запряють скарби, поки не затьмиться й не спопеліє добра міра здобутку (...десь там у клуні хтось ув один ціп гупає...). Не треба, бо хвилі покосів, що їх досхочу

обійматиме вітер і цілуватиме сонце, досталь достигнуть протягом кількох зоряниць.

А комбайни, спритні комбайни, що виладнаються тут же на все привілля, комбайни услужно постелять рівні полотна й обережно, лагідно, щоб не впала надарма жадна крапля, понесуть дорогу покладь в жадібні руки рушія.

Ці вправні комбайни, ці прекрасні комбайни ту ж мить хутенько приберуть усю зайвину і знову будуть готові на перший же поклик з'явитись і дати гостро-занурливу ласку.

Так вона мріє — хіба вам не ясно?

Не Аргентина, Канада й Сполучені Штати, не далека Монтана із своїм хитромудрим Хомою Кембелом, не байдуже знеславлення славного комбайна отим визиском геть усеньких сил. Ні. Не вони. А нова соборна Україна степів і рад та ваш близенький сусіда й співучасник Хома Новий.

І щиросердо вклоняєтесь ви цій запашілій персті, що замріяно розляглась перед вами та хоч-не-хоч нагадує вам жінку. Жінку, що мусить болям коритися, але радіти, в зойках вагатися, але родити — щасливу! щасливу!

Ви нараз чуєте, як бренять під ногами й хитаються гони.

Ви схиляєтесь долі, щоб краще збагнути. Ви припадаєте до грудей цілини. Ви наслухаєтесь.

Правда, як прискорюють віддих? — ви і вона.

Як гулко б'ється серце? — ваше й її?

Які могутні шуми бродять десь у глибинах, — і в вас і в ній.

Яка дивовижна легкість сповняє обох!

І ви обіймаєте землю.

Згодом, похопившись на думці, що починається день, ви рушаєте в поворотну путь. Ви вертаєте, напоений збудним вином і ласкою лона, вертаєте легко й потужно, вертаєте сміючись, і сьогоднішній день праці здається вам дорогим подарунком.

Еге ж, сьогодні буде заглиблено - творчий, багатий день!

СЕАНС ІНДІЙСЬКОГО ГАСТРОЛЕРА

Іноді над вечір, поглянувши в праве вікно, ви бачите печальну постать, печально похилу жінку в темному вбранні, що стоїть над могилою.

Так. Вона найчастіше приходить, коли починає вечоріти. Приходить з портфелем або якимись паперами (очевидно, просто з роботи).

Вона майже раз - у - раз приносить з міста квіти, старанно розкладає їх там, де це здається їй за найкраще, і раз - у - раз обережно поправляє стьожки зів'ялих вінків. У цей момент, коли обережно й любовно доторкуються її пальці до вінків, вона (без перебільшень) скидається на Маццолеву „della Rosa“, що — пригадуєте, мабуть? — так граційно, любовно й захисливо зводить руки над своїм дитинчам. У цей момент, хоч як вам дивно, вона ніби ледь - ледь посміхається, як та ж стримана „della Rosa“, ледь - ледь одхиляється, щоб краще

перевірити, чи гаразд поправлено стьожку, і, од-
вівши руку, якусь хвилину нерухомо тримає цю
руку в повітрі, мов білого птаха, що схилив свою
голову.

В цей момент вона сама ніби трошки нагадує
дитину, і вона, печальна жінка, не знає, що пе-
чаль надає їй іноді таких викінчених обрисів, та-
кого ласкавого й поважного виразу.

Вона не знає, що бувають моменти, коли вона
справді скидається на Маццолевий твір, на зра-
зок своєрідно поєднаних Кореджіо і Рафаеля.

Дивившись на неї, ви забуваєте, що в руках
вам застигла цигарниця, і лише згодом, коли жінка
підводиться, ви тихенько запалюєте цигарку. Вам
неприємно, що ви неначе підглядаєте за чужою
душею, проте ви аж ніяк не можете одвести очей.

Ви бачите: стоїть непорушно, мов кам'яна, сто-
їть, прикипівши поглядом до німого пагорка, стоїть
довго, бліда і прекрасна.

Потім, як почне сутеніти, вона стає навколюшки,
схиляється низько і гладить — легенько, ніжно,
замиловано гладить землю могили.

А як загусне присмерк, як затче імлавим пря-
дивом увесь цей куток, ви чуєте, — що це? — ри-
дання.

Жінко, не треба!

Ви заслоняєте праве вікно.

Тоді, в тиші кімнати, згадується, що колись
випадково потрапила вам до рук книжка славет-
ного індуса з Капілавасту, славетного Сакія-
Муні.

І там прочитали ви:

„Що є початок страждання?“

„Та жадоба, що кличе від одного народження до другого й що поруч з нею невідступно йдуть радість і пристрасть,— жадоба насолоди, буття й могутности“.

Спочатку це вас вражає. Ви ще раз повільно і майже вголос повторюєте індусову мудрість, що згадалася так доречно і так недоречно. Ви напружено думаете, так напружено, що врешті навіть уявляєте собі, ніби перед вами, підібгавши ноги, сидить у своїй уславленій позі уславлений Будда і, злегка похитуючись, з виразом спокійним та трошки лукавим, проказує до вас ту ж саму думку.

— Що це, зрештою, значить? — питаєте ви.

— Це значить те, що значить,— відповідає древній софіст.

— Значить, радість і пристрасть велике лихо?

— Так. Радість і пристрасть — велике лихо.

— Значить, жадоба, що кличе від одного народження до другого, дуже шкідлива?

— Так. Жадоба ця дуже шкідлива.

— Значить, якщо прикласти ці міркування... ну, хоча б до жінки, то жінка, яка, звичайно, сприяє жадобі і родить,— наш ворог?

— Так. Якщо вужче й простіше це ставити, то ми самі собі вороги.

— Слухайте, древня людино, я ще раз питаю вас: ви категорично стверджуєте, що жадоба насолоди, буття й могутности — це шлях до страждання?

— Рішуче так.

— І ви, мабуть, саме тому й пішли в пустелю, щоб сховатися од цієї жадоби?

— Хай буде по-вашому... щоб сховатися од цієї жадоби.

— Значить, мусіло бути так: щойно втекли ви од людей і життя, ви одразу ж стали мертвяком?

— Стривайте...

— Ні, хвилинку уваги. Значить, по-вашому, мусить бути так: щоб знищити страждання, треба знищити життєдайну жадобу?

— Ви маєте рацію.

— Але в такому разі ви, древня людино, зовсім не маєте рації. Бо іншими словами це значить: людей обернути на мертвяків, а весь світ у пустелю.

— Ах, ви занадто спрощуєте! А втім, висловлюйтесь собі, як хочете. Пам'ятайте тільки одне — все полягає в тому, щоб знайти супокій.

— Ах, ви також неймовірно спрощуєте! Бо все якраз полягає в тому, щоб глибоко закопати, заховати супокій.

— Ні, мій заповзятий. Ви забули, що написано в моїх аватарах: лише коли гасне вогонь насолоди, гріха, облуди й гордошів, лише коли гаснуть всі пристрасті й безчестя,—тоді настає супокій і нарешті наближається людина до нирвани.

— Іншими словами, вкорочує собі віку?

— Що ж... Ваша різка репліка мене не дивує, бо ви, очевидно, упертий послідовник ідеї вічної матерії.

— Мабуть, у такій же мірі, як ви послідовник ідеї вічного духу. І тому я не можу доладно збагнути, що таке нірвана, і тому дуже прошу це явище мені пояснити.

— Охоче, якщо ви серйозно.

— Цілком серйозно.

— Нірвана — це рух і нерухомість, буття й небуття, не створене й не народжене, не почате й не скінчене, але це — кінець страждання.

— Так. Знаєте, древня людино, що на моєму місці сказав би тепер хтось інший, ще заповзатіший? Сказав би так: ви або щирий оригінал, або, даруйте на слові, ви... боягуз. О, не вражайтеся! Це сказав би інший. Я ж особисто цілком розумію вас, і я вам співчуваю. Так, так! Я щиро-сердо вам співчуваю, бо не ви — чуєте? — не ви винні в цій, висловлюваній вами, облуді. Я прекрасно розумію, що в таких усвідомленнях перш за все винне тодішнє буття. І перш за все в ньому причина.

— О, який перебільшений... модний кавзалізм!

— Мабуть, в такій же мірі, як ваш химерний і давно вже не модний ілюзіонізм. Адже, даруйте відвертість, ваші домисли нагадують домисли того розгубленого ченця, що, синтезуючи все, коротко виголошував: „Gredo quia absurdum!“. „Я вірую, бо все це — нісенітниця!“ Пригадуєте собі? Вірую, бо це — нісенітниця! Вірую, бо це незрозуміле, нереальне, вигадане. Яка ж бо справді безпорадність, безнадійність, який відчай! А втім, облишмо ченця. Я хочу ще кілька слів до вас.

— Будь ласка.

— Я хочу, скориставшись із ваших же слів, остаточно сказати вам: якщо жадоба, що кличе від одного народження до другого, гарантує нас од нірвани, то хай живе ця прекрасна жадоба!

(Постать гостя вражено застигла).

— Якщо жінка сприяє жадобі й народженню, якщо жінка — один із тих найсильніших стимулів, що ніколи не дозволять зазнати нудного й страшного супокою, то хай живе ця прекрасна жінка!

(Постать гостя нервово здригається).

— Якщо жадоба радості є початок страждання, то хай живе страждання!

(Постать гостя різко хитнулася і починає мерхнути).

— Якщо страждання в свою чергу є початком радості (а так, здається, мусить бути), то знову таки хай живе страждання — повсякчасний контролер і підсилок!

(Постать поволі тане й зникає).

— Хай живе те, що дає нам наше буття, найцінніша людська цінність! Хай живуть протиріччя, що постійно рухають все вперед! Хай живе чудесна рухома рівновага! Хай живе все, що ненавидить морок і любить силу, все, що не знає супокою й зневіри!

Помітивши нараз, що нікого з вами нема, відчувши велику полегкість і перейнятий великою певністю, ви поспішаєте до правого вікна, щоб цього разу піднесено привітати зажурену жінку.

Але в тому застиглому морокові жінки ви вже не знаходите. Тоді згодом перехоплюєтесь ви до лівого вікна, що задивилося впрост на місто.

ТАНОК МІСЬКОГО ВЕЧОРА

Воно невтомне, як одвічна радість життя. Воно суворе, як неблаганна смерть. Воно завжди сповнене тих загадкових, приглушено-клекітних, переможних і переможених шумів, що родяться тільки в самому вирі зустрічних сил, на перехрестях гострих почувань та домислів і в боротьбі творять прийдешнє.

Адже ви любите місто?

Бачите:

воно, як той непохитний лицар у надійному панцирі. Воно має крицеві груди і глибоко дихає шумами. Воно має в нетрах своїх невситиме гаряче серце, могутній двигун, що споживає людський мозок і пристрасті та бурхливо жене кров по своїх численних артеріях.

Воно, взявши потрібні соки, без жалю відкидає непотріб, воно упевнено, заппадливо притягає до себе все, що тільки може дати хоч трохи поживних калорій.

Безперечно, ви любите місто.

Воно визнає тільки сміливих і здібних. Воно обдаровує ласкою тільки імкливих та енергійних. І воно ненавидить, безмежно ненавидить усіх, що кволі й зневірені.

Ви його любите, бо кожний, хто прийшов сюди, мусить бути бадьорим і мужнім. Кожний тут, свідомо йдучи на страту, почуває себе тільки щасливим: він не тлітиме десь надарма, він поспішно збиратиме всю свою потужність, і він побачить, як радісно й вдячно палає вона на вогнищі спільних зусиль.

Так. Ви схвильовано простягаєте руки назустріч коханці. Мудрій, сильній, звабливій коханці, що її було вимріяно, що її в цій родючій країні вже знайдено.

Так. Ви загрозово зводите руки назустріч куртизанці. Веселій, пожадливій, нафарбованій красуні, жорстокій бабі, що хтиво лащить, що її в цій родючій країні ще не загублено.

Адже ви любите так, що для вас неминуча ненависть.

Ви згодом минаєте вечірні вулиці й завулки. Ви переходите освітлені майдани й мости, притінені алеї та сквери. Ви входите в розчинені двері й потрапляєте в гущавину, в ту рясноту протиріч, що скупчити їх може тільки місто.

Ви проходите крізь чад суворих корпусів, крізь барвисту суєту многоповерхових клітин, крізь сіру втому піддаш і брезклу задуху підвалів,— всюди, куди вас веде тремтливий танок вечірніх вогнів.

І перед вами, як той строкатий візерунок на убранні танцюристи, як ті мінливі шматинки, що підстрибують, кружляють і звиваються в лад його рухам, як ті миготливі блискіти, що ви-грають всіма кольорами, перед вами кружляють,

пролітають, виграють візерунки й блискітки вечірнього танку.

— Вас уже збуджено?

Задьорно підморгують зграї ліхтариків.

— Вас уже зацікавлено?

Шикуються в гордовитій поставі фасади.

— Ви вже помітили?

Співають драти густих сполучень.

Промайнула, як у швидкому сальтарело, висока худорлява постать. Промайнула знову й знову, — ходить вона трохи зігнута, мов той звір у клітці, міряє навкоси свою комірчину, дедалі більше й більше прискорюючи крок, а за нею невідступно, нахабно бігає тінь, стрибаючи по стінах, переповзаючи долівкою, звиваючись, ніби глузуючи з постаті, ніби намагаючись і собі відобразити, перекривити той напружений вираз обличчя, ту прокляту думку, що кидає людину з кутка в кут.

Проплива, як у лагідному менуеті, поважна округла постать, виринаючи з м'якого фотелю, де їй, мабуть, так вигідно схилити голову на розстібнуті опасисті груди, де їй так приємно, слухаючи патефона, присьорбувати з фалшивої порцеляни, де їй так зручно закласти ноги на поручні, запалити фалшиву гавану, летіти сантиментальними мріями за хмаркою диму, дрімати й бачити тільки рожеву путь.

Пройшла, як у чіткому весняному марші, упевнена постать з рішучими рухами, що здаються такими закінчено-владними серед блискавичних

металевих кружлянь та безугавної гонитви шумів, постать, що її обличчя здається таким насторожено - скупченим, сливе жорстоким, сливе камінним, ніби воно цією маскою застигло навіки, і тільки очі, пильні й правдиві, розливають теплінь, промовляють і тішать справжнім людським еством.

Ось у прокурений клітині, мов у світанковій сутині, стурбовано коливаються десятки голів і точиться заповзята суперечка про насущні вимоги — он у прокурений клітині, мов у сизій імлі, коливаються кілька стурбованих голів і, пасуючи та вістуючи, грають насущними вимогами.

Тут легковажно сіють убивчий родинний розбрат, там пишеться ніжно - юне, ніжно - чисте признання на адресу дівчини з синіми очима. Тут, вітаючи тінь невмирущого Елагабала, регочуть оголені стегна й продають насолоду та сифіліс, там, проганяючи тінь Елагабала, навчають про велику красу та вагу статевих взаємин і жажну потворність сифілісу.

Праворуч у закутку вихоплюється купка змовних скрадливих кашкетів, що поспіхом оглядають зброю і падають у пільму — ліворуч поспіхом цокотять запізнені машинки, прокладаючи на завтра стежку до суворого вироку.

Спереду всіма силами тягнуться в привабну далечинь, заповзято розвівають морок облуд, розчищають дорогу від спадкових згубних спокус — ззаду всіма силами впинаються, складають поганську честь, пожадливно допивають рештки

з потрошених сулій та половецьким побоем б'ють свого друга й виганяють геть.

Тут обіймаються, і талановитий актор з підмостків заохочує до щирости, там підступно ладнають зраду, і бездарний фігляр силкується замаскувати свою нещирість.

Тут заклопотано ділять шкоринку на кілька-надцять ротів і не тратять надій, не впадають у розпач, там ростуть на вибагливих дріжджах і одригують докорами, розпачливо зідхають за минулим.

Тут проклинають минуле, творять відродження прав, що їх зганьблено, там іронічно мружаться, занепокоєно горзають і виспівують великодержавних псалмодій про братів-слов'ян.

Там хрипить сьогоднішній невдаха, безумно хапаючись висхлими руками за життя, але помирає, тут, обіч же, здійсмається зойк сьогоднішнього маленького щасливця, що відразу оголошує своє право на життя.

Ось невідступно й рішуче змагаються за одвічну мету, ще кріпче беруться за руки, ще далі, ще густіше простягають ланки несхибних запорук, а по довколишніх щілинах шупортять скрадливим шурхотом, намагаються де-не-де цю міць підпиляти, присипати іржею заздрости й гніву, хутенько сторгувати за копійчаний скарб.

Так. Ви загрозово зводите руки назустріч куртизанці. Пожадливій, нафарбованій бабі, що її в цій родючій країні ще не зведено з світу.

Так. Ви схвильовано простягаєте руки назустріч коханці. Мудрій сильній, звабливій красі, що її в цій родючій країні вже знайдено.

І от ви — на розі великих вулиць.

Хіба не досить тверезости в чітких камінних профілях?

Не зринають то тут, то там нові вже профілі?

Бракує рішучости й мужности подихам невтомних корпусів?

Не окрилено геніяльними злетами мозок антен?

Не зацвітає тут щира й переконлива усмішка, щоб піти за штучною міною?

Хіба можна юність проміняти на облудну маску?

Хіба прибавлять виснажені груди, коли насупроть запах свіжинних уст?

Хіба нарешті ще не запліднено цю нову потужну коханку новим ярливим героєм степів?

Задьорно підморгують зграї ліхтариків.

— Адже вам трепетно?

Шикуються в гордовитій поставі запещені світлом фасади.

— Хіба вас не збуджено?

Співають драти густих сполучень.

— Що ви подумали?

Лунають сигнали задимлених фортець.

— Що ви помітили?

Вигукують бистрі авто і трами.

— Кому ви махнули рукою?

Громохко басують нестримні вулиці.

— Кому ви крикнули навздогін?

Ви поринаєте в одну з найбурхливіших жил.

Вас обступає ряснота облич, що на них такі щедрі бувають тільки міські вечори, облич, що швидко зринають і тануть, спалахкують і гаснуть, мінливо пропливають, немов би на цих хідниках вечір повів за собою якусь своєрідну безкраю фарандолу.

Ви впізнаєте їх: круглі, продовгасті, квадраткові, підстругані, обрубані, зарослі й голені, здорові й скалічені. Похмурі, що допитливо дивляться долі, або ховають свій позір, або несуть невідомий у серці тягар, або назавжди без вороття прикипіли очима до землі.

Життерадісні, що дивляться ясно вперед, або розсипають довкола піднесення, випромінюють бадьорість і віру, жарт і завзяття, племін і міць.

Обличчя, що від них повіває привітом, або сірі й скупі на привіт. Вирази спокійні, що прихилиють своєю певністю, або непокійні, що драгують своєю підозрою. Очі зацікавлені, що люблять часто озиратися, або гордовиті, що приховують цікавість за своїм шанобством.

Обличчя гладкі й худорляві, шляхетні й грубі, оприскливі й добродушні. Обличчя деспотичні й затуркані, дегенеративні й соковиті, прості й самозакохані, розумні й тупі, захоплені й байдужі, приховані й відверті, радісні й безбарвні, сміливі й полохливі, задьорні й нерішучі, юні й старі. Обличчя рухливі, обличчя мертві, обличчя живі, обличчя замасковані.

О, ця кольориста гама, цей нескінченний, красномовний потік!

Ви ніби розтоплюєтесь у ньому, ви самі себе віддаєте й самі насичуетесь.

Ви дедалі більше й більше занурюєтесь у найгустіше кипіння. Ви пливете, либонь, без мети, але дізнаєте так багато! Хвилинами ви ніби не існуєте, проте ви стільки розумієте, бачите, чуєте.

Яка ряснота очей, усмішок, надій, розчарувань!

Яка злива слів, думок, стремлінь, почувань!

За один момент стільки тут створено й скільки зруйновано. Скільки в цих головах блиснуло нового, і скільки спопеліло хвальних чеснот.

Скільки здобуто і втрачено, куплено й продано, народжено і вбито.

Злеті й падіння. Віра і голод. Життя і страх.

Біль і перемога!

Конче — перемога.

Тут, у численній людській навалі, у спільному тісному шумуванні, ви, поза всім, зазнаєте великої радості. Тут, у нестримному вирі, забуваючи зовсім за себе, ви найбільше себе відчуваєте. Ви ще глибше проймаєтесь любов'ю до всіх цих многобарвних, незнаних і дорогих, чужих і близьких вам істот. Ви їх вітаєте, що вони, як і ви, — малесенькі частки одного могутньо-великого. Ви ніби невимовно вдячні, що вони, як і ви, горітимуть аж поки д'останку згорять.

Слава руйнуючій силі вогню!

Слава будівничим вогненим шумам!

Вас охоплюють нові сміливі пориви. Вас п'янить жадоба чинности. Вас сповняє така захооченість

і сила, що завтрішній день праці здається дорогим подарунком.

Так. Завтра буде заглиблено - творчий, багатий день!

ПАНТОМІМА

Ой, снігу, снігу довкола, куди тільки глянеш.
Біло, біло довкола, аж очі мружаться, поки звикнуть.

А ще й сонце гойдається в голубих високо-
стях, сміється маленьке пустотливе сонце, і смі-
ються долі то тут то там пустотливі, рожеві,
голубі й фіялкові іскорки. Сміються іскорки на
дах, що ніби проти сонця повистелювали го-
стинні скатерки. Перестрибують іскорки вітами
дерев, густо обдарованих снігом, дерев, що стоять
такі непорушні та гордовиті й геть скидаються
на майстерний витвір із тонкого скла. Здається
бо: підійдеш до котрого, штовхнеш — воно тобі
із мелодійним дзвоном враз розсиплеться на дрібні
шматочки. Штовхнеш — а воно тебе справді об-
сипає тисячма миготливих іскорок.

Сніг у дворі позвисав, як ті великі пухнасті
пластівці вати.

Біло, біло довкола — аж очі мружаться малень-
кій дівчинці.

Дівчинка дуже любить сонце і любить сніг.
І якщо вам особисто сніг нагадує всілякі давно
й широко відомі образи, що за їхньою допомо-
гою звикли змальовувати сніг (сніг, як вата, сніг,

як скатерка, сніг, як розсипана мука і т. ін.), то маленький дівчинці слово „сніг“ перш за все нагадує її великого, білого, пухнастого діда - Мороза, якого вона теж дуже любить. Дарма що дід - Мороз надто вже зазнав її пестошів, що йому геть скрутилися в'язи й бракує однієї ноги, — дівчинка дуже любить дідуса - Мороза.

Маленька дівчинка — велика любов.

Збираючись у двір на прогулянку, вона, либонь, мріяла тільки за те, як возитиме його в доморобних санчатах оцим неймовірним снігом, бо ж, погодьтеся, не може бути нічого кращого за подібну розвагу.

І справді, спочатку, як ви бачили, вона тільки це й робила, мало звертаючи уваги на інших дітей, що граються в дворі. Вона собі щось наспівувала одотонно - наївне, задьорно погейкувала на діда - Мороза, перекидала його, а потім знову заклопотано всадовлювала, заспокоювала й знову співала й возила, — вона досхочу впивалася своїм маленьким щастям.

Маленька дівчинка — велика радість.

Та несподівано радість потьмарилась. Як бачите, непомітно для неї взялося десь поблизу двоє інших маленят, а за ними, ніби навмисне, плентається ще чималий кудлатий пес.

Дарма, що пес добродушно на всіх поглядає й байдуженьки помахує своїм скуйовдженим хвостом, — він все ж таки починає виявляти зацікавлення до діда - Мороза, він наближається до нього й хоче понюхати.

Серце маленькій дівчинці завмирає. Однак, схаменувшись, вона топає ногою і, скільки вистачає їй здібностей, суворо кричить на непрохану тварину.

Ну, що ж із того, що поміркований кудлань, подумавши трохи, вирішив поволі одійти? Адже це ані трошки не стосується двох маленьких несподіваних прибуд. Адже це ані трошки не зменшує їхнього зацікавлення до діда-Мороза, що так вигідно й кумедно катається собі в санчатах.

Увага, що її виявив кудлань, тільки підсилює їхню власну увагу. І чому б їм справді не погратися трохи з Морозом, як ото грається маленька дівчинка? Це ж, мусить бути, надзвичайно приємно!

Тим то, як бачите, вони не дуже вагаються. Лише кілька хвилинок обмінюються вони з дівчинкою якимись неупевнено-запитливими поглядами, а потім досить упевнено підходять: один до діда-Мороза, другий до дівчинки, щоб узяти мотузочку од санчат.

Дівчинка спочатку стовпеніє. Але ту ж мить її пальці несвідомо й міцно затискають мотузочку, а тіло, мабуть, теж несвідомо падає на дідуса-Мороза, щоб захистити, щоб не дати.

Вчувається раптовий, пронизливий вереск, такий схожий на вереск звірятки, такий близький до ридання і такий загрозливий, що вражені прибуди одходять осторонь.

Еге ж, маленька дівчинка — велика тривога,

Після цього, як бачите, вона стає дбайливіша, — принаймні, протягом перших кількох хвилин. Вона, сторожко озираючись, знову возить свого дідуса, дбайливо розмовляє з ним, наспівує, підстрибує, захоплюється, знову щось наспівує (вона дуже любить співати), аж поки не повертає її уваги той різноголосий шум, що, як чуєте, дедалі сильнішою та безладнішою метелицею починає завихрюватись у другій частині двору.

Що це там?

Зупинившись і на такий випадок поклавши пальця в рот, дівчинка якийсь час пильно й недоумкувато дивиться туди, де вирує шум.

Її збуджують дзвінкі голоси таких же маленьких, як і вона, людей, що юрбою вовтузяться он там у віддаленій частині двору. Їй подобається, як декотрі з них заповзято кидають сніговими грудками, кумедно спотикаються, доганяють одне одного, падають, регочуть, регочуть до захлину, до сліз.

І раптом дівчинка сама регоче.

Бачите? — нестримно, щиросердо регоче. Вона не помічає, як із рук їй випорснула мотузочка од санчат. Вона вже захощено йде на цей веселий гомін, до цих рухливих, безтурботних, чужих і близьких їй істот.

Наблизившись, вона стає трошки обіч, вона ще не наважується взяти участі в грі. Їй трохи сум'ятно, бо тут є старші й сильніші за неї. Вона покищо тільки відверто реагує на всі події, — хляскає долонями, коли влучно когось наздоганяє метка

грудочка, втішається, коли падає хтось незграбний, співчутливо розкриває свого рота, коли кисло кривиться чийбудь чужий рот.

Проте дедалі жвавіше й жвавіше починає рухатись маленька дівчинка: вгинатися, щоб не потрапили сніжкою в неї, одскакувати, щоб дати місце іншому, одштовхувати інших, щоб у цій метушні не штовхнули її саму.

Кінець - кінцем (і як їй побороти нестримне бажання!), вона вже мене у руках грудочку снігу. Кінець - кінцем (і як це сталося!), вона вже шпурляє в когось свою слухняну сніжку.

А тоді враз, наче шаснули двері в нову сонячну хату, спалахкують нові справжні веселощі, невситимі, захватні, ажень п'янкi.

І здається дівчинці іноді, що будинки, дахи й дерева сіпаються на всі боки, що вони хиляться й підстрибують, що довколишні друзі захоплено трусять якусь рясну снігову грушу, що високе й пустотливе сонце, раз-у-раз надимаючись, бризкає з рота крижаними блискітками.

Маленька дівчинка — великий химерник.

Хіба жадає в цей час маленька дівчинка чогось іншого, крім найкращого спирту в змаганні? Хіба може хотіти чогось іншого, крім вдалого нападу й рішучої оборони? Хіба не збуджена вона до краю й хіба не потрапляє нарешті її сніжка в зашаріле обличчя ще меншого, ніж вона, дитинчати?

Дитинча, як бачите, поволі присідає, хвилину мовчить, і тільки через хвилину на все подвір'я

розголошується його безнадійний скорботний захлин. І коли на цю скаргу вибігає з будинку хтось із дорослих та, лаючись на такі виграшки, забирає невдачу, маленька дівчинка, що вчинила біль, призиливо кидає на адресу скривдженого:

— От ісце... плакса!

Маленька дівчинка — великий самолюб.

Співчуття, звичайно, трохи стискає їй серце, але в той же час її серце сповняє нове, приємне, сильне відчуття особистої переваги. І щоб побороти перше неприємне, вона, як бачите, чимдужч знову береться до гри.

Маленька дівчинка — великий хитрун.

Інші, що були трохи розгубилися й зніяковіли через цю хмарну пригоду, починають поволі прилучатися до дівчинки, і дівчинка своєю подвоєною тепер рухливістю заохочує їх до дальшої, ще заповзятішої гри.

Гляньте бо, скільки жвавости виявляє тепер ця дівчинка! Скільки здогаду й зручності, — мабуть, несподівано для себе самої. Скільки рішучости й владности, — мабуть, несподівано для інших.

Гойдається земля. Танцюють дерева й будинки. Рясно падають сніжки. Видзвонює сонце. Виблискують у повітрі голоси. Яриться захват, минає час у невтомному веселому дійстві.

Та раптом — ах! — заліпила очі навіжена сніжка, заліпила шорстким, дряпливим віхтем усе обличчя маленькій дівчинці. Заряботіло все перед маленькою, попливли якісь кружальця, і сама вона ніби кудись попливла...

І вона знає, що плакати не треба, але навіщо, навіщо так смаганула ця сніжка просто в обличчя? Навіщо зробили їй боляче? Навіщо... вона вже зайшлася слізьми і тепер, звичайно, в жадний спосіб уже не стримає себе. Еге ж. Не стримає. І тому їй стає ще гіркіше, болючіше...

Маленька дівчинка — велика невитривалість.

Це таке довге й тяжке ридання, що, ясна річ, незабаром знову мусить з'явитися хтось із дорослих та цього разу вже конче заборонити гру.

І справді хтось погрозовито гукає з балкона. І справді над веселощами збігається тепер темніша хмара, ніж то було минулого разу.

А дівчинка в цей момент чує над собою нетерплячий, сповнений призириста голос, що каже їй спідтиха:

— От іще... плакса...

Хтось її навіть злісно смикає, і вона знає, що це хтось із більшеньких, сильніших за неї, а тому їй дуже соромно, так соромно, що вона довго ще не наважується розплющити як слід очі та поглянути як слід довкола.

Лише коли стихає біля неї шум, коли голоси (чує вона) віддаляються, — лише тоді поволеньки перестають здригатися її плечі, перестає лоскотно котитися слина в горлі, і обережно, насторожено з-під лоба викрадається її позір.

Ах, які ж неприємності бувають на світі! І зідхнувши, дівчинка ще довго стоїть на одному місці, повільно й механічно тре кулачком свої віченьки, що, до речі, давно вже висохли, і з-під лоба

набурмосено поглядає аж у самий куток двору де зійшлися стіни парканів і де тепер знову завихрюються нетерплячі зривні голоси.

Згодом її палець знову потрапляє до рота, бо в самому кутку двору знову розгойдується якась нова цікава вовтузня.

Ага! там починають ліпити снігову бабу. Яка ж це принадна історія! Хіба можна встояти на одному місці, байдуженьки поглядаючи? Хіба можна утриматись, щоб тихенько, бокаса не наблизитись до решти жвавих друзів та не взятися й собі до цієї побудови?

Одне слово, ви вже бачите, як маленька дівчинка працює на всі сили. Захекавшись, вона ледь-ледь доштовхує чималу грудомашу до самого центру спільної будівлі, і друзі, що вже забули за її невитривалість, залюбки допомагають покласти цей шар поверх інших нашарувань.

Підсилена приязним ставленням, дівчинка захоплюється ще більше. Захоплюючись цікавою справою, дівчинка заглиблюється ще більше в подробиці самої справи.

Вона вже не тільки виконує, вона дає поради й вказівки. Вона вже не тільки радить, вона сперечається, доводить і відверто сміється з інших, либонь, невдалих порад. Вона вже зовсім пустила в непам'ять свою недавню смутну пригоду, бо... все проходить. Вона вже знову рухлива, гомінка, життєрадісна, бо... все міняється.

Еге ж, маленька дівчинка — великий діялектик.

І коли побудову закінчено, коли снігова баба витріщує банькасті вугляні очі й вишкірює ікласті вугляні зуби,—в загальному вибухові сміху й оплесків, здається, найвиразніше чути верескливий регіт маленької дівчинки. Принаймні, так здається самій дівчинці.

А коли хтось із більшеньких несподівано пропонує: „Давайте, зlobимо з баби генелала...“ — дівчинка перша сплескує долонями й кличе інших пристати на таку витівку.

Чому саме? Бо, поза всім, вона генералів ніколи не бачила, тільки чула за них. Бо слово „генерал“ звучить для неї якось особливо химерно. Адже це, десь певне, ще цікавіша, ще краща розвага!

Маленька дівчинка — великий захват.

Дехто з недосвідчених, що теж ніколи не бачили генералів, трохи вагаються, боючись, щоб новою вигадкою не зіпсувати такого вдалого спільного витвору. Тому й запитують вони, тому й мають у відповідь:

— А отого сталого генелала з бантами, що був у кіні.

І байдуже, як там інші, але дівчинка вже знає, що саме мусить являти собою цей генерал, хоч, по правді, в кіно генералів вона собі не пригадує. Дівчинка тільки знає, що це якась дуже серйозна, цікава, небуденна постать. І цього досить.

Отже, тепер цій новій роботі — щонайбільше уваги, щонайбільше старанности!

З якою надзвичайною обережністю підстругує вона трісочкою сніг, щоб надати йому форми

чобіт. З якою великою дбайливістю підліплює вона додаткові клаптики, щоб руки скидалися на справжні руки. З якою невірою виконує вона накази інших верховодів, що звідусіль обліпили постать і тремтять у напруженій творчості.

Еге ж, маленька дівчинка — великий інтуїт.

Робота, звичайно, досить клопітна й затяжна. Але робота ця, мабуть, дає прекрасні наслідки, справляє велике враження, бо все довкола геть принишкло, і навіть ті, що не беруть близької участі (а їх більшість) стоять у мовчазному напруженому чеканні.

Нарешті все скінчено і, довершуючи витвір, на генералову голову урочисто накладається темно-синього кашкета — просто горщика, що його миттю принесено з чорних задвірків.

Тоді всі одходять на певну відстань, щоб добре поглянути, і подивам, захопленню, радості немає меж. Од вигуків, сміху, оплесків здригається весь цей куток.

Погляньте бо: великий, важкий, з руками й ногами, в чоботях, в паскові, що до нього причеплено шаблюку, з гудзиками на всі груди, з бантами, з довгими вусами, зубастий, сердитий, страшний, — справжній генерал! Здається, що він от-от зірветься зі свого місця й шугне по дворі. Авжеж він мусить побігти. Він — як живий!

Що ж тоді буде? Що ж тоді буде?

І раптом, ніби у відповідь на це загальне мовчазне запитання, летить просто в генерала чиясь нетерпляча бистра сніжка.

Загальний сміх. Похвальні вигуки. І всі, ожва-
вившись, готові ту ж мить зробити те ж саме.

Але один із найстарших поспішно застерігає й
спиняє розбурхані пристрасті:

— Стривайте! Ми зробимо інакше. Ми його роз-
стріляємо!

Що він сказав? Що це значить? Як це?

А ватажок, одразу запалившись, уже формує
бойову колону й береться до попередньої муштри.

Що ж це значить? Знищити генерала? Знищити
витвір, на який покладено стільки дбайливості,
праці й часу? Знищити те, що навряд чи вдасться
так гарно зробити вдруге? Ні, це неможливо.
О, ні! маленька дівчинка на це не пристане. Нізачо
в світі! Ні!

Маленька дівчинка — великий консерватор.

Як бачите, вона поспіхом умовляє не робити
руйнації, вона поспіхом просить, і до неї вже
дехто починає прилучатися. Та, як бачите, їй не
щастить. Її прозьби аж ніяк не впливають на
більшість, і вона ладна з пересердя навіть запла-
кати. Вона бо вже встигла звикнути до цього ви-
твору. До думки, що завтра й після завтра
стоятиме в їхньому дворі у цьому кутку ця
химерна постать. Що можна буде похвалитися
такою незвичайною прикрасою перед дітьми су-
сідніх дворів та й перед дорослими. Що можна
буде по-всякому ще вбирати й розцяцьковувати
цю прикрасу. Що можна буде...

А ватажок уже веде ватагу й попереджає за
свою команду.

Що ж це справді? Як тепер справді залишиться куток? Як вони сміють не послухати її? Не послухати інших?

Дівчинка хапається, біжить назустріч невблаганному дійству, біжить, погрозово махаючи руками, несамовито кричучи на весь двір.

Еге ж, маленька дівчинка — великий раб своїх прикрас, свого куточка.

Та не стримати їй суворого походу. Мало-мало не потрапляє вона в гущавину сніжок, що нараз градовинням сипнули в генерала. І хоч досить міцно стоїть генерал, проте невтомні кулі рясніше й рясніше обсідають його, а захоплені стрільці ближче й ближче підходять до нього.

Тоді несподівано прокидається в дівчинці нове, незнане ще їй, відчуття — якийсь глибокий, внутрішній протест. Протест проти себе самої.

Не гаючи й хвиляки, випереджуючи всіх, вона, як бачите, стрімголов кидається до цього ж химерного витвору, що був їй такий дорогий, і на всю свою силу починає його бити. Так, так! Бити по ногах, у живіт, у груди, — де тільки можуть сягнути її кулачки. Руйнувати безоглядно, руйнувати до щенту, руйнувати все те, що вона допіру так дбайливо допомагала створити і що їй так надзвичайно подобалось. Гнівові чудному, що зненацька охопив її, гнівові немає меж.

Її тіло одчайдушно швиргається, щоб хутчій повалити ненавидну тепер постать, її чобітки без жалю товчуть снігову підпору, збиваючи замітіль, її лікті працюють, як невтомні маленькі двигунчики,

її пальці безсердо розривають хитромудру, щойно вистарану, різьбу. І сама вона, забувши за все, мов у нестямі, кричить щось різке, бунтівливе, принадне, пристрасне.

Маленька дівчинка — великий бунтар, маленька дівчинка — жорстокий сміливець.

Її друзі, що спочатку були сторопіли, як бачите, враз прилучаються до неї. Їм надто припадає до серця такий рішучий вчинок, їм страшенно радісно, що вони можуть дати й собі цілковиту волю.

І вони наввипередки роблять те ж саме. Вони всі ніби справляють безжурний танок завзяття, вони, мов охоплені насолодою перемоги, захватно, весело верещать на весь двір.

У дворі здійснюється такий неймовірний галас, наче тут завалився будинок або трапилось ще щось страшніше.

Ясна річ, що на місце події спішно з'являється кілька дорослих і згодом, притишивши рейвах, покаравши як слід за подібну поведінку (о, ці неможливі уважні дорослі!), категорично наказують не вчиняти дурниць (о, ці неможливі сухі накази!), а багатьом оповіщають, що час уже кінчати гулянку (о, ця неможлива сувора неволя!) і силоміць ведуть до хати (о, неповторне, голубе дитинство!).

Забирають також і маленьку дівчинку. І маленька дівчинка покійно йде, насичена до краю многобарвною, многострунною музикою сонячного дня, йде до темних сіней, що після сонця здаються ще темніші, і, наспівуючи ту саму свою

пісеньку (вона дуже любить співати), повільно, майже напوماцки сходить сходами на свій поверх.

А дід - Мороз? — питаєте ви.

За пухнастого дідуса дівчинка забула. Дідуса нема. Дідусь лишився у дворі. Його непомітно прибрав таки той кудлатий пес, що, граючись вкупі з іншими псами, порвав, пошматував, зата-скав дідуса кудись у безвість.

Дівчинка згадає, але більше його не побачить.

Ніколи.

І це дуже добре.

ЛЯЛЬКОВЕ ДІЙСТВО АБО ПОВСТАННЯ КРОВИ

— ... тільки, на мою думку, ви все ж таки надто оптимістично дивитесь на цю справу,—каже один, високий, худорлявий, у капелюсі, з кійком у руках.

— Чи не хочете ви цим, з доброї волі, сказати, що я несерйозно дивлюсь на цю справу?—спокійно відповідає другий, кремезний, середнього зросту, в кашкеті, без кійка.

Ніч. Насичена стриманим шелестом, облита місячним світлом, удекорована густими тінями, за-тайно - усмішлива, п'янка ніч весни.

Ніч, коли небо палахкотить синім пломенем, і жадним ліхтарям не сила перемогти цієї ясної зливи, коли будинки й дерева обертаються в за-чудоване майстерне пано й нагадують щось давнє й величне, коли шурхіт піску на доріжці здається

особливо настороженим і тане поволі, тане довго, а кроки на асфальті здаються особливо лункими, нібито не кроки вицокують, а навмисні грайливі молоточки, коли постаті уявляються вам надто легкі і майже прозорі, а тіні від постатів незграбно - важкі, як недбайливо кинуті довгі кереї, коли з вікон часто рокоше запізнений рояль, а десь далеко - далеко чути уривки молодих і хвилюючо - снажних пісень.

І коли раптом десь поблизу впаде кришталевий келіх, нестримно залунає, наче той джазовий зойк, і розсиплеться дзвінками блискітками сміху, а його поспішно й базладно заметуть безладні й веселі голоси.

І згаснуть.

Ніч.

Двое людей ідуть не кваплячись віддаленими вулицями і не кваплячись, трохи плутано, як це найчастіше буває, правлять бесіду. Двое середнього віку людей вертаються з лекції, що її цього вечора виголосив приїжджий заслужений професор естетики й моралі на тему „Наша дійсність і проблема статі“ (до речі, тим сьогоднішнім співучасникам, що й досі погано знають свою мову, треба нагадати, що слово „стать“ значить те ж саме, що значить російське слово „пол“. Тих же росіян, що добре знають свою мову, треба застерегти, що тут слово „пол“ не має нічого спільного з полом, яким вони ходять у себе в хаті, а визначає воно ту органічну різницю, що ділить людство на жінку й чоловіка).

Отже, двоє людей, високий в капелюсі і невисокий в кашкеті, як ви, мабуть, помітили з самого початку, не можуть дійти згоди, і кожний з них непохитно обстоює свої погляди.

— Бачте, мій друже,—мовить високий,—серйозність, що про неї ви допіру згадали, серйозність взагалі — річ до певної міри умовна. Бо ж, приміром, багато явищ, що їх років двадцять тому вважалося за серйозні, тепер вважаємо за несерйозні. І навпаки. Те, що сьогодні вважаємо за серйозне, завтра буде зовсім несерйозне. І знову ж навпаки. Час, мій друже, робить своє діло.

— Щодо часу маєте рацію,—підхоплює другий,—тільки чудна трошки у вас діалектика. Я додав би сюди уточнення. А саме: навіть в один і той же час одні й ті ж явища можуть кваліфікуватися в одному місці як серйозні, в другому — як несерйозні. Все залежить од того, яка саме верства виносить про ці явища своє рішення. Узагальнено ж прикладати до всього ваше „навпаки“ — це іншими словами стверджувати, що історія повторюється.

А я в це рішуче не вірю.

— І віра,—перебиває високий,—на мою думку, теж явище до певної міри умовне. Сьогодні ви не вірите, а завтра, може, й повірите. І навпаки.

— О, ви невинуваті! — сумно посміхається той, що в кашкеті.— Проте наша розмова починає вже набирати характеру казуїстики. Це, либонь, нам обом зовсім не бажано. Будемо говорити ясніше, простіше, конкретніше.

— Гаразд, зупиняється високий, одним помахом своєї довгої руки зсовує капелюха на потилицю і стукає кійком об камінець, стукає один лише раз, але чуєте, як довго стоїть цей звук серед весняної ночі, як довго пливе, коливається луна, аж поки десь у далеких завулках, закутках тане. Тоді високий, глянувши з неприхованим викликом на свого співбесідника, таким викликом, ніби хоче йому сказати: „Ось зараз я тебе знищу“, — справді каже:

— Слухайте, але є ж у світі щось вічне?

— Ні. Нема нічого вічного, — спокійно відповідає йому другий.

— Як? А людина? Сама людина з її пристрастями?

— І людина, коли хочете, не вічна. І пристрасті не вічні. Пригадайте собі, що людина була колись просто хребетною тваринкою. А потім мавпою. А потім дикуном. А потім уже поволі стала людиною. Візьміть тепер на увагу невпинну працю вчених, величезний поступ науки і спробуйте майнути думкою в майбутнє. І спробуйте тепер мені заперечувати, що через кілька сотень чи тисяч віків ця сама людина з усіма її пристрастями не обернеться на щось нове, відмінне, зовсім інше. А?

В далині застугоніла вулиця, і телефонними дротами перебіг якийсь мелодійний шум.

— Як я бачу, то й ви невинуваті, — каже високий, насуваючи капелюха на чоло. — І якщо я, припустім, був ухилився в казуїзм, то ви, безперечно, ухилиєтесь в утопізм.

— Підпертий об'єктивними фактами, — додає співбесідник, — а не якимись суб'єктивними здогадами. Проте я знову нагадую, що ми надто одбігли основної теми. Повернімось краще з цих високостей до нашої прекрасної землі й виходьмо лише з потреб та завдань буття.

Тимчасом стуготнява, швидко наближаючись, обертається у цілий рій шорстких перекімшених звуків, і повз двох співбесідників, як бачите, проїхав візник.

А потім пройшла якась самотня поспішна постань, а потім іще неспішні три, що з них середня — жіноча.

— Еге ж, наше буття, — продовжує той самий кремезний, — оперує ще (та й довго, мабуть, ще оперуватиме) звичайною людиною з усіма її позитивними й негативними нахилами. А тому, вертаючи до нашої основної теми, до сьогоднішньої лекції про взаємини статі, я волів би перш за все говорити тільки за це. Ви не заперечуєте?

— Ха - ха! Наше буття! — піднесено жестикулює високий і знову цокає кійком об камінчик. Він ніби ладен вважати себе за переможця і він знову зсовує капелюха на потилицю. — Наше буття! Наше чудесне, прекрасне, запашне, чи як там його ще називають, буття! Наше, чорт побери, оновлене буття, що розв'язало всі скріпи моралі, особливо для молоді, що обернуло людську істоту на якусь плотську потвору. Не посміхайтесь, бо це ж так! Наше буття, що дозволило нам потоптати закони естетики й етики, дозволило дати

безмежну волю емоціям, повернути до первісної полігамії, зробитися великими розпутниками!

— Ого! Як я бачу, то вам справді не бракує емоцій.

— За мене не турбуйтеся. А втім, приймаю ваше зауваження і буду конкретніший. Як вам, мабуть, відомо, я маю чималий досвід з медицини і, коли говорити конкретно, то прошу вас: статеві зближення, мусите знати, надзвичайно впливають на весь організм людини, особливо молодой. Статеві зближення руйнують організм, особливо молодий. Не посміхайтесь, бо це так. Мусите знати, що хребтовий мозок та мозок голови зазнають од цього великих порушень, нерви обертаються на розтріпане клоччя, серце, що раз - у - раз потерпає від конвульсійної кризи, псується, легені геть втрачають свою еластичну пружність та належний обшар і наближають вас до сухотки, шлунок перестає нормально працювати і обдаровує найрозмаїтішими неприємностями, кишки геть слабнуть і також обдаровують різними серйозними неприємностями, печінка й нирки завдають несподіваного клопіту, шкіра втрачає свіжий вигляд, сили геть підупадають, очі позбавляються живого блиску, червоняться й погано бачать, зуби й ті навіть помітно псуються, воля тікає, а натомість з'являється нерішучість та бездіяльність, пам'ять затемнюється, наче на неї сходять густа тінь...

— І людина стає ідіотом або помирає. Це справді жах! — трохи нестримним, проте лагідним тоном вклинюється другий. — Справді, справді жах! І я

тепер розумію сердешного святого Себастьяна, що не пожалів свого віку молодого та добровільно наважився на... операцію. До речі, на тому горельєфі, що й досі, як вам, мабуть, відомо, зберігається в стародавній Празі, найпікантніше виглядає самий виконавець цієї процедури,— вірний пес сердешного Себастьяна. Пригадуєте собі?..

— Ну що ж, коли так — будемо жартувати.

— Ні. Я тільки на жарт відповів вам жартом.

— Але я найменше думав про жарт.

— В такому разі... в такому разі ви маєте рацію лише в одному. Ви, безперечно, маєте рацію, якщо все допіру вами сказане застосовувати до розпутників, до тих, що зловживають. Всяке бо зловживання дуже шкідливе, а зловживання у взаєминах статів—особливо. Я навіть був би дуже радий, щоб усі ті, хто має нахил до зловживань, завжди мислили саме так, як оце зараз мислите ви. Запевняю вас. Але я не можу погодитись із вашим трохи панічним тоном і трохи дивною категоричністю. Я також, як вам відомо, маю певний науковий досвід, а тому мушу сказати: всі біологічні функції організму, в тому числі й функція статева, щільно й безпосередньо зв'язані між собою. Отже, порушувати яку - будь із них, затримувати її процес в такій же мірі шкідливо, як шкідливо перевантажувати її, зловживати процесом. Ясно?

— Але маємо, прецінь, докази, що цілковите обмеження цього процесу не шкодить, а навпаки.

— Маємо також безперечні докази, що нормальний перехід цього процесу тільки підвищує працю

розуму, витончуге свідомість, надає уяві блиску й сили, заохочує до сміливих злетів.

— От воно! От воно!—хапливо нервується високий.— От де таїться все лихо! От де гніздиться ересь! От звідки походить анархія! Адже ви забуваєте, як це забувають і інші, що основне призначення зближень—продовження роду. Що, власне, зближатися мають право тільки тоді, коли дійсно хочуть продовжити рід. А ви кажете... ха-ха! От звідки й маємо дегенератизм!

Десь неподалець, мов той птах із дерева, зривається ширококрилий жагучий сміх, що нагадує джазовий поклик, шугає між будинків, летить уздовж вулиці, підіймається високо й розсипається по дахах срібним пилом.

Наші співбесідники, повернувши за ріг, потрапляють, як бачите, в зливу місячного світла. Їх тепер дуже добре видно.

— Чуєте? — каже кремезний з голеним обличчям і м'якими непохапливими рухами.— Чуєте? Їй-бо, сміється сама ніч. Адже я за основне не забуваю, адже я маю на увазі нормальний процес. Не можна, голубе, так перекручувати й доходити такої скрайності. Не можна тільки цим пояснювати дегенератизм. Не треба думати, що природа так зрадливо обдарувала нас цим почуттям. Не треба лукавити перед природою й перед самим собою.

— І не треба,—трошки дразливо додає високий з вигорбленим носом та чорною цапиною борідкою,—не треба бути таким толерантним, бо

якраз така толерантність призводить до того, що молодь наша (та чимало й дорослих) своє інтимне життя обертають в анархію. Це ж факт! Незаперечний факт!

— Хм! Дозвольте знову не погодитись і дозвольте сказати, що це не факт. Це знову паніка. Знаєте що? Не будемо брати на себе сумнівну роль пан - отців, не будемо соромливо приплющувати очі... А краще погляньмо на все це спокійніше, об'єктивніше, глибше. Запевняю вас: коли ми так поглянемо, ми, безумовно, переконаємось, що молодь наша зовсім не така, як то вам здається. Я погоджуюсь, що інтимне життя нашої молоді ще як слід не врегульоване, але воно дуже далеке від анархії. Я кажу, що треба вести рішучу, невтомну боротьбу з усіма аномальними проявами серед нашої молоді, але це ще не значить боротьбу з анархією. Молодь бо наша — прекрасна молодь, соковита, витривала, і в багатьох своїх вчинках вона буває зовсім невинна.

— Ну, знаєте... Це вже примиренство. Це вже якесь, так би мовити... хе - хе... покайне всепрощення... — труситься чорна борідка, і з неї вистрибують дрібні остючки сміху, які, здається, чіпляються за одіж * і кілька хвилин ще висять, боячись упасти долі.

З вікна, що розчинене впрост на місяць, не зважаючи на пізню годину, спочатку сумятно, а потім, як чуєте, сміливіше, чіткіше хтось радісно схвильований починає розмову з вічно свіжим та відвертим Шубертом.

Наші співбесідники на момент замовкають, приємно чи неприємно вражені, а потім кремезний, скинувши кашкета і злегка помахуючи ним, провадить далі:

— Так. Наша молодь, що напоена південним сонцем, насичена південною свіжиною й завзяттям,— вона хороша, як оці свіжі бадьорні звуки серед ночі. Їй - бо, правда.

— Все ж таки, чому ви берете на себе досить невдячну місію розписуватись за молодь?

— Бо, повторюю, я її добре знаю, бо я її розумію, бо я не можу терпіти легковажних наклепів, як це дозволяв собі сьогодні хоч би й той самий шановний професор. І говорити про це — не значить розписуватись. І говорити про це — справа дуже вдячна. Але для того, щоб говорити, треба, повторюю, підійти серйозніше, треба глянути глибше, і тоді ви справді переконаєтесь, що молодь наша, напоена південим сонцем,— прекрасна молодь, і що в багатьох своїх вчинках вона буває зовсім невинна.

— Хе - хе... — труситься борідка,— хе - хе... Мабуть, таким, як ви, таким вічно підхмеленим юністю людям легко йдеться в житті?

— О, навпаки.

— Хе - хе... Слово чести, я вам заздрю.

— О, не варто, бо це ж ви переходите на особисте. І не варто накидати юності всілякі перебільшені небезпеки, що вимагають найсуворіших заходів, бо цим самим можна переступити межу справжньої небезпеки. Знаєте? Якось був сірий

день. Сірий, вітряний, передгрозовий. Ішли люди вулицями, і багато з них ішли понуро, зігнуто, пустивши очі долі, пильно позираючи в землю. „Чому вони такі похмурі й дивляться тільки в землю? — спитав я себе і тут же відповів: — Вони стомлені й дуже бояться, щоб не спіткнутись“. Так, так! Але були між ними й інші, багато інших. О, як упевнено виступали ці інші, які рішучі були їхні рухи, які сміливі й привітні погляди, який шляхетно-гордовитий вираз несхилених облич. І вони не боялись, що спіткнуться. Бо це була молодь, або ж ті, що вічно, як ви кажете, підхмелені молодістю. От за що я найбільше люблю молодь, ту молодь, що ви її не хочете зрозуміти. Адже ви мусите не забувати, що силою обставин цій молоді покладено творити зовсім нове, відмінне життя. Молодь наша, звичайно, ще не встигла, не мала можливості як слід приготуватися до цього, бо, зрештою, це справа цілих поколінь. Молодь наша цю справу щойно починає, але раз-у-раз на кожному кроці стикається з огидними й численними спадками. Молодь — заповзята. Молодь — уперта. Молодь — молода! Оже неминучі конфлікти й збочення, неминучі ті протиріччя, що їх ми часто й помилково проголошуємо злочинством. Слухайте, адже ми всі тільки нещодавно перестали робити з того ж таки біологічного явища якусь хоробливу таємницю, перестали огортати його серпанком грішної спокуси. Скажіть, будь ласка, що в нас здебільшого й досі ще буває, коли, приміром... ну, коли повстає молода кров?

Коли, так би мовити, вино налито і його треба випити? Що? Я відповім вам словами Декава: „Блажені ті, хто стукає й кому не одчиняють — вони потім входять самі, не постукавши“. Еге ж, вони входять, бо їм на такий випадок охоче допомагають досвідчені й уже, звичайно, розбещені друзі. Ми тільки тепер запрягли як слід нашу педологію, ми тільки тепер починаємо поступовно з малих років ознайомлювати нашу молодь із основами та законами важливого біологічного явища. І хай ще не скоро, а все ж таки ми пождемо наслідки, що будуть прекрасні.

— Ах, мій заповзятий оптимісте! — докірливо хитається капелюх, що його знову зсунуто на потилицю. — Слухавши вас, можна справді подумати, що на задрипану землю вже лине сама голуба благодать. Але я все ж таки радив би більшу стриманість та поміркованість. Одна річ — гарні стремління й надії, друга — саме життя й азійська країна. Одна річ — привабний прапор прогресу, друга — азійський норов.

— Он як!.. — трохи здивовано й теж докірливо похитує головою другий. — Хоч, правду казавши, я таке чую не вперше, а тому й не вперше буде моя відповідь: все залежить од того, як це робити. До тієї поміркованости, що ви її радите і що її я приймаю, я додаю ще вміння й любов. А їх нам, безперечно, вистачить. Тепер ви спокійніші? Ну, от... Щоб вас остаточно заспокоїти, я скажу ще більше: всі нездорові прояви, що трапляються в житті нашої молоді, треба без жалю

викривати, виносити на світло. Жадних сантиментів! В одному випадкові подати дбайливу допомогу, в другому — каратинешадно. Але в той же час я мушу вас рішуче запевнити, що ці нездорові явища властиві тільки меншості, що більшість, переважна більшість зовсім не така, як вам здається. Ого! наша молодь, напоена південним сонцем, кріпка, як сама земля. Наша молодь заповзята й витривала. Хіба ви, приміром, не знаєте, що робиться на весні й восени по наших середніх та вищих школах? Як туди плавом пливе ця молодь? А ви кажете: розпуста. Хіба ви не знаєте, в яких складних умовах (через свою численність) здобуває ця молодь науку, як намагається вона в цих умовах наново формувати життя, як вона в цих умовах не тратить бадьорости й певности? А ви кажете: анархія. Хіба ви не бачите, як у більшій та більшій мірі починає захоплюватись молодь здоровими розвагами й заохочувати до цих розваг старших за себе? А ви кажете: потворство. Хіба не ясно вам, що молодь наша це не та молодь минулих десятиріч з її хоробливим нудом та скигленням? Хіба не ясно, що молодь наша, вдосконалючи нову соціальну особу, не мусить блукати десь по закутках таємниць? І коли в наших складних умовах трапляються збочення, обмахи, нездорові прояви, то іноді — це неминучі помилки тих, що справді працюють, іноді — можливі обмахи тих, що справді шукають, іноді — зрозумілі винятки, що стверджують істину. Ні, вибачте за щирість, але ви не

знаєте нашої хорошої молоді, напоєної південним сонцем, ви не подумали гарненько над тим, в якому стані вона перебуває, не зважили її величезної ролі, її психологічних зрушень, її поступу.

— Можливо, можливо,— поспішним і заспокійливим голосом каже високий.— Можливо, що я тут трохи відстав. Можливо, що й заслужив на ваш суворий присуд. В усякому разі ваша переконаність мене дуже тішить.

— Ну, і чудесно!... Мені, очевидно, лишається тільки одне: побажати вам такої ж переконаності.

В цей момент серед тиші вулиць наче вибухає ракета — гупають на розі великі двері і, ніби ті різнобарвні грайливі ракетні літавці, що шумно розсипаються в повітрі, розипаються кольористі голоси.

Як бачите, з дверей великого приміщення, що на розі, раптовим іскристим потоком береться юрба,— мабуть, щойно тут скінчилась якасьза пізнена розвага чи праця. Ці люди жваво гуторять, вигукують, сміються. Ці молоді люди поводяться просто, непримушено. Дехто з хлопців задьорно обіймає дівчат, дехто з дівчат задьорно штовхає хлопців.

Веселі, рухливі, гомінкі, вони хвильним припливом сповняють перехрестя, течуть по всіх напрямках, по всіх напрямках розбивають кришталеву задуму ночі, і кришталеві скалочки сріблясто зойкають, звертисто падають, котяться ще довго шалапутними шумами...

Коли наші двоє співбесідників, проминувши шумне перехрестя, завертають у притінок глухіших вулиць, їм чутно, як і вам, бадьорій зліт пісні. Пісня раз у - раз більше й більше розправляє крила, але пісня раз - у - раз більше й більше віддалюється,—та віддалена пісня серед весняної ночі, що кличе й тікає, нагадує щось і щось не доказує, манить на весла й ховає береги, сповняє радістю й легеньким сумом, обертається врешті в якусь одну далеку-далеку погойдливу ноту, щоб от-от, забренівши востаннє, розвіятись... та пісня, що за нею завжди так хочеться летіти.

Якийсь час і високий в капелюсі і невисокий в кашкеті йдуть мовчки, очевидно, прислухаючись, як і ви, до далекої пісні. Потім високий цокає своїм кийком, що його тримав був під пахвою цокає грімкіше, ніж завжди, ніби намагається гострим кінчиком нагачкувати якусь втрачену думку.

І щойно другий співбесідник розкриває рота, намірюючись говорити, як перший застережливо підводить руку, перебиває його:

— Бачили? Наше буття! Бачили цих ура - Джульет і цих розхристаних Ромео? Хе - хе... Слово чести, мені подобається... Між іншим, як ви мислите собі жінку в процесі цих нових психологічних зрушень?

Кремезна людина спокійно, довго й запитливо дивиться на свого невинного супутника і потім повільно, спокійно каже:

— Знаєте що? А я вам все ж таки на це відповім. Хоч ви, здається, трохи жартівливо й недовірливо настроєні, а я вам все ж таки відповім.

— Ви образились? — похоплюється високий.

— Та що ви справді? — здивовано знизує плечима другий.

— Ну, й добре. В усякому разі винен не я, а винна сумбурність нашого часу.

— Сумбурних часів самих собою не буває. Бувають лише сумбурні люди.

— Серйозно? Ну, якщо це припадає й на мою адресу, то я теж не ображаюсь.

— Слухайте, облишмо цей тон. Він нам обом не пасує.

— Охоче. З радістю.

Але перш ніж кремезний встигає розкрити рота, високий знову його перебиває. Високий, зідхнувши, поволеньки бере його під руку і просто, тихо каже:

— Ви не думайте за мене погано. Я знаю сам, що буваю іноді надто нетерплячий, незносний. Я іноді сам себе нещадно картаю. Не гнівайтесь... А то дійсно за час нашої розмови я тільки но й заперечував та ущіпливо посміхався. Без жартів, я з багатьма вашими думками погоджуюсь. Та й смішно було б не погодитись. Але в той же час є у вас таке, що я беру під великий сумнів. Я не наважуюсь зодягти ваші рожеві окуляри. Може, це тому, що ви — романтик. А може, це тому, що я вже не вмію вірити. Так... Я, очевидно, стомився вірити і віру мою передав іншим...

Десь далеко — чуєте? — ще раз долинула пісня і згасла. Наші співбесідники сумятно замовкають, аж поки високий починає тихенько насвистувати щось неупевнене, розгадливе, досадне і врешті звертається до другого:

— Ну, от... Ви мені так і не сказали про жінку.

Кремезний раптово зводить на нього очі, якусь хвилину незрозуміло кліпає, проганяючи свою задуму, потім хутко погоджується:

— Так, так... Про жінку. Я й забув уже... Ну що ж... Часи Джульєт минули, і перш за все — не Джульєта, а соціально-біологічний суб'єкт. Рафінованим естетам це, може, й не до вподоби, але нам також не до вподоби, коли на жінку дивляться, як на якесь ефемерне, вибагливе, нетутешне створіння, або як на якусь (і так дивиться більшість), на якусь хитро-мудру, затайливу тваринку, при чому нижчого ступеня тваринку, тваринку нерозгадану й лукаву, що їй ніби самою природою покладено приховуватись облудою таємниць та маскарадом інтриг. А як же! Вічна загадковість! *Terra inkognita!*¹

— Але тут в чималій мірі винна й сама жінка.

— Припустім. Але це тому, що вона в найбільшій мірі обтяжена полудою традицій. І тепер, за часів великого переходу, в ній, цілком зрозуміло, мусять відбуватись ще складніші психологічні процеси. Вона надто довго була рабом, через те й неминучі для неї на цій новій дорозі всілякі

¹ Невідома країна!

прискорені злами, помилкові кроки, зайві підкреслення,— одне слово, всі ті протиріччя, що їх ми часто спостерігаємо і що, не подумавши, готові одразу жорстоко висміяти, жорстоко засудити.

— Почасти згоджуюсь, але це мені знову нагадує те ж саме примиренство.

— Ні. Це тільки об'єктивність і віра. І, якщо хочете, я вже бачу віддалік, я вже знаю цю нову жінку. Вона вже йде. Я скажу вам навіть більше: найпомітнішою вона з'явиться якраз тут, у нас. Чому? Бо коли інші народи й кляси встигли вже віддавна витратити свою потенцію, висуваючи той чи інший закінчений жіночий тип, то ми, якраз ми цю потенцію, незалежно від нас, у великій мірі зберегли ще й досі. Бо в нас так багато ще непочатої свіжини, бо жінка наша тепер вийде вперше на всесвітній кін, бо жінка наша потрапляє в найщасливіший збіг обставин, бо жінку нашу виведе на цей кін не якась там подагрична рука минулого, а міцна, упевнена рука великого сьогодні.

— Еге - ге - ге - ге... Оце вже ви домовились,— вражено й зраділо, ніби впіймавши на гарячому вчинкові, погрожує пальцем високий. — Оце домовились. Це ж не що інше, як відверте месіянство.

— Ні. Це не що інше, як ті ж об'єктивність і віра. А ваш закид не що інше як, даруйте на слові, закляклий формалізм. Іноді це ще називається: боятися власної тіни. Бо знову ж таки це у вас паніка, бо за подібною методою, чого доброго, й

українізацію можна легко пошити в месіянство. Бо ж, говоривши нарешті серйозно, за яке месіянство тут може бути мова, коли моє твердження, цілком ясно, виходить із соціальних засад, коли це неминуче, як наслідок перш за все соціального відродження, коли це йде і буде йти за вимогами соціалістичної перебудови? Чи, може, й соціалізм ви вважаєте за месіянство?.. Так от. На засадах цієї перебудови з'явиться й психологічно перебудована жінка, з'явиться найпомітнішою якраз у нас. Жінка, що не буде свідомо розцяцькованою річчю, що не буде сама приховувати своїх здорових біологічних потреб та робити з них якусь хоробливо - пікантну подію. Жінка, що сміливо вступить в коло найширших інтересів, що достойно посяде рівне з усіма суспільне місце. Вона вже йде. І що швидше хочемо ми побачити її в себе, то дбайливіше мусимо ставитись до жінки взагалі, мусимо, звичайно, якнайбільше шанувати її — не отим галянтним прислужуванням, а здоровою, простою шанобою, що не принижує. Звичайно, цим я не сказав нічого нового, але якраз це мусимо завжди й скрізь говорити и робити. Мусимо виховувати тільки таку повагу до жінки, повагу до друга, коханки й матері.

— Все це прекрасно. Все це чудесно! Але якраз щодо материнства, то в тому дальшому чи ближчому майбутньому, про яке ви говорите, справа стоятиме, либонь, трохи інакше. Трохи простіше. Я навіть сказав би: вульгарніше. Особливо, якщо мати на увазі тодішню широку громад-

ськість жінки та вже теперішню її широку прихильність до оперативних засобів...

— Нічого подібного! От ви... ви справді вульгаризуєте. Ви забуваєте за основне — залежність від обставин, залежність від буття. Адже, прикладом, в наших умовах жінка ще дуже потерпає, бо раз-у-раз зазнає болючої боротьби між почуттям материнства й почуттям самозаховання. Адже в ній, у жінці, в найбільшій, найвідповідальнішій мірі закладено оте істотне, неблаганне стремління, що рано чи пізно наказує давати комусь нове життя. Але в наших умовах, повторюю, її ще часто лякає всебічна залежність. Якраз тоді, коли, поборовши залежність, прийде нова жінка, якраз тоді основою взаємин повстане краса народження, краса материнства. Якраз тоді, коли не буде рабів, ні власного самодурства, ні самодурства інших, коли люди справді поважатимуть людей за те, що вони люди, коли настане велика культура щирости й свідомости, тоді жінка стоятиме у всій своїй непохитній величній красі, як мати. Між іншим, з далекої Азії, що до неї ви взагалі (чи то далекої, чи близької) ставитесь сумнівно й погордливо, прийшов, як, мабуть, вам відомо, культ великої Кібели — великої матері богів і всього, що живе. Він був вищий за культ Мітри й Ізиди. Він, якщо пригадуєте собі, полонив Еладу; він посів визначне місце в книгах ерitreйської Сібіли, що продала їх Тарквінію Гордому, пророкуючи долю Риму. Пригадуєте собі?.. Так от скажіть, будь ласка, чому в нашу епоху

найнеможливіших можливостей не може статися ще одне протиріччя? А саме: чому не може статися, що тепер уже з близької Азії, європейської Азії, яка сьогодні кладе початок великому відродженню людства, вийде нова Кібела? Я, звичайно, кажу алегорично. Нова Кібела! Не подібна зовсім до тієї. Не magna mater deorum, а велика матір людей і всього, що живе. Хіба не може так статися? Уявіть собі, я про це часто думаю і я в це хочу вірити.

— Pardon. В якій країні має це статися?

— Та хоча б на Україні. Або десь інде, поблизу десь, якщо вам тут не подобається. Чудесно ж буде, правда? Хіба можна не хотіти вірити? Ви, здається, самі посилались на велику роль часу. Будьте ж певні, що час своє зробить. Яка різниця: піввіку, вік, півтора чи й більше? Раніше чи пізніше — все одно так буде. І жінку, нову жінку, я вже впізнаю. Її силует я вже бачу й сьогодні.

Віддалік, мабуть, за кілька кварталів чутно би-стрий бодрений подих авто, що пролітає десь і швидко вщухає. Тоді звідусіль підходить і враз зупиняється притінена вузькими вулицями, запашна й трохи задушна тиша. Цілковита тиша. І в тишу цю, мов прохолодні великі краплі, падають слова непохапливої кремезної людини.

— Еге ж, шануймо жінку, коли хочемо шанувати себе. Скидаймо облуду хоробливих загадковостей, вибачливого ставлення до неї, як до тваринки нижчого ступеня, бо це принижує перш

за все нас самих. Сподіваюсь, ви не будете заперечувати, що їй, як і нам, властиве геть усе — від геніяльності до атавізму. І перш за все, як і нам — повстання крові.

Раптом десь обіч лунає короткий дивний звук. Він трохи верескливий, трохи хрипкавий і нагадує віддалений, придушений звук джазу. Він, цей джазовий вигук, скидається зараз на порив вітру, що підхопив якусь сподівану й боязку, радісну й болючу тривогу з землі. Він — такий, що наші співбесідники, як бачите, мимоволі зупиняються.

Знову падає тиша, що здається тепер ще гущішою, але наступної ж хвилини зовсім недалечко знову чути той самий зрив остраху — жіночий голос, що в ньому ніби тривога й боротьба, прозьба й неминучість. І, як бачите, наші подорожні чимдужч рушають туди, бо ясно, що там хтось знає лиха, що треба хутчій подати допомогу.

Збочивши трохи, вони потрапляють у міський садочок і через кілька кроків неподалець від себе постерігають, як постерігаєте й ви, дві невідомі постаті на весняному, пухнастому килимкові трав.

Одна з них, струнка й молоденька, вражена появою сторонніх, вже скочила на ноги й стала в тінь, як укопана.

— Що за крик? — суворо питає кремезний.

Постать мовчить. Тоді поволеньки підводиться друга, ще молодша, жіноча і розгадливо, непевно ступає кілька кроків наперед. І також зупиняється. І також мовчить. Але ясно, що це саме їй хотіли заподіяти лихо.

— На вас напад?— запитує її кремезний і тут же поспішно заспокоює:— Не хвилюйтесь. Нічого... Йдіть спокійно додому, поки ми тут. А може, вам боязко самій? Ми вас охоче одведемо.

Жіноча постать мовчить, схиливши голову і не рухаючись з місця. А перша, що застигла була в тіні, тільки злегка й застережливо підводить руку і знову повільно пускає свою руку, мов той величний маг.

І так один момент стоять вони всі в напруженні, стоять незмінно на рівних відстанях.

— Вас згвалтовано?— поспіхом питає високий в капелюсі.

Жіноча постать, не міняючи пози, повільно й заперечливо хитає головою.

— Але вас хотіли згвалтувати?— непокоїться знову високий.

І дівчина знову, ніби перемагаючи себе, повільно й заперечливо хитає головою.

— Нічого не розумію!— дразливо сіпає плечем високий.— Але ж вам хотіли вчинити якусь прикрість, інакше ви не кричали б. Так?.. А може, вас до нестями залякано? То зрозумійте ж нарешті, що ми тут. Ми тут! Не бійтеся й ходімо вкупі. Чуєте, сердешна? Ну, ходімо.

Спадає мить ще напруженішої тиші. Дівчина підводить голову, позирає на наших знайомих, потім на легіня, що мовчазно стоїть у тіні. Її рухи в цій срібній імлі здаються надзвичайно м'які та округлі, її обличчя здається блідо-прекрасним.

Вона, одкинувшись горілиць, ніби втягує в себе п'янке повітря ночі, ці запахи ніжних трав і кришталевих рос. Вона, либонь, хоче враз набути бадьорости, хутчій опанувати себе, і чоло та все надбрів'я беруться їй раптовими, різкими зморшками. Вона стискає губи, вона відчайсно змагається і, кінець - кінцем, як зачарована, м'яко, повільно повертає у тінь.

Тоді легінь, неначе той маг, широким величним рухом обіймає її за плече, і вони вкупі повагом ідуть собі геть, лишаючи серед ночі той шурхіт піску на доріжці, що співає так насторожено і тане поволі, тане довго...

— Ну, що ви тепер скажете?— питає високий, похапцем ізсовуючи капелюха на потилицю і почувуючи себе тільки переможцем.

— Еге ж! А що ви тепер скажете?— відповідає йому другий, спокійно й добродушно посміхаючись та зовсім не почувуючи себе переможеним.

Ніч.

Південна ніч.

АТЛЕТИКА

Ні жесту млявого — бадьорість. Ні rischi сумніву — сміливість. Ні хмарки в оці — ясність. Ні хмарки в думці — точний розрахунок.

Тут — чітка, мов цифри, суворість рухів. Ясна, мов аксіома, закінченість найменших відрухів.

Тут — правдива енергія й витривалість. Напружена, мов дослід над іксом, загостреність уваги.

Тут — неблаганна, мов остаточний підсумок, рішучість волі. Швидка, мов думка рахівниці, і несхибна, мов знак рівенства, доцільність всіх наказів волі.

Він добре знає: лише тому дається перевагу, хто, скупчивши зусилля, уміє швидко рухатись і володіти цифрами.

Ви зацікавлені? Ви придивляєтесь?

Може, занадто він плечистий та дебелий? Але який міцний у нього стан.

Це упертя? Воно тверде, як камінь.

Ці м'язи? Вони опукло-пружні, як булатна сталь.

Груди? Правда, як високо здіймається цей обшар? Як хвильно позначається на ньому контур ребер, що схоплені в проміжжях рядками чільних, вузластих пагорків!

Віддих? Повільний, точний, що не дозволить швидкої втоми. Повільний, але який потужний віддих! Чуєте? Як рівномірно, повно, мов той могутній міх над горном, движать легені. Як рівномірно, чітко, мов той чіткий невтомний маятник, співає серце.

Авжеж, ці лінії, ці форми ви ладні споглядати довго й залюбки. Ці форми й лінії — мистецький твір, що полонить, що силоміць вбирає в себе допитливість очей.

Що довше будете дивитись, то більше схочеться дивитись.

Що глибше будете доходити думками, то більше виникатиме нових, ба навіть несподіваних думок.

Що краще зрозумієте, то швидше, то сильніше опанує вас бажання наблизити його до себе, наблизитись самому, щоб самому ж здобути таку живу й прекрасну міць.

Ось у зливі сонця стоїть він перед вами — засмаглий та чорночубий. Він, може, виглядає трохи важкуватий, проте ви ще побачите і сприт і гнучкість.

Ось випростується він, широкоплечий, пружний, і непохлиплим, спокійним, теплим оком промінить просторінь. Він так поважно й владно дивиться навколо, що нема сумніву: до ніг його вся далечинь. Він непохлипло та так уважно дивиться, що нема сумніву: там розступаються глибини. Він так любовно обіймає оком цю зарожевілу на сонці персть, неначе ту коханку, і вам здається, що вже не пильні очі — то простяглися руки, які по волі пестять, хвилинами стискають, хвилинами легенько одгортають одіж, щоб засміялась розкіш лона.

Ви піддаєтесь силі цього дійства. Вас опановує таке ж бажання. Вас мимоволі тягне в той же бік. Ви теж напружено скеровуєте позір, ви теж, підсилені його стремлінням, охоплюєте далеч, ви теж вбираєте очима одіж, що заслоняє ґрунт. Ви одгортаєте примхливі складки, ви споглядаєте красу... не мрійних, вишиваних, пшеничних, так запобігливо, так хитро, так упереджено, так однобоко ославлених просторів, а ланки проти-річ, красу самих глибин.

Гукає він, і вкупі з ним ви йдете далі.

Ви бачите: ось величезна смарагдова тканина, ось багатющі сіножаті, а під ними — суцільні підверсти, брунатні підверсти.

— Галло!—гукає.— Один мільярд, чотириста сімдесят чотири мільйони, двіста сорок п'ять тисяч тонн повітряно-сухого торфу!

Чіткі рулади цифр. І, віддавшись на волю цих звуків, ви вже чуєте: півтора мільйони кінських сил, що з них можна користатися день-у-день протягом ста років.

Чітка музика цифр.

І далі, полинувши в другий бік, пронизавши ще глибше поверхню, бачите ви шари густої речовини.

Галло! Понад двадцять п'ять мільярдів тонн рудого вугілля найліпшої якості!

Напружене, буркітливе стокато цифр... Бо не відомо, скільки ще лежить понад цими мільярдами. Бо не знати, скільки ще виявить цього скарбу ваша допитливість, що її тільки тепер насправді збуджено.

Буркітлива, інтригуюча музика цифр. І, віддавшись на волю цих звуків, ви вже чуєте: п'ять з половиною тисяч калорій основної тепловидатності.

Ясна річ, ви тут довше затримуетесь поглядом, затримуетесь думкою.

Ви помічаєте, як по хашах Правобережжя причаїлись снажні половчанки — щедра Понтайя, щедра Мошора, нестримна Вишгора, весела Катеринпіль, ніжна Саксагань... А ще багато ви проминули своїм оком, а ще багато-багато їх міцно

знять, ждучи уві сні, коли прийде сильний та невідступний, прийде, розбудить, візьме.

Ваша думка, затримавшись тут довше, розгортає у вашій пам'яті сторінки степових архівів. У вашій пам'яті повстає сласне тремтіння Гельзенкірхенських акцій і сласна вимога аджамського власника. Ви на момент уявляєте собі опазурену лапу старого хижака і лисячі усмішки спритних прибуд, уявляєте гостру красномовну гру пристрастів, що скінчилась нікчемно.

Та нараз, зімнявши й кинувши цю сторінку, ви вже бачите, як згодом (може, й скоро) голубими шляхами Словути підуть ці добровільні, посагом навантажені, бранки, як повстануть на причалах високі башти брикетів, як швидко підхоплять здобич залізні руки й понесуть у степи, як заспівають у степах палкі калорії й задудонять вічно - юні мотори...

І далі, ще глибше зиркнувши, ви помічаєте в жилах чорну, неначе ебен, чорну із срібним полиском, чорну, що вже одцвіла й загусла, кров.

Галло! Шістдесят мільярдів тонн кам'яного вугілля! Чіткі, яскраві акорди цифр.

Ви помічаєте, як у цих глибинах, мов дивовижне мереживо, постались ген - ген на всі сторони численні кривизни численних проходів.

Галло! Сорок п'ять з половиною тисяч квадратних кілометрів, що під ними засоталось мереживо.

В глибині ваш позір перебігає звивами похмурих галерей. Ваше око хутко завертає у квершлагі, перехоплюється сходами горизонтів,

потрапляє у темрючну пащеку вибоїв. Ваше око випурхує з - під наїжених бремсбергів, пролітає довгими штреками. Ваше око раз - у - раз натрапляє на жовтаві вогники, що блукають тут невиразно, блукають боязко, наче ті легендарні мандрівні блимавки — рештки загублених душ...

Еге ж, пильніше глянувши, ви помічаєте: іноді скрадливо повзе отрута і губить ці вогники, а хтось комусь вимовляє і не знаходить винного. Іноді зрадливо падає тягар і губить вогники, а хтось ламає руки, шукає винного. Іноді громохко здригається пащека й засипає вогники, а хтось, обурений та заповзятий, знаходить винного.

Тут щось ламається, а там тихенько потирають руки, бо матимуть прибуток. Тут не старчає шрубів, зіпсуто линви, страйкує кабель, а сортувальня кліпнула і тихо задрімала. Он там бракує лісу, бракує рейок, вагонеток, а спантеличена підрипка вже відстала, а тіні з вогниками недоладно потяглися з кутка в куток, з вибою до вибою.

Ось зольність та засміченість доходять полови-ни, а цей вибійник, цей десятник, хитренько озирнувшись, хутчій стараються за кількість. Ось, прикладом, встановлювали квершлага, що досягав самого шару, і раптом без причин взялись ладнати бремсберга. Хоч це безглуздо, хоч більшість повстає, проте, як бачите, ладнають. Ось, прикладом, валяються машини, мертвіють по вибоях, цвітуть іржею, а хтось, як бачите, лагідно запевняє, що врубові зусилля такі смішні й такі

даремні. Ось, приміром, ще й досі не вкрито естокаду, а взимку холод і вітри коцюрблять рух, вставляють гальма, втішаються з безладної одкатки.

Ви вражені. Бере непокій. Але сторожке око, що ви за ним простуєте, вже пойняла суворість. Міцна рука, що вас веде, вже почала на це загрозливо стискатись...

Ваш погляд знову доганяє далеч. Ваш погляд закружляв над Інгульцем, над Саксаганню, Жовтою... Припав до цілини, занурився у надра.

Галло! П'ятсот мільйонів тонн залізної руди! Чіткі, хвилюючі акорди цифр.

А погляд знову далі, де нікопільська стародавня тканина сум'ятно падає з рамен...

Галло! Манганова руда! Сімдесят шість мільйонів тонн!

Чіткі акорди цифр.

А погляд знову далі, де з Гайворінських овидів — цнотлива Хашувата.

Галло! Манганова руда! Ще біля чотирьох мільйонів тонн!

То тут, то там, в супроводі чітких акордів, в томливих усмішках, в чеканні або в дійстві чергуються хутчій, зринають і зникають: тут — живе срібло, там — вапняк, тут — фосфорити й крейда, там — каолін і вогнетривала глина, тут — пісковик, там — самосадна, кам'яна, виварна сіль...

Гудуть акорди. Дзвонить сонце. Яриться соками потужна далечінь. Снагою кличе лоно. Співає плід і те, що хоче плоду.

Співає ген по Україні, по всіх її родючих берегах...

І в урочистому звучанні найурочистіші слова:
— Руда й вугілля!

Ви помічаєте, як високо здіймаються знайомі груди, що в них, мов той могутній міх, движать легені, як високо здіймаються ці груди й посиляють відгук:

— Руда й вугілля!

Ви теж немов відчули крила, вас теж немов підхоплює ця буйна радість.

— Руда й вугілля!

Вас теж немов пойняв у грудях лоскіт, вам теж немов буремно, легітно й нестримно.

— Руда й вугілля!

Ви бачите нараз, як він, цей досі непохапливий силач, звів руки. Як раптом нап'ялися жили й запагорились м'язи. Він починає.

Ви бачите, як він схопив важкого коряка й подав його на вежу. Як на високості його спинив, торкнув і перекинув, щоб витрусити на долоні очисного вогню, але, не гаючи й хвилинки, вхопив уже ківша другого, теж повного руди, щоб теж віддати на вогонь.

Галло! руйнуюча сило вогню!

Галло! будівнича вогненна сило!

Ви бачите, як щохвилини прискорює він рух. Як він вправляється і тут і там. Як він невтомно піддає лискучу міць калорій, як розраховано взичає прохолоди, як зберігає в кавперах свій віддих, як уникає порохняви.

Згодом ви бачите той сприт, з яким він пробиває дверці, щоб випустити шумний накіп, той сприт, з яким він пробиває другі, щоб випустити племенистий скарб. Ви бачите: сміливо й точно вже він скеровує палкі потоки й формує потемнілі, неначе темнобурштинові, грона.

Руда й чавун!— гуде акордами метал.

Руда й вугілля!— вдячно і велично повторює луна.

А він уже підносить тягарі. Він швидко розкладає їх обабіч.

Тут, щоб наситити мартенову жадобу. Там, щоб залити спрагу бесемера. І знову — клекітний вогонь, і знову — сила, сприт, рішучість, точність.

Ні руху зайвого. Ні ризику сумніву. Хутчій вперед!

Щоб тут не запізнився генератор.

Щоб там не поспішив конвертер.

Щоб тут охолодити газом. Щоб там старанно випалити доміш.

Щоб, злегка кречнувши, кінець - кінцем, одсунути заслони і дати путь новим палким потокам, палким до краю, до нестями, до нестерпучо-білих, ажень зловісних, ажень пекельних палахтінь...

Чавун і сталь!— гуде акордами метал.

Руда й вугілля!— віддає луна.

Ви не встигаєте помітити, як він уже крутнувся, як підхопив цю свіжу, грізну, іскристу напругу. Вона лютує, але піддається. Вона повзе крізь невгавучий гуркіт. Зрадливо, гнівно. Але дедалі їй тісніше, вона дедалі тонша й тонша. Вона заборсалась, вона оскаженіло пнеться, вона звивається

довкола рук, але спадає з сил, чорніє з пересердя, востаннє зойкає та хилиться йому до ніг.

Він, чорночубий, обтерши піт, береться знову.

Ні жесту млявого — бадьорість. Ні rischi сумніву — рішучість. Ні хмарки в оці — ясність. Ні хмарки в думці — точний розрахунок.

Він добре знає: лише тому дається перемога, хто, скупчивши зусилля, уміє швидко рухатись і володіти цифрами.

Як бачите, він ще встигає простягти засмаглу руку он туди, де усміхаються на сонці рейки, він точно зупиняє свою руку там, де підбігають натовпом вагони, він ділить нарівно й дає любовно.

Чи уявляв собі хоч трошки старенький, посидючий Пліній, коли гортав дві тисячі книжок та занотовував дари Натури? Чи уявляв, коли писав про першу пломенисту тічність, першу спробу?

І ви бодрено, міцно стискаєте цю руку, — засмаглу руку дня.

НАЙМЕННЯМ — ЖІНКА

Як і торік, так і тепер за вашим вікном, де чорні хрести й зелене кипіння, тече на світанках прохолодне вино.

Як і торік, ви перехилияєтесь через підвіконня і з насолодою ловите устами ці незрівняні струмені.

А ще пахне цілий день яблунева замітіль.

Цілий день тихо й снажно співає густий цвіт— три яблуні, що потрапили якось у ваш закуток і розрослися тут напричуд пишно, три великі яблуні під самісіньким вашим вікном.

Іноді ви одгортаєте вкриті піною верховіття, і тоді погляд, поблукавши буйними заростями, натрапляє на торішню могилу. Ви тоді згадуєте за печальну жінку. З тих надвечір'їв минулого літа випливає її задумана постать, і ви згадуєте, як раз - у - раз з'являється вона надвечір'ями й сумує неподалець вашої хати...

Так. Одслонивши вікно, ви тоді майже день - у - день могли побачити сумно - задуману жінку.

А потім була осінь, коли зайнялися пожежі над кленами й боязко тремтіли березки, боязко стріпуючи свої легітні прикраси, аж поки в синьому дзеркалі небес не відбилась їхня одверта нагота.

Була осінь, коли ночами несподівано й глухо падали останні яблука під вікном,— ті останні, що цупко були затаїлися між галуззям, що не брала їх ані рука, ані вітер, що довго змагалися й не хотіли падати.

Пам'ятаєте?—одне яблуко на самому шпильочкові верховіть героїчно трималось до глибокої сльоти. Вже й дерево стало зовсім голе, вже нудно замжичила негода, а воно все яскріло, мов той зухвалий виклик, все горіло на шпильочкові, ніби намагалось і собі і всім довести, що літо не минуло, що само воно ще молоде та міцне. Наївне яблуко! Одного разу, напружившись д'останку, воно на хвилинку, ще було замислилось і все ж таки впало.

Пам'ятаєте за тих осінніх ночей надзвичайну, майже урочисту тишу під вікном? І серед тиші— глухий, м'який, неможливий звук падіння. Тоді, уявляючи собі похилі постаті яблунь, що потерпають від жорстких обіймів темряви й вогкості— пам'ятаєте? — мимоволі уявлялося: десь там вузлуватими коріннями вони міцно тримаються за ґрунт, десь там своїми цупкими полапками вони позаплутувались у черепах, у кістках і смокчуть те тлінне надіб'я, смокчуть соки всього, що дозріло і впало, насичують себе яко мога, щоб потім знову зацвісти й родити.

Пам'ятаєте? — була осінь, і ви ще часто могли помітити сумно-задуману жінку.

Була пізня осінь, коли раз-у-раз набігали із степу ватаги вітрів, гнали, як тих розкошланих бранок, натовпи хмар, і бранки, лементуючи, стукали в вікна, добивались до хат, а ночами — пам'ятаєте? — вони іноді стогітно ридали.

Тоді вже не так часто з'являлась під березою самотня жінка.

Потім нестерпуче забіліло довкола. Замережені дерева нерухомо й гордовито стояли, мов той майстерний витвір із скла, пухнасті пластівці щедро лежали по всіх усядах, маленьке сонце пустотливо гойдалось, розсипаючи кольористі іскорки, дзвінкоголосо метушилися діти і гралася маленька дівчинка. Тоді за весь час, може, раз або двічі могли ви помітити задуману жінку.

І нарешті з далеких країн повернули дні, коли жовтожарий павучок, примоцувавши вгорі паву-

тинку, наважився спускатися нижче й нижче. Коли забреніли в повітрі златаві шуми, коли запахли перші несміливі трави й перша насмілива брость, а скрізь зацвіла одвертіша усмішка, а тіло почало набрякати збудним напоєм, а кров почала непокоїтись подихом повстань...

Тоді... тоді ви знову помітили жінку, помітили вдруге й втретє, але порівнюючи це знову ж таки не часто.

Ви також помітили, що приходить вонане в темному, як минулого року, одязі — приходить в одязі скромному, але весняному. Ви також помітили, що хода їй стала твердіша й рішучіша, а рухи позбавились непевної м'якості, невиразної повільності.

О, так. Її рухи набрали більше чіткості, а вся постава бадьорості. На обличчі їй зникли блідість і болісність, лишилися тільки життєва задума й твереза допитливість.

Вона шляхетно прибрала це місце несподіваного смутку, але вона вже не сиділа тут до пізньої сутіні, вона зберігала час і одходилада пружним кроком.

О, так. Вона одходила пружним кроком і останнього разу була вже не сама. Вона, безперечно, змінилася, як змінилося й все довкола.

Де ті осінні присмерки? Де той нуд і томливість сірих днів?

Де наїжена тремітність днів і ночей, що потерпають від жорстких обіймів вогкості? Де безумна гульливність ватаг, що приходять із степу, де той посвист, зойк, шалапуття і розкошлані бранки

і зворушливий лемент, і приборканий стогін, і безнастанна чорна, як ніч, тривога? Де та велика напруженість, та неможлива тиша, що приходять слідком за негодою, те зимове одубіння, що гнітить своєю величністю і так поволі, так нерішуче, проте неминуче піддається на перші златаві шуми, першу веселкову снагу?

Вчора — хай буде це вчора — глухо й приріченно попадали яблука, ті непотрібні яблука, що не житимуть більше ніколи, а сьогодні нестримно співає нова яблунова замітіль.

Сьогодні, пивши з вікна прохолодне вино, ви почували, як гнучко й лоскотно розгортається в вас невідома пружина, — хіба вам не кортіло засміятися або почати веселої пісні?

Сьогодні, бродивши в степу, ви бачили незрівнянні димно-голубі пляфони й далекі, запещені сонцем, обрії. Ви бачили багатомовну зливу нових фарб і відтінків, ви чули, як метушлива комашня складає до сонця нову многострунну хвалу. Ви добре знали, напоєні збудним вином та ласкою лона, що сьогодні буде заглиблено - творчий, багатий день. І сьогодні ви мимоволі згадали вашого доброго знайомого, милого бургундця з простою натурою та міцними зубами, що, серйозно жартуючи, так, любив вихвалити життя. Воістину так міцнозубий, невмирущий Бреньоне: ти йому одрубувеш лапи, а в нього виростають крила!

Прийшовши сьогодні з роботи приємно стомлений, стомлений ще й цією душною дниною, ви

одразу ж залюбки лягли в своєму затінку, де рівна похолодь і рівна тиша.

А згодом — чи чуєте? — фанфари.

Мабуть, знову хтось на завжди пустився берегів, і в пам'яті вашій на момент зринає постать знайомої жінки.

Та цього разу фанфари десь далеко, жінка тепер теж далеко від жінки тієї, — і ви, збуджений звуками, не довго зупиняєтесь думкою на цих буденних випадках, ви даєте широку волю вашій уяві. Найширшу волю! Бо за цими злетами фанфар так легко летить химера...

Еге ж... Коли ви вертали додому, душна днина вже обіцяла відсвіження. Вже з крайнеба заходило сизе, аж чорне, крило, а другі півнеба ще леліли, і задьорно всміхалося сонце. Небо немов поділилось, і це було разюче видовище. Це була разюча краса контрастів, повсякчасних і повсюдних протиріч.

Під свіжим вражінням тепер вам здається, що жадні звуки не відповідали б так цьому видовищу, як звуки фанфар.

Справді бо. Коли ви їх чуєте, вас завжди сповняють тривога й бадьорість, вам завжди чомусь і тоскно і відрадно, вам приємно стискається серце й легеньким сумом сповивається думка, вам ніби ще зрозуміліші радість і біль, вам тоді найчастіше уявляються героїчні картини.

Ви можете тоді раптово, неймовірно бистро летіти думкою в далекі віки, далекі країни... Ви можете... ну, от ви бачите вже, як виходять

на арену похмурі люди. Тривожний, як розпач, поклик металу шматує повітря, і в останньому параді повільно, похмуро й важко проходять похмурі люди. Їм квіти, оплески й тисячі вигуків із переповнених радістю грудей, а вони на всю силу легенів кидають таке гримке й таке безнадійне мов зухвалий прокльон:

— Móríturi te salutant! ¹

Фанфари — і ви бачите, як на підвищенні вихоплюється спритний розцяцькований гарольд, ви бачите, як зав'юненим вихором здійсмається пісок із турнірного майдану. Ви навіть чуєте, як жорстко, неприязно дзенькають сталеві шати, чуєте гострий терпкавий запах кінського поту й людської крові...

А от під зливою ворожих куль неподалець чужої барикади заліг невідступний загін. Ви бачите, як на лунке бадьорне гасло рвучко метнувся загін уперед і, всіваючи свою путь трупами, зрушив ворога, зім'яв ворога, розстрошив ворога й переможно погнав сполохані ворожі рештки.

А ось під прапором волі, здобутої тисячма тисяч смертей, в супроводі тих же звуків проходять славетні полки вашої країни. Вони готові завжди дати найсуворішу одсіч, вони завжди готові на смерть, щоб тільки відстояти життя.

А он з білого каменю якісь величезні прекрасні будівлі. На урочисте гасло тих же звуків мармуровими сходами шумно сходять юрми нових

¹ Ті, що йдуть на смерть, вітають тебе.

життерадісних людей. Строкатим потоком пливають вони долі — в сади й долини, на ріки й озера, — сходять на час перепочинку, поки знову покличе їх до праці той самий метал.

Ви любите звуки фанфар. Це — непокій і бадьорість, радість і біль, терпкава кров і світанкові роси...

Збуджений ними, ви, кінець - кінцем, все ж таки підводитеся, наближаєтесь до правого вікна.

Яка надзвичайна картина! З одного боку змагається ще укисне проміння, укисне і тому якесь ніби тремтюче, різке, запопадливе, що цілує міцно, цілує востаннє. З другого — важко й заціплено надходить похмурість, безсерда похмурість, що дедалі суворіше вигинає кошлаті брови й частіше поблискує гнівом. Вони зараз мусять стикнутися. Вони вже... така краса, що хочеться крикнути!

І в цей час на сталевому тлі передгрозя, на знайомому вже вам місці, внизу, біля торішньої могили, ви постерігаєте дві ясні несподівані постаті. Несподівані своєю весняною ясністю, своєю тут присутністю.

Дві знайомі вже постаті, що, заглибившись у неситиму розмову, не помічають ні вас, ні наближення бурі.

Він — може, трохи важкуватий, але гнучкий і такий засмаглий та чорночубий. Ви впізнаєте цього плечистого, пружного й ніби непохапливого силача? Це він минулого разу якось незграбно, але зворушливо був підтримав її, а потім осторонь скромно стояв і чекав.

Вона — ви її знаєте.

Захоплена його мовою, вона також не звертає уваги, що вже рокочують нестримні погрози й завихрюється шумний шал. Так наче зараз і вона і він хутчій відчують, ніж розуміють: що буря сильніша, то швидше пролетить.

Аж раптом ударило поблизу, несамовито труснуло деревами, замотиляло кучмою верховіть, сипнуло хмарками пилу, плямкнуло першими краплистими дзвониками...

Розмова урвалася: куди ж їм тепер?

Хутко, похапливо озираються довкола, і ви помічаєте, що вирази їм обом трохи розгублені, проте задьорно-веселі. Така бо справді кумедна пригода!

Першою все ж таки зміркувала вона й чимдужч кидається до старого паркану, під захист густого яблуневого руна. І крикнувши щось заохотливе, поспіхом обминаючи горбики, високо підстрибуючи в траві, одбиваючись од цупкого галуззя, перебільшено махаючи руками, перебільшено вгинаючись, забризкана, зашаріла, задихана, — вона перша добігає до яблуні й з розгону просто грудьми падає на ню, обіймає. Ту ж мить встигає й він, чорночубий, плечистий, збурений, але йому нема де спинити свого розгону, і він з розмаху охоплює жінку. А тоді, ярливо сіпнувшись, нараз припадає устами до її вигнутої шиї, до принадних ніжно-пухнастих кучерків, — і так завмирають, не знають, що їх в цю хвилину щедро обсипає яблунева замітіть.

Дивіться: в бурі, у грозі займається нове кохання!

Тільки наступний громохкий удар, наступний ооскаженілий порив та ще рясніші струмені примушують їх схаменутись.

Вітрюга бахкає вашим вікном — треба вікно зачинити. І, зачиняючи, ви несподівано для себе самого приязно й захватно гукаєте:

— Прошу до хати!

— Дякуємо! — теж приязно й весело, ані трошки не вражені, відповідають вони. — Дякуємо! Скоро минеться! Тут затишно!

Їм сьогодні припало до жартів: де ж та затишність, коли їх уже добре змочено?

— Прошу до хати! Змокнете!

— Справді? Ну, гаразд.

Вони поспішають до вашої хати, а ви широко розчиняєте двері.

НАКАЗ

Програм скінчено. Завіса поволі гасне.

Ми вам не граємо напутного марша. Ми лише просто кажемо: добра вам путь, ішовши.

Йдіть не забуваючи:

— що шалено-швидко пролітають наші дні, мчать життям, як розлогими степами, наші буйногрові місяці, пропливають, як гордовито задумані кораблі, наші роки, щоб не вернутись. Але прекрасно, що є можливість любити колишній біль і сумувати за колишньою радістю. Бо це дає

невичерпні скарби, бо це значить день - у - день непереможно хотіти нового болю й нової радості, безнастанно й глибоко любити життя. Це значить: день - у - день якнайбільше змагатись, будувати, жити, любити.

Любіть.

— коли легесенькі бризки підстрибують і обсипають обличчя, коли в грудях гнучко й лоскотно розгортається якась невідома пружина, коли хочеться полоснути ножем по неможливих заслонах, коли хочеться владно полетіти у просторінь, коли ви без глуму, але рішуче перехоплюєтесь через могили й розумієте невгавучу многострунну комашню, коли ви чуєте, як дихає земля й обіймає землю, — то скільки б не було вам років, хто?.. хто посміє сказати, що ви не молоді?

Будьте молоді.

— бо тут визнають тільки сміливих і здібних, тут обдаровують ласкою тільки імкливих та енергійних, тут, свідомо йдучи на страту, почувають себе тільки щасливими: адже не тлітимуть десь надарма, адже поспішно збиратимуть всю свою міць, щоб побачити, як радісно й вдячно палає вона на спільному вогнищі.

Збирайте, несіть.

— а маленька дівчинка — велика радість, великий химерник, великий бунтар і жорстокий сміливець, що заслуговує тільки на прощення та любов і завжди нагадує давню азійську мудрість: нарід (а точніше — кляса), що не любить дітей, не має майбутнього.

Пам'ятайте.

— наша молодь, напоена південним сонцем, насичена південною свіжиною й завзяттям, молодь, що ніколи не схилить голови, що ступає твердо, дивиться сміливо, — вона в своїй більшості кріпка, як сама земля. Треба, щоб і меншість стала такою ж.

Зробіть.

— що швидше порвемо у взаєминах облуду хворобливих загадковостей, що більше будемо шанувати простою шанобою, яка не принижує, що швидше розстріляємо рабів і власного самодурства і самодурства інших, а цим самим почнемо поважати людей за те, що вони люди, — то швидше й найпомітніше з'явиться якраз у нас нова жінка і стане у всій своїй недохитній величній красі.

Шануйте її, коли хочете шанувати себе.

— дуже рідко падають із чужих риштувань, найчастіше падають з власних, падають невинні і лише тоді розуміють, що до перемоги безліч вимог. Перемога дається тільки тому, хто, скупчивши сили, вміє швидко рухатись і володіти цифрами.

Умійте.

— бо наші дні — це той колір, що біль перетворює в радість і, раз полонивши, не пустить назад, бадьорний колір нестримних палахтінь.

Хай він яріє, п'янка справдешня радість!

Хай будуть повні ваші серця, як повні бувають келехи.

Хай повсякчасно й повсюдно діють протиріччя, що рухають все вперед.

Хай живе все, що ненавидить морок і любить
силу, все, що не знає спокою й зневіри, бо до-
вокола багато ще в нас цілини й багато-багато
весен попереду.

Бо вже вклоняються химери давнизни, вже упо-
корено стеляться простори.

Добра вам путь, ішовши.

ОБРАЗА

У великому оновленому місті, де ширяють могутні думки, де палають прекрасні серця, у великому південному місті зірвано цю квіточку.

Ви знаєте сутінь кварталів?

Ви знаєте той особливий, нудкуватий запах?

Там її знайдено серед інших подібних, а тому нудкуватий момент, що з нього почнеться розповідь, вражати не мусить.

Там її зірвано, щоб не загинув безслідно один із відмінних зразків нашої фльори, щоб у майбутніх музеях лишився неповторний, звироднілий експонат.

Щойно, зриваючи, доторкнулись до неї чужі, свіжі руки, як вона, мов та мімоза, почала лякливо згортатися, більше й більше викриваючи свою зворотну сторону.

*Noli me tangere...*¹ — ніби справді вчувався легітний шепіт.

Ніхто не знав, що на вечірці, крім інших гостей, є повія. Ніхто.

Бо тоді... але, звичайно, багато ще залежить од самої вечірки, од її особистого складу, од характеру.

Отже, це не була вечірка літераторів, чи музик, чи артистів, хоч на ній спостерігалось і гарні слова, і ритмічні співні інтонації, і вишукані пози, і перетворені жести. Це не була вечірка людей науки, чи людей політики, хоч на ній чимало висловлювалося глибокодумних сентенцій та обговорювалося міжнародне й внутрішнє становище держави. Це також не була вечірка новознайдених буржуа чи веселого люду з передмістя, хоча жіночі строї здебільшого впадали у ярмаркову екзотику, а чоловічі зачіски нагадували закоханих парикмахерів або невизнаних поетів. Це була сімейна вечірка урядовців однієї установи — імени юрисконсульта.

І ніхто не знав, що на вечірці серед інших запрошених є повія. Ніхто.

¹ Не чіпай мене.

Бо тоді... ну, як почували б себе тоді хазяїни, такі сумирні, цнотливі, поважані люди? Як замешушилися б тоді юнаки, лицарі Ордену Чесноти, і як істерично затрусилися б юнки, ці грубо ображені синьоріти? Як красномовно сплеснули б долонями горді матрони, позбавлені з несподіванки голосових здібностей, і як поспішно повели б їх додому законні чоловіки, обурено оглядаючись та завзято одпльовуючись? Як нарешті пирснули б зо сміху легковажніші і як grimнули б голосами хмарного Зевеса серйозніші?

То нічого, що вона вже сім місяців як покинула вулицю і в душі поклялася туди більше не ходити. Не допомогло б їй також найщиріше признання, що вона неймовірно хоче і може бути чесною людиною та відданою товаришкою, бо ніхто не повірив би. Не врятувало б і те, що Кость Гулавський називав її своєю дружиною, бо на це не звернули б уваги: минуле прикипіло до неї невблаганним тавром, а часу, щоб затерти тавро, пройшло ще надто мало.

Але ніхто не знав (навіть Мішель, приятель Костів), і тому вона сиділа, як рівна між рівними, тільки скромніша, несміливіша, трохи ніякова в цьому оточенні. І ще сум'ятніше ставало їй, коли ловила немов випадкові погляди завфіна Степана Марковича. Погляди були строгі, вдумливі, і не зрозуміти, на кого саме скеровані. Бо, глянувши на неї, Степан Маркович тут же, не міняючи виразу, придивлявся до її першого сусіди, потім до другого, третього і т. д., наче уважний

командир на перевірці частини. Ці погляди здавалися Ніні ще строгішими, многозначнішими через те, що поруч із Степаном Марковичем в імпозантній позі сиділа його дружина (імпозантності особливо надавали їй коштовне вбрання та граційно випнуті, оздоблені діамантами, пальчики) і через те, що всі присутні виявляли збільшену увагу та навіть деяку запобігливість перед Степаном Марковичем.

Справді бо, щойно вчувався його хрипкий голос, всі інші голоси, може, й соковитіші, може, й тональніші, прискорено згасали, щоб через хвилину спажнути цілим смолоскипом ухвальних присудів, — мимоволі складалося вражіння, що все сказане Степаном Марковичем має виключну вагу й доцільність. Досить було йому блиснути рядком золотих зубів і, прицмокуючи, кинути якогось дотепу чи розповіді модного анекдота, як його останнє слово покривалося фейверком бурхливого сміху, а то й оплесків, — мимоволі складалося вражіння, що все, подароване в цій золотій усмішці, має особливу вагу, незвичайну пікантність.

Зрештою, інакше й бути не могло: тут зібралося до певної міри своє коло, і спільність інтересів, спільність відчущань силоміць збігалися на постаті Степана Марковича, як ґрунтовній, показній, принагідній службовою рангою. Більшість з присутніх, звичайно, заздрила йому (дехто в думках напевне критикував), але в той же час певна частина мрійно й пристрасно хотіла вбачати в ньому власний прототип.

А зовні це все виглядало так чемно, навіть вибагливо, навіть зворушливо, що для закінчености тонкого поводження бракувало хіба лише, щоб кілька пар попливли в урочистому полонезі або зачарували легкістю жантільного менуету.

Ніна не звикла до подібного характеру поведінки. Але це ж було те, чого вона так давно й так жадібно хотіла. Це були люди, справжні люди. Справжніми вона уявляла собі всіх тих, що мають незайманий куток, чесну роботу й сім'ю. Хвилинами вона сама собі не вірила, що сидить, як рівна між рівними. Здавалося їй — химера, короткий сон.

Вона намагалася приховати хвилювання, перебороти зайву нерішучість, якої давно вже не знала. Вона уважно стежила за товариством, а ще уважніше за собою, щоб якоюсь недоречністю не порушити загального тону. Кожний пильніший погляд чи незрозуміла фраза сторожко сприймалися нею і що разу збуджували підозрілість: здавалося тоді, що хтось із присутніх знає про неї і може раптово викрити на людях таємницю. І тоді хотілося, щоб Кость сидів не в другому кінці кімнати, а якнайближче, тоді ще міцніше стискалися уста, частіше тріпотіли вії, нижче схилялася голова.

— Ніно Сергієвно, дозвольте вас зазнайомити...

Ніна за звичкою трошки здивовано скидала очима, прискорено простягала руку і, запевнена цією шляхетною увагою до себе, відчувала нараз полегшення.

Якщо хтось із присутніх ладен був порівнювати її з дівчам, якому вперше дозволили одягти вбрання дорослої й уперше позбавили хатньої опіки, то навряд щоб йому можна було закинути особливе буяння фантазії. У всякому разі невдавана щирість її гри дорівнювала вдаваній щирості інших. В усякому разі її гарна постава й вродливе обличчя силоміць притягували до себе перехресне проміння поглядів, теплих і холодних, бистрих і довгих, гострих і невиразних.

Це подобалось Ніні і в той же час непокоїло. Найбільше ж вона уникала тих розмов, що мали двозначний, сумнівний чи надто мудрий характер. Боялася, щоб не прохопитись якимся невдалим словом.

А розмови дедалі набирали жвавішого темпу. Вечірка дедалі ставала шумнішою. Майже кожного, хто запізнювався, зустрічали поспішними дружніми вигуками — хто посилав радісні привітання, хто роблено обурювався.

— Ви прийшли чи приїхали?

— Прийшли.

— Пішки?

— Пішки.

— Ха-ха-ха!..

Ну, звичайно, хіба ж можна приїхати пішки?.. Веселість зростала. І що більше підносився настрій гостей, то краще почувала себе Ніна. Веселість — наймогутніший стимул до зближення, як печаль до споріднення. Це, мабуть, тому, що на них кожний має абсолютне право, незалежно од

віку, походження, службових рангів та громадських заслуг.

Згодом до неї підійшов Кость. Ввічливо поцілував ручку чорнявій сусідці, з якою досі ще не встиг привітатися, і Ніна затремтіла од задоволення. Ні в одного з присутніх вона не помітила такого вдалого поєднання власної гідності й лицарської готовності до послуг. І ні в одного, здається, не було так прекрасно зав'язаної метеликом краватки, як ця іскристо-сталева, що над нею попрацювали Нініні пальці. Ніби не той Кость, ніби новий. І зовні, і поведінкою.

А підійшовши й зробивши кілька яскраво-непримушених рухів, Кость відразу ж звернув на себе увагу, навіть викликав співчутливу до себе поштивість. Ще коли був там, у другому гуртку, Ніна спостерегла, що й там йому належало одне з перших місць. Тепер, у присутності Степана Марковича (свого безпосереднього начальства), доводилось йому трохи поступатися. Проте з усього було видно, що Кость ставить себе не далі, як на другу ступінь після Степана Марковича — аніяк не далі. Правда, говорив він трохи поспіхом, зривно, але досить сміливо, незалежно, що дуже подобалось більшості присутніх. За кожною фразою він якось особливо легко, закруглено підносив руку, а сказавши, деякий час тримав цю руку в повітрі і немов запитливо, немов сумненько зводив брови.

— Pardon! — тихо, м'яко додавав він.

Це теж подобалось.

І навіть, коли він підкреслено ігнорував ту, чи іншу фразу, адресовану безпосередньо на нього, або коли підкреслено-різко давав відповідь, — це теж подобалось.

Дехто стримувався, уникав з ним розмови, а більшість охоче в'язла в розмову, не ображалася. Навпаки, була рада, що натрапила на такого цікавого, небуденного співбесідника.

Очевидно, це Костя заохочувало. Він частіше викреслював у повітрі граційні, еліпсоїдні лінії, частіше зводив свої брови *à la Pierott*, частіше вдавався до сміливих проявів у діялозі.

— Гамлет! Справжній Гамлет! — з приємним подивом кинув йому Степан Маркович.

Ніна насторожено глянула на обох, не знаючи, як їй сприйняти це зауваження, як реагувати. Але всім іншим цей епітет чомусь видався стільки ж вдалим, скільки й смішним — дружній сміх був загальною реплікою. Тоді й сама вона засміялася. Тоді посміхнувся й Кость.

— Панове, Степан Маркович робить мені занадто честі... Але цей скромний Гамлет, що зараз має приємність розмовляти з вами, цей Гамлет справді мусить поставити один „проклятий вопрос“. А саме: де товариш Данилюк?

Запитання влучило. Данилюка, одного з почесних гостей, уже давненько ждали. Через це, здається, й не починали основної частини сьогоднішнього вечора. Запитання відразу збудило увагу, скупчило загальну думку на відсутності Данилюка.

— Я питаю: чому його досі нема серед нас, куди він подівся і звідки його нам чекати? — патетично вигукнув Кость, патетично підвівши руку, і тут же додав, звертаючись до Степана Марковича: — Здається, так, друже Гораціо: звідки, куди й чому?

— Так, товаришу Гамлет, — весело погодився Степан Маркович.

— Браво, товаришу Гамлет! Ха-ха-ха! — підхопили інші й захляскали в долоні.

З цього моменту нетерпіння почало зростати. Гості частіше й частіше кидали оком на стіл, завантажений патентованими кеглями, й відвертіше робили натяки, що, мовляв, у місті останніми часами розвелось багато непевного елемента, а тому й засиджуватись небезпечно.

Господар всіма силами намагався одтягти час та замаскувати незручність — виводив навіть свого найменшого сина й наказував йому деклямувати ірші. Та вже трудно було притамувати заворушення.

І щойно Кость знову заговорив про Данилюка, досить відверто натякаючи, що Данилюкові, як людині відповідальній, партійній, слід було б, на його думку, виявити більше зацікавлення, більше простоти, не примушувати до очікувань і т. і. і т. і., — саме тоді подзвонили й передали листа.

Писав Данилюк:

„Вітаю менинника. Вітаю все товариство. Дуже прошу мені вибачити, але, на великий жаль, не можу прийти.

З глибокою пошаною, з найкращими побажаннями“.

Хазяїн, оголосивши цього листа, відразу ж знайшов для себе вихід.

— Ах, так!— легенько хляснув він себе по лобі,— у нього ж справді там... попереджав... да-да...

І через кілька хвилин пролунало довгожданне, урочисте:

— Панове, прошу!

Шаркаючи стільцями, обмінюючись ввічливими рухами, пересипаючи жартами свою метушню, словом, виконуючи все, що припадає на такий момент за віковим регламентом, — почали гості розміщуватись біля столу. Хазяї виявили якнайбільше уваги та сприту, щоб кожне подружжя розлучити й розсадовити на значній відстані. Адже часто поруч із чужими люди почувають себе легше, ніж поруч із найближчими життєвими товаришами. І не тому лише, що товариші їм набридають, а й тому, либонь, що товариші заважають їм бути правдивішими чи брехливішими, в усякому разі бути свіжішими — хоч на чверточку вилізти з буденного футляру. Чи не тому й вигадано цілу низку умовностей, щоб поза футляром не було так соромно чи страшно?

Принаймні, хазяйське розміщення всі гості прийняли, як належний факт, навіть із піднесенням, що в ньому просвічувала вдячність.

Тепер Ніна справді відчула полегшення. Ту примушеність, що досі тяжила над нею, ніби одвіяло

непомітним вітерцем. Одне тільки непокоїло: Кость далеченько. Будь він ближче, це в більшій мірі допомогло б Ніні виявити ролю дбайливого друга, яку вона взяла на себе ще з дому, це більше допомогло б самому Костеві додержати слова, яке він дав, збираючись на вечірку, й уникнути можливої буйної гри властивих йому пристрастів. Це нарешті допомогло б і самій Ніні, маючи поблизу Костя та пильно слідкуючи за ним, не дозволяти й собі особисто нічого зайвого, бути й за себе певнішою.

Але програмове розміщення вже сталося. Посуд уже переможно гримів. Нетерплячість доходила краю.

Бахнула пляшка, що її розкубрював якийсь верткий юнак. Степан Маркович піднесено, проймаючи виголосив першого тоста. Знялося бурхливе й довге: ур - р - ра!

Коли ж овації одшуміли, відразу над столом, ніби за команду, звисла мовчанка — тільки вчувались поспішний дзвязкіт виделок та беручка шамотня щелепів.

— О... тихий ангол пролетів... — врешті на-смілився хтось непевним, обережненьким голосом.

І тоді у відповідь йому, наче з прорваного мішка, сипнув цілий рій окликів, зауважень, приказок, а все це переможно довершував дзвінкий, закотистий сміх.

Другого тоста сказав Кость. Чуло, гарно, оздобивши його всілякими рефренами. Третього — високий гість із довгим показним обличчям (була

чутка, що він грек, дехто присягався, що галичанин). Промовляв цей гість трохи співомовкою, низьким голосом, ніби хотів нагадати, що хазяїнові одним роком лишилося ближче до смерти.

Проте вийшло дуже урочисто й дуже зворушливо. Стіни, вікна, двері, люди — все несамовито крикнуло: „Хай живе!“ А на четвертому тості чомусь додали: „Смело ми в бой пойдьом“ — і почали цілувати менинника.

Войовниче гасло цього тосту стало приводом до жвавих розмов на теми суто громадські. Тут згадалося і війни давні, і війни недавні. Тут при нагоді кинулося далекозорний погляд і на війни майбутні, на перспективи скороминучі й неминучі. Тут знайшлося чимало охочих, на досвіді та аналогії переконаних, безмежно передчуваючих, ажень у пророцтва віруючих. Врешті той гурток гостей, що займав додаткового столика й дискутував з особливим захватом, сам, либонь, злякався перебільшеної одвертості (на вечірці були не всім відомі родичі та знайомі), а злякавшись, нагло й незручно обірвав цікаву бесіду. Хазяїн це помітив і поспішив натякнути, що за найближчих присутніх він цілком відповідає, і тому можна почувати себе як дома.

— Хе-хе! А мені по асоціації згадалося: чи були ви заарештовані і якщо ні, то чому?

— Так - так... Мілостью божьей освобождаєм тоже... Ха - ха - ха!

Веселість буйно зростала. Вже менше віддавалося уваги на додержання тону, вже окремі

гуртки, об'єднані спільною темою розмови, самовизначалися біля спільних пляшок, вже...

Але хто сказав би, що порушено рямці пристойности? Хто одважився б закинути, що порушено чиюсь гідність, не кажучи вже за престиж Степана Марковича? Було просто, незневольно, райдужно — і подобалось Ніні.

— Ай, рюмка! — істерично пролунав жіночий голос, і до перекинутого келеха ту ж мить запобігливо потяглося кілька пучок із сіллю.

— Не румка, Клавдіо Мироновно. Майте на увазі, українська мова ніжна, мелодічна. По-українськи треба сказати: румочка.

— Ха-ха-ха!..

— Андрій Петрович просто душа — він завжди знайде вихід.

— А ви, кажуть, щирий, Андріє Петровичу?

— О, конешно! Хіба ж ви не знаєте тієї записки: прошу направити мені джерело?

— Як? як?

На устах сусідів проповзла загадкова нерішучість. Хтось почав докопуватись:

— Джерело — це ж істочнік?

— Да, істочнік. Ключ.

— Ах, ключ!

І від сміху затремтіли стіни, хитнувся стіл, затанцював посуд, замотилялись переповнені радістю по-статі, ажень сльози повиступали од щирого сміху.

— За товариша Ларіна!

— А я не згоден. Я...

І знову чокнулись.

Ніна трохи дивувалася на це: так чи сяк, а була вона українкою. Ніна пильнувалась, щоб пити в міру, — тиль-тиль чманіла голова. Вона вже бачила, що може тут дозволити собі більше, ніж сподівалася, проте подвоїла обережність, перемагала різні трункові спокуси й всіма силами одхиляла шляхетну дбайливість свого молоденького рожевого сусіди, що волею хазяїв був призначений їй за лицаря. І хоч вдумливі очі Степана Марковича раз-по-раз стикалися з її очима, проте й цим поглядам вона щоразу віддавала менше й менше уваги. Увагу своєю вона перенесла на Костя. І дедалі пильніше. І дедалі рішучіше.

Ах, Кость! Він виявляв надмірне завзяття над тими привабними кеглями. Серед інших його пристрастів ця пристрасть, на щастя, була другою, а все ж Ніна дуже жалкувала, що сидить на віддаленні. Тривожна уява вже малювала перед нею можливі наслідки.

І згодом, не втерпівши, вона стала обережно подавати мімічні знаки: просити, соромити, сердитись. Кость робив вигляд, що не розуміє або не помічає.

Та несподівано з'явився на допомогу Степан Маркович. Впіймавши нетерплячий позір Ніни, він злегка торкнув Костя, що сидів неподалець од нього.

— Що таке? — обернувся той.

Ніна з лагідною усмішкою дала йому зрозуміти своє застереження. Кость здвигнув плечима. Ніна, приховуючи незручність, з тією ж лагідною усмішкою сказала:

— У тебе хворе серце.

— Ніно Сергієвно,— сквапливо відповів їй Мішель, приятель Костів,— дорога Ніно Сергієвно, коли б ми випили стільки, як вам, мабуть, здається, то у нас на душі вже давно був би... загар.

— Браво! Бравіссімо!— гримнули сусіди.

Розгойдані хвилі оплесків та сміху підхопили останні слова. Дотеп сподобався, полетів з уст до уст, і сусіди глянули на Ніну й на Костя добрими, теплими, немов би мрійними очима, готовими все прийняти, все вибачити: люди справді можуть бути дуже добрими— все залежить од діагнозу та вчасно поданих ліків.

Звичайно, це не могло задовольнити Ніну, не могло втамувати непокій. Але саме в цей час вона примушена була віддати більше уваги своєму сусідові, верткому, з румяними, як у дитини, щічками, з блакитними осклянілими очима блондинові. Сусід, очевидно, був дуже радий з того місця, що йому припало, і сумлінно виконував належну роль. А що прихильність, якої в нагороду собі він сподівався од Ніни, даровано було йому в незначній мірі, він, кінець-кінцем, вирішив поєднати всі здібності, всі зусилля, аби лише здивувати чи вразити свою сусідку, аби зацікавити.

— Ніно Сергієвно! Ах, Ніно Сергієвно!— і він люб'язно підсовував мисочки, настирливо просив випити з ним хоч краплину.

Руки йому тремтіли, і голос йому тремтів, а очі кричали благанням.

— Ніно...— він ковтав решту наймення (при чому робив це частіше й частіше) і воднораз, ніби з відчаю, ковтав свою чарку.

Доводилось від часу до часу поступатися. Тоді сусід нестримно, як переможець з Майн-Рідового роману, скрикував, тороплено підносив того чи іншого полумиска, розсипав трохи неслухняним язиком добірні слова захвату й подиву. І знову заводив таку розмову, що йому конче треба було відповідати, або ж у свою чергу запитувати. Знову намагався виявити якнайбільше ретельности, щоб настрій сусідки, боронь боже, не пішов на спад.

— Ніно Сергієвно, я ж вас прошу. Ніно... — щохвилини тихше, що хвилини інтимніше.

— Ніно...

Раптом у цій навальності, особливо ж у цьому припишклому голосі Ніні видалось щось віддавна знайоме. Вона ще не встигла збагнути, а вже болісно защеміло в грудях і з нехиттю одштовхнуло її від п'яненького прихильника.

Надаремне говорилося їй про красу тонких пальчиків, що так нервово переминають хусточку, про хвилюючу глибіню погляду, загадково скерованого кудись обіч, про пуп'яшки рожевих уст, призначених зовсім не для того, щоб мовчазно стискатися.

Надаремне...

Все це вона слухала краєчком вуха, тільки краєчком, бо вже не могла знайти Костя на тому місці, де він сидів раніше.

„Деж він?“ — і в голові знявся цілий рій припущень. Ще не тратила надії. Ще вірила. Оглядалась. Шукала напружено.

А щебетливий, невтомний сусіда раз-у-раз сміливішав, докучав, дратував.

Що це?

Вона й не чулася, як сусідська рука мов би ненароком ковзнула під стіл і мов би ненароком зачепилася на її коліні.

Чомусь ніколи ні один дотик не вжалював так міцно. Ніна сіпнулася, блиснула гнівно очима.

Момент — і зрозуміла, що, підвівшись, знову сідає і що розгублений сусіда, вихопивши після невдалих мандрів руку з-під столу, старанно запорпався виделком у своїй мисці. Сердешний, він, мабуть, думав, що біля нього інша жінка.

Ніна допила з келеха, хотіла вгамувати схвилюваність. А думки — вихором і врозтіч... І потрапила поглядом на погляд Степана Марковича. Дивився м'яко, вдумливо. Невже він помітив цей сусідів напад? А може, догадався? Ні, ні. Але чого він так дивиться?

Вмить пойняла її незрозуміла задьорність. Кинула очима задьорний запит. Та Степан Маркович уникнув красномовного виклику, красномовно вказавши їй очима на другий кінець столу.

Треба було тільки злегка одхилитися — Ніна одхилилася — щоб поза спинами сусідів, на тому ж боці, де сиділа вона, побачити Костя.

„Коли? Чому?“ — не встигла ще зіркувати, а вже помітила, що Кость, надто захоплюючись

суперечкою, ударив кулаком по столі і з пересердям налив собі нову чарку.

В уяві Ніни, як бистрі тіні, мигцем прохопились: кошмарна ніч, гнів або сльози, компрес на серце...

Ах, Кость! Нemoжливий Кость!

Він був блідий. Він шарпався. І він не знав, що прекрасна краватка, над якою попрацювали Нінині руки, вже обвисала зім'ятою шматинкою.

Обурення, одразу затуманивши Ніні свідомість, швидко одлинуло. Натомість почало сповняти холоднаве протверезіння. Вона ніби оддаля, чужинно поглянула на всі ці обличчя...

Так, за малим винятком, усі вони були різні і, за малим винятком, усі подібні. І зрештою, нічого незвичайно не являв собою Кость на цьому квітчастому тлі — хіба що яскравіше визначався незалежністю, сміливістю. І нічого особливого не було в тому, що він перемінив місце, бо вже дехто помітно, а дехто непомітно вислизав із рядів. Уже в обох кімнатах з'являлися невеличкі, випадкові гуртки. Уже, притискаючи хусточки до уст, поспішно, крадькома просувалися кудись окремі постаті з виразом заклопотаним, ба навіть тривожним...

Але хіба це виправдувало Костя? Хіба треба шукати виправдань? Хіба він не мусів бути кращим, ніж інші, — таким же витриманим, як от, прикладом, Степан Маркович? Хоч би сьогодні, хоч би не тут. Він же знав свою слабкість, він же давав слово. Ось знову налив, знову п'є...

І знову скипіло обурення. Сильніше. Відчайніше. На Костя. На все.

„Коли так — і я нап'юся“, — злетіла раптова думка. Щось темне, болюче і мстиве проникнулось у ній. Рука потяглася до келеха.

— Панове! — зненацька пролунав перейнятий захватом голос: — Панове! Зараз нам відомий наш артист...

Тут його перемогли бурхливі акорди універсального монохорда.

Шуміт ночной Марсель
в притоні трьох бродяг...

— баритон м'яко розправив крила.

Це було наче гаслом: застільна гірлянда різко хитнулася, подекуди тріснула. Гилка по гилці стали з неї випадати.

Мужчини п'ють там ель,
а жінчини с мужчинами жуют табак...

— з інтимним, інтригуючим відтінком взявся розповідати баритон, поширюючи коло слухачів.

Скориставши з нагоди, Ніна теж встала й поволеньки протиснулась на край столу.

— Як ся маєте, Костянтині Львовичу? — спитала тихо й неоднозначно.

— Дуже й дуже погано, Ніно Сергіївно, бо ніхто мене не хоче розуміти. Ви ж бачите, нема ні одної людини, довкола тільки... ах! — і розпачливо похитав головою.

— А ваше серце?

- На ньому... загар.
— А ваше слово?
— Одійди.
— А що ж буде далі?
— Буде... пулька.
— Що?

Кость шарпнувся, з викликом глянув на неї. Але Ніна теж дивилася з викликом, і був її погляд докірливо-суворий, такий проймаючий і такий неблаганний, що Кость не витримав, здивовано одхилився.

— Що ж буде далі? — вона легенько взяла його під руку і, щоб уникнути небажаних свідків, одвела до вікна, у тінь олеандрів, філадендрів та іншої хатньої екзотики.

Тут Ніна глухим шепотом нагадала Костеві за його слово, так легковажно не додержане, за гонор та сором. Ніна вимагала більше не пити, а головне: до карт не сідати. Ніна сказала, що через півгодини конче треба йти додому і, якщо він не погодиться, піде сама або теж нап'ється.

— Не смій! — погрозово застеріг Кость.

— І ти не смій, — серйозно відповіла Ніна.

— Ну, це потім видно буде.

— Ніяких потім. Через півгодини йдемо. Або... гулять — так гулять!

— Нінко! — ще рішучіше обізвався Кость.

На цих словах вони musiли перервати розмову: веселі гості, готуючи місце для танків, почали одсовувати кадубки з квітами у самий куток. А втім, головне було сказано. Він повернув до

столу, якого вже пробували скоротити і поставити під стіною. Вона лишилася біля вікна.

Довкола (і в сусідній кімнаті) в імливих пасах диму, немов веселі примари, сновигали, кружляли гості. Думки тьмарились, мерхли... Пристрасті бухтіли, вигравали, закипали... І все це для Ніни було тут трохи чудне, і все це було дуже знайоме.

Ніна уявляла собі вечірку інакше, особливо напочатку.

Ніна, ще готуючись до вечірки, створила собі іншу картину. Правда, вона не схилялась до скрайніх перебільшень, не плекала в уяві своїй якихся надзвичайних прикрас — цього не дозволяв їй чималий життєвий досвід. А все ж таки, маючи досвід, знаючи взагалі життя та людей, вона ще не знала сповна того куточка життя, куди зараз потрапила. Їй дуже хотілося, щоб куточок цей був не схожий на всі інші, щоб кращий був, принагідніший, гідний справжньої поваги та навіть замиловання.

І тепер, придивляючись, прислухаючись, вона змагалась сама із собою. Дрібниці, що завжди були для неї важливіші, виступали тепер як на долоні, — вона ловила ці дрібниці, нашвидку підсумовувала їх і в усьому, що здавалося їй поганим, хотіла бачити лише винятки, неминучі винятки. Та винятків було так багато, що тепер їй ніяково ставало за свою недавню ніяковість, тепер навіть діймав легенький жаль і набігало легеньке подражнення.

— Фокстрот! Панове, запрошуйте ваших дам!

Нараз холодок розчарування одлинув, даючи місце приємній теплоті: вона в одну хвилину рішуче переконалася, що в цій стихії почуватиме себе, як риба у воді. Вона не чужа. Вона така, як і інші. Чого ж гратися у якусь показовість, у безглузду зразковість? Чому б не дати собі волю, чому б не поринути в гущину загальної веселости?

Немов би шепнув хто, що за нею стежать. Оглянулась — так, кілька пар сторожких, проймаючих очей всмоктались знайомим натяком. О, звичайно, у неї гарна постава і гарне обличчя. Ха-ха! О, звичайно, вони так хочуть, так же ж хочуть наблизитись — ці сласні, ці вовчі іскорки. Ха-ха-ха! Досить кумедної примусовости! Ось — вихопилась на середину кімнати, притупнула, завмерла у жагучому покликові, і вже заходила, закружляла, затріпотіла... Хто дорівняє? Хто одважиться змагатись?

Перед очима метнулось густе мереживо. На момент усе зникло в якійсь порожнечі, і приплив солодкої знемоги стукнув у серце.

„Але що буде? Що буде?“ — Ніна міцно стиснула руки. Ніна старалась перебороти цей порив, щоб і справді не кинуло її на середину в той приворотний вир.

Вона злякалася за себе. Вона згадала за Степана Марковича, за інших поважніших гостей, і ще міцніше, до гострого щемління, вп'ялася нігтями в свої долоні.

Біль пройняв, і згодом над нею затяжило єдине бажання: якнайшвидше піти додому. Не бачити, не чути, не наражатися. Минулий досвід нагадав їй, що там, де люди умисне розпалюють радість, там мусить бути запаморочно-млосно. Там — або відразу кинутись у вир, або ж відразу одійти. Краще одійти.

А Кость? Все ж таки півгодини вона мусить зачекати, бо, поза всім, це зараз скидалося б на втечу, це могло б образити хазяїв.

Фокстрот уже розгортався. Поблизу не було жадного вільного місця. До Костя ж, що стояв у другому кінці та продовжував суперечку, вона покищо не хотіла підходити і, уникаючи запрошень на танок, спритно перехопилась до сусідньої кімнати. Тут переважали чоловіки, і хоч надмірно диміли цигарками, але вікно було напіввідхилене. Та й місце знайшлося — затишна, примітивна канапка з якихся сундучків, застелених килимом.

Ніна сіла. З вікна легітно війнула приємна похолодь, і Ніна замружилась. Рада була посидіти отак — щоб ніхто не підходив, щоб не розплющувати очей, не відповідати...

— Проститутка, — несподівано й виразно упало коло неї.

Що це? Хто це насмілився?

Скочила, мов її стьобнули болючою лозиною. І ту ж мить прокинулося в ній нестримне, шалене. І ту ж мить захотілося несамовито крикнути. І захотілося розбити. Все одно — що, але вхопити й з криком, з реготом трахнути об підлогу.

— ... а я кажу, панове, що Америка — стара проститутка...

Захопило віддих. Не могла одразу опанувати себе. І з обуренням, і з подивом прикипіла очима до червонястого, брижоватого обличчя, що за кілька кроків нервово здрігалось. Обличчя належало одному з поважних гостей, які зійшлися кружка і яких, очевидно, захопила тема міжнародних стосунків.

Тоді Ніну обережненько взяли за руку, і Ніна прокинулась. Перед нею стояв Степан Маркович.

— Я вас цілком розумію. Але даруйте їм, вони не помітили.

Степан Маркович сів поруч і ще раз похитав головою на адресу необачних дискусантів.

— Даруйте їм.

„Ах, навіщо я, навіщо? — пролетіло в свідомості, — інша на моєму місці просто вдала б, що не звертає уваги“.

Слово, яке вона чувала тисячі разів і яке почувала вперше, це уразливе слово і ця недоречна поява Степана Марковича і власна недоречна поведінка примусили її бентежно понуритись. Вона знала, що починає червоніти (привілея не тільки тих, що чисті тілом).

— Не треба так... — тихо й лагідно мовив Степан Маркович, — хоч вам дуже личить...

Якийсь час він не зводив очей.

— Даруйте відвертість, але, слово честі, мені здається, у вас іще стільки... ну, я б сказав, стільки невинного, невичерпаного, гарного...

Ніна невиразно посміхнулася.

— Ви знаєте Рафаеля Санціо? — додав Степан Маркович тим же лагідним, трошки мрійним голосом.

Хотіла відповісти „ні“, проте з уст передчасно упало:

— А чому ви питаєте?

— Коли б вас побачив Рафаель, він напевне створив би нову Сактінську Мадону.

— Сатінську Мадону? — задумано перепитала Ніна.

— Так. Сактінську Мадону, — підкреслено повторив Степан Маркович, певний, що виправляє як слід.

Між ними поволі зав'язалась балачка. Ніна виявляла побільшену витриманість, за якою приховувала все, чого їй бракувало і що мала у зайвині. А Степану Марковичу, либонь, подобалась ця тактовна серйозність і, заохочений, він поступовно перейшов на ролю дізнаного оповідача.

II

Поведінка наших героїв, може, трохи й відмінна, може, місцями занадто відверта, але треба пам'ятати, що: 1) вони в більшій чи меншій мірі дозволили були собі виткнутися з буденних футлярів, 2) вони — люди, цебто найскладніша, наймногранніша, найдивовижніша органічна суть, 3) вони — громадяни, що мають право так зватися не лише

за республіканським переписом, але й через те, що відіграють в житті Республіки не останню роль (звичайно, в міру своїх сил та здібностей).

І хоч лиха доля позначила сутінню ті укисні, покраяні, різнокутні квартали, де вчувається особливий, нудкуватий запах, але хіба якась геометрична форма обмежує щирість думки, хіба сутінь не може бути тлом, на якому ще яскравіше спалахкують шляхетні поривання, хіба нарешті з ґрунту, що має відтрутний запах, не зростають прекрасні хризантеми?

„Любити людей, щоб і вони тебе любили — тяжко“. Та відомий француз¹, висловлюючи таку істину, мабуть, зовсім не мав на думці зрікатися любови до людей, бо якраз у цьому „тяжко“ вся цінність, вся любов. Чого варта була б любов, позбавлена болю? Яким жалюгідним, нездібним на любов кастратом виглядала б істота, позбавлена здібности на ненависть?

Трудно, трудно не погодитись із відомим французом, трудно не любити людей. Трудно, щоб цей наступний розділ не поглибити, щоб він трохи не різнився від першого, щоб не набрав, можливо, стриманіших, статичніших рис, коли ви ще ближче підходите до людей.

Бо й справді, хто б вони не були, які б вони не були — вони люди. Якщо вони, крім своїх звичайних зовнішніх ознак, мають цілком оформлені, правильні документи і не позбавлені виборчих

¹ Анрі Барбюс.

прав, цебто, чесні люди, то хіба можна їх не поважати? А якщо, крім ділових розмов і стереотипних усмішок, вони здібні на вищі злети й глибші пристрасті, на хвилюючі радості й хвилюючі страждання, цебто цікаві люди, то хіба можна обминути їх увагою? Хіба не слід, одсуваючи схематичність, підійти ближче, зазнайомитися краще?

Слід.

Що ж до взаєм...

Ні.

Кому охота вимінювати золото на золото?

— Кланяйтесь нашій симпатичній Мадоні.

За два тижні уже втретє приносив Кость привітання од Степана Марковича і раз-у-раз одного й того ж змісту:

— Кланяйтесь нашій симпатичній Мадоні.

І раз-у-раз Кость передавав ці привітання ніби між іншим, з тією робленою байдужістю, що в ній просвічувало задоволення.

Ніна за звичкою трошки здивовано скидала очима і теж ніби між іншим з робленою байдужістю говорила:

— Да?

Тоді мимоволі згадували вечірку і обмінювалися думками щодо її характеру взагалі чи найцікавіших моментів зокрема. Кость похваляв Нінину поведінку та майже екстатично підкреслював, що на людях вона виправдала ролю його дружини з великою гідністю — можливо, краще, ніж інші.

Екстатичність була тут не лише виявленням емоціональних вібрацій, що на них Кость був здібний по своїй натурі, але й певним засобом, логічно розрахованим, на що Кость теж був здібний по своїй натурі. І хоч натура його була досить складна, однак засіб цей був досить простий: Кость хотів, сказавши Ніні ухвальне, приємне слово, прихилити її до себе стільки, щоб їй потім не випадало заглиблюватись згадками аж до самого неприємного фіналу вечірки.

На жаль, цей засіб не завжди виправдував себе, бо, радо сприймаючи Костьову похвалу, Ніна все ж не могла обминути деяких моментів — хоча б на-
тяком.

— Я думаю, Костику, — іноді говорила вона, — що найбільше виправдала свою роль дружини саме тоді, коли... пам'ятаєш?.. коли затулила тобі рота хусткою й силоміць одвела на візника. Як ти думаєш, Костику?

Схиляла на бік голову й скося, лукавенько мружилась. Кость мовчав.

— Чи, може, ти гадав, що я справді покину тебе й піду сама додому? Не допоможу тобі хоч наполовину додержати твого слова? Допущу, щоб ти засоромив себе вкрай? Наївненький мій хлопчику! Я ж тобі товариш. Я не така... І я — знаєш? — я вже забула, що ти мене лаяв вуличними словами та нахвалявся побити. У тебе ж хворе серце...

— Нінко! — строго озивався Кость і спідтиха, дразливо кидав: — Ну, й сколопендра.

Провину свою він прекрасно відчував, але не хотів, щоб йому про неї нагадували та виносили якогобудь присуда. Адже він, як доросла людина, мав свої усталені погляди й свої цінування вчинків. Мав, звичайно, як доросла людина, і притаманні йому хиби, однак визнавати їх погоджувався лише тоді, коли на хиби ці вказувалося з відтінком неминучости, ба навіть трагічності.

Є люди, що люблять самі собі утворювати ілюзію страждання чи майже страждання. До них почасти належав Кость. Є також люди, що не люблять в інших ті нахили й методи, які їм самим властиві. Відмінність чужої методи їх не зацікавить, бо вони завжди упевнені в особистій перевазі. І до таких людей почасти належав Кость.

Тим то ущипливий тон, що його іноді добирала Ніна, був для Костя найнезноснішим явищем. Певна річ, Кость одбивався тією ж зброєю. Певна річ, у порівнанні з Ніною він володів цією зброєю блискуче і завжди досягав би разючих наслідків, якби не зраджувало його терпіння. Саме тут трудно було войтуватися з Ніною, саме в таких випадках терпіння їй не бракувало. І, мабуть, тому, що вона була далека від особистих ілюзій трагічності, що вона зовсім не претендувала на перевагу особистих метод, а просто бачила, що на подібні прояви Кость реагує найсильніше, — мабуть, тому в належних випадках вона охоче до цих метод вдавалася.

Мовчання, що ним взагалі багато перемагають — цей шляхетний засіб боязких людей, — мовчання

не завжди могло стати Костеві у пригоді. Не завжди ж можна мовчати, якщо почуваш себе винним. Та й навряд щоб хтось погодився зарахувати Костя до боязких людей, — принаймні, у межах товариських і хатніх стосунків. Що правда, мовчання, як засіб, вживалося іноді й Костем, але найчастіше воно було вістуном бурхливого зриву.

— Нінко! — це пересторога.

— Сколопендра — це покищо віддалений шарварок, коли вчувається перший подув вітру й трепетно вгинаються верховіття.

— Ха-ха-ха! Костику, чого ж ти, дурненький, сердишся? Я ж кажу, що забула вже...

Грайливо заглядала йому в очі, ніжно хляскала по щоці. Порив нишкнув. У хаті прояснювалось.

— Треба, Нінко, розуміти, — зідхав Кость.

Це звучало так щиро і так серйозно, що годі було уникнути уваги й співчуття. Він тільки просив зрозуміти і він запевняв, що слово, якого він не додержав, це — жертва. Може, своєрідна, але мимовільна, тяжка жертва.

— Хіба?

— Та зрозумій же, Нінко, що словами я не розкидаюсь. Значить, було щось більше, важливіше, сильніше, щось таке, перед чим я мусив скласти жертву. Треба ж подумати, треба зрозуміти... Бо про який зрештою сором може йти мова? Перед ким? Перед отим стовпищем забобонів на вечірці? Перед отими невігласами, що не можуть на крихту переступити вузеньких, притертих, забобонних меж? Перед отими міщанами, що мають сміливість

називати себе інтелігентами? Хіба це не обурення? Хіба не розпач?

Кость зривався, легко й закруглено підносив руку, прискорено ходив по хаті. Обличчя йому відразу мінялося. Уста нервово сіпались. Брови злітали сміливими крильцями. Очі займались завзяттям.

— Обивателі! Патентовані обивателі! — вигукував Кость.

І все ж таки Ніна ніяк не могла зрозуміти Костя. Його хвилювання, його запальність ніби найпевніше доводили, що він гостро сприймає, щиро обурюється, говорить з глибокого переконання. А безпосередня дійсність ніби доводила якраз протилежне, сумнівне.

Правда, сама Ніна теж сподівалася од вечірки кращого, але хіба можна гудити всіх, без винятку? Хіба можна рівняти хоча б Степана Марковича з отим рожевим сусідою, про якого вона Костеві ще не сказала і, мабуть, не скоро скаже? Хіба сам Кость, збираючись на вечірку, не прочитав їй цілої лекції, не попереджав її, що там треба поводитись якнайтактовніше, і хіба він сам, прийшовши чемно, не вийшов галабурно? Хіба він сам не належить до того оточення? Хіба він вперше усіх їх бачить? Хіба...

Чимало можна було нарахувати різних „хіба“. Та щойно пробувала Ніна спиратися на перше-ліпше, як їй закидали, що вона загрузає в дрібницях, за деревами лісу не бачить, не доросла, не скоро зрозуміє.

— А розуміти треба. Треба, моя, наївна хохлушечко. Треба розуміти, хоч, може, зараз тобі ще й трудно, — співчував і повчав.

— Не знаю... Може, я й не доросла, може... А тільки у тебе, Костику, хворе серце.

— Серце? Треба, щоб і серце стало забобоном, Тепер треба бути безсердечним, невблаганним, як машина.

— Ну, це вже, Костику... вигадки якісь.

— Ет! Що з тобою говорити.

Безнадійно одмахувався, одвертався, — мовляв, продовжувати розмову недоцільно.

Недоцільність справді була очевидна. Розмова часто виходила плутаною, ще більше утруднюючи можливість зрозуміти Костя.

Не вперше чувала Ніна од нього подібні напади. Вона знала, що його діймає якийсь своєрідний біль, але в той же час вона прекрасно знала, що над ним тяжать небезпечні пристрасті. Яка тут взаємодія, що від чого походить — це її найбільше цікавило, непокоїло, цього вона попри всю свою допитливість ще не могла збагнути.

Бо зрештою не в самій вечірці справа. То нічого, що він напився і мало-мало не присів до карт (яка зрештою дурниця!). То нічого, що лаявся і мало-мало не бився (хіба до зустрічі з Костем вона такого не знавала?). А найгірше, найстрашніше в тому, що ці нахили, особливо нахил до карт, дедалі більше й більше виявляли себе, як звичка, як затяжна хвороба.

В житті, у тому нещодавньому важкому минулому, Ніні двічі довелося бути свідком, як один гість, завітавши після невдалої гри, майже на руках у неї прострелив собі голову, а другий... другий вдосвіта кинувся з четвертого поверху, лишивши їй на спогад красномовну записку. Це справило на неї таке разюче незабутнє вражіння, що відтоді пристрасть до карт їй почала здаватися найгіршим людським лихом. Вона згадувала прострелену голову, згадувала світанкову записку і припускала, що Костя теж може спіткати подібна доля — її рідного, невимовно дорогого Костя. Інколи це здавалося їй просто неминучим. То кому ж, як не їй, стати на сторожі? Кому ж іншому запобігти, захистити, виконати цей складний і великий обов'язок?

Доречні натяки, чи просто нагадування, чи навіть ущипливість — усе це були засоби, що ними вона хотіла, викликаючи Костя на відвертість, в той же час впливати на нього.

А те, що він, прикладом, намагався уникнути згадок за свою поведінку на вечірці, переконавало Ніну, що її засоби досягають мети, що надалі, ближче пізнавши Костя, вона впливатиме ще сильніше.

Вона вірила. Вона була певна, що не поступиться. І в ній зростало заохочення.

Заохочували також, надавали певности в собі усі безпосередні новини останніх часів: вечірка, хоч і не зовсім виправдала сподівання, проте дала наявні докази, що Ніна не буде чужою для нового

оточення, а згодом їй, либонь, нетрудно буде дорівнювати кращим із справжніх.

А потім:

— Кланяйтесь нашій симпатичній Мадоні, — це імпонувало, це справляло чималу приємність.

Така поважна особа, як Степан Маркович, не лише поставилась до неї гарно, не лише взичила їй на вечірці особистої уваги, але й пам'ятала за неї. Не дарма бо Кость підкреслює, що вона з великою гідністю виповнила ролю дружини.

О, звичайно, їй до певної міри прислужилася зовнішність. Та тільки до певної міри, бо все ж таки, на її думку, сама зовнішність дала б незрівняно менше, якщо вона дозволила б собі інше поводження. Особливо ж у цьому переконувала тодішня прикінцева бесіда із Степаном Марковичем. На її погляд, ця бесіда, порівнюючи з іншими, не мала жадного більш-менш виразного натяку на легковажність. Навпаки. Чемно, тепло підійшовши, Степан Маркович потім розповідав такі серйозні та не зовсім зрозумілі речі, що навіть ніяково ставало їй мимоволі тоді набігала думка: невже він певен, що його мовчазна слухачка стільки ж розвинена, розумна, як і він сам?

А чому б справді не могло скластися у нього подібне вражіння — хай не в такій, хай у меншій мірі (адже Ніна, здається, не прохопилася жодним необережним словом?).

У всякому разі його пам'ять, його привітання свідчать, що вражіння склалося не погане, що

вона вміє поставити себе, що вона, як захоче, згодом справді буде дорівнювати кращим із справжніх. А тоді, звичайно, і на Костя впливати їй буде легше.

Бігли години, сповнені різних припущень, перевірок та вирішень. Проходили дні, сповнені різних новин, надій і сумнівів, радісних і безрадісних спостережень. Але над усе панувало одне незмінне, непорушне, сильне, як сама спрага до життя, бажання: якнайкраще застосуватись до нової дійсності, якнайліпше виправдати свою ролю.

В суєті буднів, у навалі клопітливих дрібниць, що були скеровані до тієї ж єдиної мети, вона іноді, полетівши мрійною думкою у майбутнє, раптово кидалась супроть, боязко озиралась на минуле. Тоді здавалося їй, що в її житті стався надто сміливий, майже зухвалий виклик, і тоді бажання її уґрунтуватися в новій дійсності оберталося в якесь дивне, майже тваринне завзяття.

Хай покищо трудно, — підбадьорувала вона себе, — хай не все укладається вдало, хай діймають сумніви й тривоги, хай що завгодно, але треба прикласти всіх зусиль, всіх можливостей, щоб тільки не вертати... Ні-ні! Не вертати на ті колишні... вечірki... вечори... де також бували гості розмаїтих рангів. Ті моторошні гості, потвори із сласними полапками, з відтрутними обличчями. Ті веселощі, ах, ті жорстокі веселощі, де за дзвониками сміху крився біль приниження, за тепленьким словом — клеїтна злоба, за кожним граційним рухом — відчай. Ніхто ж ні разу не спитав,

чому забрело туди безпорадне українське дівча, чому така запаморочена голова й таке зневолене серце. Тільки раз дали ступити, підштовхнули, а потім, ухопивши, закружлявши, переможно понесли з рук до рук... І коли помітила вона, що шпаринка вихідних дверей дедалі вужчає, коли серце розкраяв жах, коли вся істота несамото заверещала: тікати! — ще міцніше став обплутувати слизький, ядушливий кушір і з трясовини пролунало: куди?

— Ну, звичайно, до суспільної ласки.

Одні на це розперезано сміялися, другі загрожували. Одним було заздро, другим непокійно. Одні бо з корінням угрузли в той ядушливий ґрунт або, прийшовши сюди з недавніх власних добр, таїли в собі потонну ненависть до суспільної ласки, другі трусилися за дорогим товаром або ж боялися викриття своїх потайних злочинів. І всі разом ще одностайніше стискали коло підозрінь, переслідувань, найрозмаїтіших перепон, найрішучіших загроз. Ще трохи — і, втративши останню надію, вона мусила б скоритися, вона загрузла б назавжди.

Але трапилось несподіване. Трапилось навесні, у великому сусідньому місті, коли з'явилась перша людина, що співчутливо, уважно спитала: хто, звідки й чому?

Перша, якій вона розповіла всю правду, і, розповівши, чомусь відчула нараз незнане полегшення й незнану досі особливу прихильність до цієї людини.

Потім вона вже не хотіла домислюватись, чи справді серйозно ставиться невідомий, не хотіла перевіряти, бо... бо ще жадної весни не пахли так квіти, не пливли хмаринки так струнко, не заспівувались так солодко по садах солов'ї. І жадна ще людина не мала таких ніжних рук, не говорила таких гарних слів, не збуджувала такого трепету. Все це було вперше, було зовсім нове, свіже, негадане, прекрасне. І це був Кость.

А коли їй сказали про спільне життя та краще майбутнє, вона ніяк не могла наважитись, вона заплакала.

— Ти будеш мені в житті помішником, — сказав тоді Кость.

— Я буду тобі відданим другом, — побожилася Ніна.

Він тоді поклав їй руку на плече й додав:

— Цієї ночі я беру на себе великий, почесний обов'язок людини. З цієї ночі оця гарна жінка не понесе вже себе на вівтар жаденного Ваала.

Так досить просто й досить велично поєднали вони свою путь.

Місто, де сталася зустріч, було тепер Ніні лише спогадом: Кость одразу ж вирішив покинути його, пояснивши це службовими інтересами. Але, як спогад, разом із містом, разом із зустріччю вихоплювалось у Ніни в пам'яті тамтешнє, хоч і недовге, проте жорстоке минуле. Часами вона сама себе перепитувала: невже було? — і, поспішно тікаючи од цих згадок, намагалася ще глибше поринути в гущавину нової дійсності. Мов утоплий,

якому пощастило вхопитися за спасенний байдак, вона тепер скупчила всі здібності, всі сили, щоб надійно примоститися на байдакові та скерувати його якнайкраще.

Пливли дні, і плив, хитаючись, натрапляючи на мілизни, тремтячи на глибинах, а все ж таки дедалі певніше й сміливіше плив її байдак.

У суєті буднів, у навалі клопітливих дрібниць, у постійних турботах та запобіганнях, щоб закріпити своє місце й зручніше обминати чи розбивати перепони, вона, захоплюючись, не помічала, що інколи починає навіть ухилятися в ту чи іншу скрайність. Часами вона доходила вузьеньких меж хатньої дбайливості, часами впадала ажень у наївність, що декого, простішого, зворушила б, а в Костя здебільшого викликала іронічну усмішку.

— Ти взялася обшивати сусідів? Ах, який пасаж! Слід було б машинку тобі...

Вона в таких випадках напівздивовано, напівдокірливо поглядала на Костя і, перемагаючи нерішучість, признавалася, що дуже хотіла б хоч трохи позбавитись неприємного відчуття нахлібника та й не заперечувала б щодо придбання машинки.

— Ха - ха! Слово честі, якийнебудь Данилюк позаздрив би мені. Прекрасна ж ілюстрація до банальної тези: хто не працює — той не їсть!

І трудно було їй збагнути, чи жартує Кость лише заради жарту, чи, жартуючи, хоче сказати щось інше. Натяки на Данилюка були їй не зовсім

зрозумілі. Данилюка вона, на жаль, не знала, пам'ятала тільки випадок з листом на вечірці і пам'ятала тодішні немов би упереджені Костьові вихвати. А коли пробувала розпитати, Кость також немов би упереджено одмахувався. Проте (мабуть, набігла добра хвилинка) він сам якось пообіцяв, що допоможе їй придбати „цокотливу обивательську радість“ (його дословний вираз).

— Тільки, ради бога, щоб не було на вікнах мережаних фіраночок, а на дверях вивіски: модістка така то.

Ніна й тут не зовсім розуміла, що поганого в такій вивісці, але не допитувалась і охоче запевняла, що ні фіраночок, ні вивіски не буде.

На Костеві обіцянки вона тут особливо не покладалася. Покладалася перш за все на себе. До того ж недавнє минуле, лишивши їй чималий досвід, лишило водночас і приховане, невитравне відчуття тривоги за наступний день. У минулому ця тривога, звичайно, була сильніша, у минулому Ніна, як і більшість її подруг, потайки тикала по куточках вузлика „про чорну годину“. Але й нова дійсність не могла ще позбавити її цього несвідомого страху, ще й тепер спокволу тяжив над нею цей нахил і, обміркувавши всі способи, вона й тепер поставила їй одній відому карнавку, до якої, уриваючи де тільки можна, бережно складала копійчаний скарб. „Про чорний день“ — втішала вона себе й іноді малювала в уяві той цікавий момент, коли вперше одчинить і вперше покаже Костеві. Кость, мабуть, іронічно посміх-

неться, можливо, похмурніє, в усякому разі не проміне, щоб не сказати:

— Обиват...— а вона йому на півслові затулить уста.

Буде здивований, дорогий її хлопчик, буде вражений. Та не розгнівається. Хоча напевне за такої нагоди кине кілька лайливих слів на адресу того ж таки обивательства або знову згадає за „хахлушечку“. О, ці ще лайки, ці незрозумілі вичитування... Ця неприємна, незрозуміла прогалина у взаєминах. Бо що ж тут такого, що вона „хахлушечка“?... Хіба це погано? Бо що таке нарешті оте обивательство, сповнене Костевого призи́рства? Де починаються і де кінчаються його межі? Як його обминути? Як тут домислитись, як угадати? А він не давав точних визначень і не любив, коли його перепитували. Він здебільшого говорив уривками, поспіхом, не завжди кінчаючи, не завжди відповідаючи.

Одного разу, прийшовши в поганому настрої і почувши од Ніни якесь буденне, хоча досталь необхідне, зауваження, він несподівано сказав:

— Я боюсь, що ти мене зрадиш. Не як самка, ні, а як товариш. І не з якоїсь там злої волі, ні, а просто... ну, спокусять тебе дешевенькі принади обивательського щастя, втягнешся, вгрузнеш, станеш такою ж, як і тисячі інших. І вже на сміливий, рішучий крок не вистачить тобі волі. А людина, якщо вона справді людина, вона мусить знати собі ціну, не розмінюватись, мусить бути гордою. Особливо тепер, коли... Ах, та що

там говорити! По вулицях ходить людський відчай, а ми тут сюсюкаємо про якісь чайні ложечки...

Ніна губилась: ну, як його домислитись, як угадати? А домислитись треба, конче треба. Бо ж саме тут, у взаєминах із Костем, полягало основне, найістотніше, од чого в найбільшій мірі залежали її успіх чи невдача, залежало майбутнє. Саме тут — вона знала — не можна дозволяти якихбудь прогалин, недомовок, сумнівних місць. Все треба вияснити, зважити, погодити, унормувати.

Єдине, чим вона себе покищо заспокоювала і виправдувала, це — порівнюючи коротким часом їхнього спільного шляху. Адже сім місяців термін досить малий, щоб вивчити людину, та ще таку складну, своєрідну, як Кость.

Вона й досі не знала навіть більш-менш докладно, хто він. Розпитувала, та, мабуть, не дуже Кость полюбляв подібні теми. Дещо, правда, довідалась стороною, випадково, переважно од Мішеля. Од розмов же із самим Костем покищо лишалася досить скупенька узагальнена картина: кілька пригод з його часів гімназіяльних та студентських, кілька випадків, позначених сміливістю, з часів імперіялістичних бойовиськ, кілька моментів з життєвих змагань, позначених труднощами, хитрощами, поразками й перемогами.

Але й за цими поверховими відомостями у неї склалося вражіння, що Кость встиг зазнати чималої життєвої школи. А потім, як задавалося їй, він же розумніший за багатьох, він чесніший, він

не подібний до інших. Еге ж! Хіба не має він рації, коли часто говорить, що люди самі собі створили тюрму із забобонів, що, прикладом, хтось інший, вважаючи себе за порядну людину, ніколи не наважився б поєднати своє життя з такою жінкою, як Ніна.

Правду каже Кость. І якщо він обурюється, якщо лається, то, звичайно, теж має підстави. Якраз тут, мабуть, і криється його своєрідний біль, що впливає на ті небезпечні пристрасті. Якраз тут — здавалося їй — найважливіше, найвразливіше місце, що в нього конче треба прозирнути й вивчити, але підходити треба з подвоєною обережністю, з легесеньким, ледве помітним дотиком.

І, зважуючи всі можливості, перевіряючи себе, вона сподівалась, що їй вистачить належного уміння. Вона почувала б себе ще певнішою, якби не доводилося їй раз-у-раз оглядатись і на себе особисто. Раптова зміна, що трапилась в її житті, поставила й перед нею особисто низку рішучих вимог, а минуле, хоч і ненавидне, ще подекуди силоміць тяжило над нею, ще лишало багато непомітних, тоненьких, але учепистих корінців. Дещо вона викривала свідомістю, дещо відчувала інстинктивно. І теж сподівалась, що їй вистачить належної волі.

Та які б ускладнення й перепони не траплялися, які б труднощі не виникали, вона вірила, що жадною силою не віддасть того спасеного захистку, де вперше перестала бути річчю й стала людиною,

вірила, що, кінець - кінцем, виправдає свою ролю й досягне своєї мети.

Так майже непомітно хвиля за хвилею пробігали дні, і плив, гойдаючись на хвилях, тремітно занурюючись або ж вихоплюючись на гребінях,— плив, пов'язаний надіями і готовий до злигоднів, їхній байдак.

Щось на третьому тижні після вечірки випало Ніні заглянути до установи. У Ніни завжди таїлася неприязнь до всяких установ, що віддалено нагадували раніше відомі їй канцелярії міліції, і вона довший час не наважувалась одчинити дверей.

Була саме полуденна перерва, і, коли вона ввійшла до передпокою, відразу ж натрапила на одного з недавніх вечіркових гостей, що поспішав кудись із порожньою склянкою. Помітивши Ніну, знайомий чемно уклонився, чемно попросив заждати і взявся покликати Костя.

Глухе упередження, з яким Ніна переступала цей поріг, далі-подалі почало танути. Небавом нагодився і Степан Маркович.

— Наша Мадона? Та чого ви тут сидите? Будь ласка, до мого кабінету. Будь ласка,— гостинно, обома руками вказав дорогу й засяяв у радісній, златавій усмішці.

Степан Маркович був такий же люб'язний, як і підчас розмови на вечірці. Ніна виявляла таку ж, як і тоді, витриманість. А Кость — тут Ніна помітила щось нового — Кость, хоча ніби й додержував особистої гідності, проте здавався трошки

розгубленим, занадто службовцем, занадто підданим, занадто запобігливим перед Степаном Марковичем, неподібним на того Костя, що його вона звикла бачити десь інде на людях чи вдома.

Розмова переважно точилася біля буденних дрібничок, і Степан Маркович, не звертаючи уваги на дзвінкові трелі, що сповіщали кінець трудового перепочинку, злагідно й влучно нанизував ці дрібнички, аби лише затягти бесіду. Заохочено перепитував, заохочено сам розповідав.

— Да! А ви знаєте?— згадав він раптово з чималим піднесенням,— знаєте, що цими днями приїздить Істоміна - Чарская? Ах, яка артистка, який талант! Прем'єрою піде „Шальная девчонка“. Ви, Костянтинє Львовичу, знаєте цю п'єсу? А Істоміну-Чарскую бачили?

Він випустив гостей з кабінету лише тоді, коли досталь розповів за п'єсу та за артистку й коли переконав, що російський театр незрівняно кращий за український (так ніби Істоміна мала право й могла цей театр репрезентувати) і що з усіх міркувань конче треба одвідати прем'єру.

Вийшовши з установи, Ніна через кілька кроків похопилася на думці, що майже беззвучно повторює один і той самий речитатив улюбленої пісеньки. Їй було легко, було хороше. Нашвидку поновила в пам'яті допірішню візиту, і ще далі відсунулось, сливе зовсім зникло її упередження до установи. Тільки тепер мимоволі поставало запитання: чим же пояснити постійні Костеві невдоволення та нарікання, як і цю нещодавню

відмінну його поведінку? З одного боку — ніби тактовні, гарні, справжні люди, з другого — на адресу цих людей різні ущипливі Костеві напади, різні обвинувачення. Звичайно, погані серед них теж мусять бути, погані скрізь мусять бути, але...

Дома, коли повернув Кость, вона обережно натякнула на ту його неподібність, що спостерегла підчас розмови в кабінеті. Він був насторожився, потім, подумавши, сказав:

— Да, обставини прокляті. Знаєш, з вовками жити... Ех, якби мені крила! Якби мені, Нінко, крила!

Схопився, заклад руки в кишені, заходив по кімнаті, від часу до часу механічно зупиняючись перед вікнами й поглядаючи з виразом напруженої задуми. Згодом сперся на підвіконня і вже не одходив. А Ніна почула знайомий, зажурний мотив:

Чому я не сокіл?

Чому не літаю?

Хотіла наблизитись, покласти руку на плече, втішити, та передумала. Краще тоді, як напливуть сутінки. Тоді Кость полюбляв сидіти вкупі з нею на канапці і тихим, напричуд ніжним голосом розповідати таке, чого за інших обставин ніколи, мабуть, не сказав би. Це траплялося не часто, і це він називав „сумернічать“.

„Сумернічали“ й сьогодні — Ніна завчасу вгадала, що настрій до цього схиляється. Звірятком тулилася до його колін, а він гладив їй голову й говорив, що дійсність гнітить його, що життя стає

одноманітно - суворе, а тому ще частіше й нестримніше прокидається у нього бажання іншої дійсності, ще сильніше хочеться зазнати гарного життя.

Він цього вечора поринав спогадами у дитинство, у ті часи, коли все здавалося райдужним і дивно хвилював Андерсен, а потім перелітав спогадами в юність, у ті часи, коли звідусіль посміхалося життя й душа виспівувала чудесні рулади з Бальмонта, Северяніна, Ахматової й інших подібних.

Гладив її голову, а Ніна, прислухаючись, летючи за ним думкою, хвилинами тяж бачила перед собою давні, безповоротні дні, тільки не могла пригадати Андерсена, і бачила юність, тільки не могла пригадати подібних співів душі. Проте обох опановував легенький сум, обоє на цей час відчували якесь особливе споріднення й зідхали.

— Да, Нінусь... І от уяви собі... Я ж не хлопчик і не ренегат. Я ж інтелігентна, культурна людина. Я ж розумію революцію, люблю її. Сам потерпав, сам зазнавав... І от, коли я думаю за те... передреволюційне, те... Слово чести, було в ньому дещо і своє гарне, було якраз те, чого тепер дуже бракує. Було... ну, як би сказати, більше душі було. Ти мене розумієш? Душі! А тепер—геть душу! А тепер спробуй тільки натякнути на душу—засміють.

Цього вечора Кость, мабуть, розповів би їй багато нового, цікавого, якби раптово не постукали в двері й не перервали їхньої інтимної бесіди.

Прийшов Мішель, приятель Костів. Хоч і невчасно він нагодився, але обминути Мішеля гостинністю ніяк не випадало: крім давнього знайомства з Костем, давнього приятелювання, він ще й недавно, після приїзду Костя до цього міста, допоміг йому влаштуватися на посаді. Як відомо, таких людей скрізь і завжди надто цінують, таким людям завжди забезпечено найкращу зустріч.

Мішель супроти звичці прийшов без дружини. Помітивши ще з порогу здивовані, запитливі погляди хазяїв, він передав вітання од неї і, немов вибачаючись, повідомив, що в дружини його черговий приступ мігрені і що дружина його, як взагалі більшість жінок, не хоче слухатись, не хоче лікуватись, марудиться, капризує.

Останнє, що правда, сказано було наувверти, манівцями, проте кожний сторонній одразу ж догадався б і пройнявся б увагою до злегка похилої, худої, з сірим обличчям постаті Мішеля.

А якби цьому сторонньому пощастило ближче пізнати їхнє подружжя, якби йому відомо було, що Мішель дуже любить свою дружину, що дружина Мішелева походить із дуже шляхетної сім'ї, має природжені вишукані смаки, захоплюється екзотичними шовками й побивається за всім, що є пікантного, веселого, і що Мішель через це іноді одверто благає рулеточного бога послати йому своє благословення,— якби він усе це знав, то, безперечно, пройнявся б до Мішеля не тільки увагою, але й співчуттям.

— Сідай, Мішель.

— Сідайте, Михайле Михайловичу.

Ніна трошки згодом взяла примуса й намірилась до передпокою.

— Ніно Сергієвно, та покиньте ви... Я все одно скоро піду, — спробував Мішель запротестувати.

— Ну, колего, що ти справді? — ретельно вмішався Кость, — не встиг порога переступити і вже... Посидимо, побалакаємо. Я дуже радий! Я...

— І я радий, — але усмішка Мішелева не могла перебороти сумнівного виразу, що приховувався в його очах.

— Ти, Мішель, ніби нездоровий? Чи втома, чи якісь неприємності?

Мішель. Ні, так, знаєш... взагалі...

Кость (злегка хлопнувши гостя по плечу). Не можна піддаватись. Я тебе, певне, розумію, але таким, як ми... Пам'ятаєш, друже, окопи? Перемишль! Таким, як ми, піддаватись не можна.

Мішель. Та я, їй-бо, нічого... Так, знаєш, взагалі...

Кость. Я розумію (трохи знизивши тон, тепло, щиросердо), я розумію, що добре було б від цього „взагалі“ майнути кудись на безлюдний острів. Стати напівдикуном і не бачити ні одної радянської фізіономії... Хоч на день-два. Або ж... кудись у благословенну країну, щоб бачити сотні, тисячі фізіономій, тільки справжніх, людських, де в очах і розум і душа. Культурних фізіономій, європейських! Чи ж не так? Добре було б: Ніца, Монте-Карло або сліпуча заля, музика на хорах, конфеті, серпантин, або... І не

сидіти над склянкою радянського чаю, а так десь у кафе чи рев'ю — келех іскристого, запашна гавана, квіти, ефемерна гірлянда чарівниць... Ех, колегю, я тебе розумію! Оце ми недавнечко з Ніною якраз говорили...

Мішель (легеньким відрухом перебивши Костя). Твоїми устами, Костянтині Львовичу... Але біда, що мрії лишаються мріями. Навіть гірше, бо як замрієш іноді, а потім як глянеш кругом — так тобі настроїв на цілий день і пропав. Де вже там думати про якусь особливу приємність, коли з усіх боків...

Кость. Що?

Мішель. Та хіба сам не знаєш? Чи мало всякого? От хоч би й зараз, ідучи до тебе... (раптом безнадійно махнув рукою), але не варто... Все одно нічого нового, нічого приємного.

Кость (підсовуючись, зацікавлено). Ні, ні, говори. В чому річ?

Мішель. Річ, по суті, проста, як і все в наші дні. Річ така: Семена Філатовича, замзава торг-відділу шкіротресту — ти його, здається знаєш? — та ще двох інкасаторів зняли вчора з посади за недбайливе ставлення до... українізації.

Кость (звів брови, потім розгадливо). Да-а-а...

Мішель. Ну, от взяти хоча б цей факт. Яка ж поетична Ніца встоїть перед такою неумовною житейською прозою? В яку благословенну країну може зараз полетіти моя думка, коли моя думка... коли я, наприклад, і сам не певен... Чорт зна що! Здається, така чепуха, а впливає. Да, да...

Я, розумієш, перестаю почувати себе чоловіком! Мене позбавляють достоїнства чоловіка! Мене чуть-чуть не беруть за вухо, як приготівшку. Чорт зна! Та хіба ж я для того в університеті вчився?

Кость. Ну, тут трудно... Нічого не зробиш. Процес...

Мішель (перебиваючи). Процес! Процес! Український, пролетарський процес! Ха! Але помилуйте мою душу! Я ж сам чернігівський, у мене ж прадіди козаки! Я й не заперечую. Я согласен признати мову. Но, помилуйте, не в такій же мірі, не в такому ж виді. „Кобзар“ — це я розумію. Але якийсь плутаний галицько-польський діалект цих наших радянських українців, видуманий якимсь фантазмом? Ні! Це вже, знаєте... Тоді вже, знаєте, я краще вивчу французький чи англійський. По крайній мірі, річ певна, приємна.

Кость. Ну, да. Щодо самої мови, тут дійсно... тут можна погодитись. Я й сам так думаю. Я й сам її погано знаю. Тому... хе-хе... тому й завів собі дружину-хахлушечку... Еге ж! Вона мене й виручить, коли треба буде. А впрочем щодо мови, то потрібна ж вона, ота мова, тільки на службі. Та й то як коли...

Мішель (хвилюється, знову перебиває). Значить, не можна вимагати в такій мірі, як вимагають. Значить, необхідний другий підхід. В сільських районах — будь ласка. А в місті — тут уже pardon... Треба з розбором.

Кость (не витримав, посміхнувся). Вибач, Мішель, але мене дивує. Ти в такому ажіотажі, так

говориш про це, ніби сьогодні вперше оце все почув та побачив, ніби справді надаєш цьому серйозної ваги. Все це чепуха!

Мішель (тримтючими руками протирає пенсне і, підставляючи скельця на світло, примружено додивляється). Не вперше, конечно, побачив, но іноді, знаєш, невольо прорве. Потрібне зверх... зверхтерпіння.

Кость. Е, друже, не можна так піддаватись. А справа, звичайно, тут полягає не в мові, а в іншому, більшому. Справа якраз у тому „взагалі“, що кілька разів злетіло з твоїх уст. Справа — у всій системі.

Мішель. Якій системі?

Кость. Державній.

(Ніна, що досі в передпокої вовтузилась із примусом, починає готувати до столу, уважно прислухається, але недомисленість, явлена на її обличчі, свідчить, що Ніна не може впіймати основну нитку розмови. Кость робить їй знак бровою. Ніна ставить карафку з ніжно-зеленавим питвом).

Мішель. Системі, кажеш? Но це питання дуже сложе.

Кость. От іменно, у цьому й вся заковика. Хоча, по-моєму, це питання зовсім не таке сложе, як його сложим зробили.

Ніна. Прошу (підсовує полумиска гостеві). Поки чай закипить, прошу, Михайле Михайловичу.

Кость (наливає Мішелеві й собі). За твоє, колего! Ти розумієш, колего, в чому власне

трагедія? Трагедія в тому, що такі, як ми, хоч не - хоч, а не можуть бути байдужими. Ми ще не засохли і хочемо чи не хочемо, а мусимо реагувати. Добре якомусь там робітникові чи селянинові—у них психічна структура проста, вони звикли, як то кажуть, рубати з плеча. А ми, інтелігенція, справжня інтелігенція староруського корня, ми люди тоншої, складнішої психічної структури. Нам важче. О, нам незрівняно важче! Ти тільки подумай, яка убивча іронія! Ті, що вимріяли революцію, що по суті давали надхнення революції, тепер здебільшого розчаровані, розгублені, стомлені. Так, так!.. „И я сжег все, чему поклонялся, поклонился всему, что сжигал“ (знову наливає Мішелеві й собі). Будьмо, колего! Так, так... Одна частина нашої, іменно нашої інтелігенції давно вже схилила прапора передової людини, а друга поступово схиляє, примирюється, вважає, що так і мусить бути, що це неминуче і—о, tempora!—не помічає, що зовсім тратить гідність людини, що обертається просто в технічне знаряддя, в буденний примітив, у вічного фахівця. От взяти хоча б Степана Марковича. Людина він, безперечно, культурна, бувала, яка могла б щось... А проте засихає, безнадійно засихає...

Мішел' (ухвально киває головою). Правильно, правильно. Сам засихає та ще й других сушить, ще й другим кілочки в колеса...

Ніна (вперше почувши од Костя більш-менш послідовний виклад думок, слухає надзвичайно уважно, сидить нерухомо).

Кость. Ну, да. Я про це й кажу. Ось тут найбільше виявляється система. Людини нема — є автомат. Все обернути в машину. Геть душу! Уперто культивується огрубілість, насаджується спрощену психіку, викохується дикунські смаки. А хіба ж за це боролись? Кому це потрібно? Може, тому робітникові, може, селянинові? А спробуй десь одвертіше про це сказати?..

Мішель (заздалегідь погоджуючись, безнадійно махнув рукою).

Кость. Економіка — економікою, але ігнорувати надбудову, ігнорувати етику, естетику, мораль... Це вже, знаєш... А потім — куди не повернешся, одне й те саме: буття опреділює свідомість. Вибачте, не завжди! Дуже часто буває навпаки, і я берусь хоч кому це доказати.

Мішель. Правильно, правильно.

Кость. Будьмо! (чокаються). Якось мав я розмову з Данилюком. От хоч би наш Данилюк. Пам'ятаєш, він на іменини прислав записку, що, на жаль, не може прийти? Ха! А я певен, що він міг. Міг, тільки не хотів. Могли ж інші, теж з партійними квитками...

Мішель (перебиває). Яку, ти кажеш, мав з ним розмову?

Кость. Розмову про це саме: геть душу! Прозріст обивательства. Ці-і-і-кава розмова... Він погодився, що обивательство справді зростає. Тільки, уяви собі, з усіх його мотивацій виходило так, ніби найпевнішим провідником обивательства мають бути мої погляди. Мої погляди!

От комедія! Ти можеш собі уявити? Мої погляди — провідник обивательства! Ця людина зовсім інакше, особливо, абсурдно розуміє обивательство. А через що? А знову ж таки через те, що вона йде від чистого інтелекту, від примітивного культу буття. Серце ж у нього на третьому, якщо не на четвертому, плані. Але в такому разі дозвольте поважати не тільки Маркса чи Енгельса. Дозвольте поважати... ну, хоч би й Ніцше. Правда ж?

Мішель. Правда.

Кость (закруглено підвівши руку). Іще характерна риса! Говорив Данилюк так переконано, ніби інакше й бути не може. Якесь сліпа упевненість, тупа незаперечливість! Іменно сліпа й тупа, бо людина не хоче тверезо, безсторонньо глянути на речі. Та що там довго говорити! От я, Кость Гулавський, я можу сьогодні взятися і так вивчити політграмоту, що завтра цією самою зброєю не одного Данилюка побиватиму. Серйозно! А от чи спроможеться хахол-Данилюк на ті великі поривання, на ті тонкі душевні прояви, на які здібний я, Кость Гулавський? А? Отже, судіть сами, де ліпший ґрунт для обивательства.

Мішель (роздумливо). Н-да-а... діла, діла...

Ніна (стрепенувшись). Михайле Михайловичу, їжте, будь ласка. Їжте, а то ви...

Мішель. Дякую. Не турбуйтеся, Ніно Сергієвно, я ж не голодний... Тільки чому це ви з нами не пригубите? Нехорошо, Ніно Сергієвно.

(Тут Ніна висловлює жаль, що нема Мішелевої дружини, і знову мимохідь перепитує за її здоров'я.

Потім готує чай. В сусідній квартирі хтось бере на піяніні кілька нерішучих акордів, і в кімнату долітає лірично-романтична мелодія з пісеньок Вертінського).

Кость (тоном, що не може викликати сумнівів). Да, колего, так ось в чому полягає вся справа. Ось звідки й вся система. Ха-ха!.. Бідака Діоген серед шляхетних греків з ліхтарем шукав людину. О, Діогене, коли б ти з'явився тепер...

Мішель (на очі йому лягла прозора поволока, очі вже звузились, солодко притьмарились). Ага, коли б з'явився тепер... Ха-ха-ха! Уявляю, коли б з'явився Діоген!..

Кость (зневажливо хитнувши головою на чиюсь невідому адресу). А він мені ще каже: паразитизм духу.

Мішель. Хто?

Кость. Та він же, Данилюк. Ех, голубчику, чи тобі про дух говорити? Тобі, полтавська галушко? Чи одважишся ти, прикладом, на величний, шляхетний крок, якщо покличе твоє „я“, але не покличе статут? Чи можеш ти, прикладом, за красиве слово піти на ешафот? Чи можеш ти зрозуміти радість скорбної молитви перед тим, що вимагає такої молитви? Воїстину: „не дано понять Голгофи тайной, безкrestной“. Та ні, покинь, Мішель, ще по одній вип'ємо.

Мішель (погодившись). Ти, Костя, прекрасно аналізуєш. У тебе, брат, прозорливість...

Кость (застережливо, з усмішкою). Без компліментів, колего, без компліментів.

Мішель. Ні, серйозно. Без всяких компліментів. Прозорливість, розмах, уміння ув'язати...

Кость (гордовито-задоволено). Без компліментів. А от, коли я був студентом... Чи я тобі вже розказував? Не пам'ятаєш? Ех!..

(Тут Кость, захопившись, збиваючись трохи на датах і трохи плутаючи наймення, розповів довгу історію про те, як він ще юнаком пристав був до однієї з революційних організацій, як старанно допомагав готувати революцію, як їхня група „ходила в народ“, які гарні, милі, великодушні люди були в них, що навіть повій брали собі за жінок, які були величні гасла, що проймали душу навіть карного елементу, які прекрасні поривання, які сподівання...)

Кость (кінчаючи). Да-а... Дела мінувших дней. А тепер? (запитливо глянув на Мішеля).

Мішель. Що ж тепер? Весь мір разрушім... Хе-хе...

Кость. То нічого, що разрушім. А коли ж новий построїм?

Мішель. Хе-хе... За цим треба звернутися до оракула.

Ніна (підсовуючи гостеві другу склянку чаю). До оракула, кажете? Навіщо вам, Михайле Михайловичу? Як вам треба буде, приходьте (жартівливо, пошепки), я вам на картах поворожу.

Мішель. А ви вмієте? Серйозно? А може б зараз погадали?

Ніна. Ні, колись іншим разом.

Мішель. Та то довга історія. Краще зараз.

Кость (прискорено). Ах, так! Ніно, дай справді карти (до Мішеля), може, закладемо одну?

Мішель. Пас.

Кость. Віст.

Мішель (рішучіше). Пас. Пізно вже.

Кость. Чому? Одну ж тільки. Не довго. Та й взагалі чого тобі поспішати? Ще ж рано.

Мішель (подивився на годинника). Поспішати, правда, нічого, але... (хитренько - звуженим оком скинув на Костя). Але не стоїть.

Кость (ніби зрозумівши, хвилинку подумав і з меншою ретельністю). А, по-моєму, стоїть.

Ніна (теж ніби обох зрозумівши, притьмом, заохочуюче). Стоїть! Стоїть! Давайте! А я вам допомагатиму.

Кость (обдумуючи щось, вагаючись). Ну, ти надопомагаєш... (до Мішеля). Так як, колего? А?

Мішель (забарабанив пальцями по столі).

Кость (також забарабанив пальцями по столі).

Ніна (насторожено глянула на обох і взялася прибирати зі столу, готуючи місце для гри).

Проте грати Мішель odmовився. Натомість ловкенько підкинув талію і, щоб розвіяти чудну незручність, почав Ніні показувати на картах цікавого „фокуса“.

Тимчасом Кость, погодившись, очевидно, з імкністю Мішеля, знову вернув до недавньої теми і пробував уже зробити загальні висновки. Він пробував довести, що справа, зрештою, не безнадійна, що якраз буття, на його думку, дає право сподіватися кращого.

Він переконував, що та група інтелігенції, до якої вони з Мішелем належать, безперечно, являє собою найкультурнішу революційну верству і не мусить бути пасивною. Вона мусить змагатися з усією темною спадщиною минулих віків, що з нею вона, мовляв, іще на гімназіяльній лаві почала змагання. З другого ж боку, вона, ця група, йдучи за принципом найтіснішого братерства слов'ян, мусить якраз тепер всіма мірами обстоювати свої переконання перед навалюю нової загрози: поділу слов'ян та „витравлювання душі“. Завдання, за його словами, хоч покищо непомітні, але почесні, великі й напевно будуть відзначені в історії.

— Скрізь, де тільки можна прищепити наше здорове, прекрасне, скрізь ми повинні шукати й прищеплювати. Ми повинні...

Кость підвів був руку, підшукуючи потрібного вислову, але Ніна знеобачка перебила його тихеньким запитанням до гостя:

— А ви, Михайле Михайловичу, збираєтесь у неділю на Істоміну - Чарскую?

— Хіба що?

— „Шальная девчонка“. Тільки дві гастролі. Ми йдемо.

— О, це цікаво... І я піду. А як же, піду.

Мішель розгублено повернувся до Костя, ніби запитуючи, чого саме той не договорив, і зрозумів, що Кость договорювати вже не буде.

— Ну, мені здається пора.

Встав, обсмикнув піджака.

Його просили заждати, особливо Ніна. Він по дякував, одмовився.

Тоді Кость, прислугуюючи приятелеві, зодягнувся й сам.

— Проведу тебе трохи,— сказав він,— та й дорогою ще побалакаємо.

Ніна, силкуючись перебороти непокій, що нагло опанував її, перебігла поглядом по обох по статтях. У свідомості спанув тривожний здогад. Завагалася. Слова завмерли на вустах. І майже не пам'ятала, як вийшли гість і Кость, як сталося, що дзенькнув замок.

Та не встигли на коридорі вщухнути кроки, як вона знову одчинила двері й крикнула:

— Кость! На хвилинку!

Кость повернув з обличчям заклопотано-здивованим:

— Що таке?

— Костику, я знаю, при тобі є гроші. Віддай мені. Чуєш? Не бери з собою.

— Ах, покинь...

— Віддай, я тебе прошу.

— А я тобі кажу, що я грати не буду. Чому ти?..

— А я тобі кажу: віддай.

— Нінко! — загрозово кивнув пальцем, рішуче крутнувся, пішов геть.

— Чуєш? — ще раз крикнула навздогін, та він не оглянувся.

Навздогін йому сердито грюкнули двері.

В кімнаті, ступивши кілька кроків од порогу, Ніна зупинилася: натрапила поглядом на великий

полумисок, що після вечері спохватом був приткнутий біля шафки, приткнутий надто незручно — щохвилини міг упасти й розбитися. Але вона, пильно дивлячись на цей полумисок, все ж таки не підходила, не пробувала переставити на краще місце. Думка бігла за Костем. Чи справді той момент ніяковости за столом, той натяк із картами був не випадковий? Чи справді Кость наважиться грати? Бо чому ж не послухав, не лишив грошей? Чому взявся провожати? Якби когось іншого, але Мішеля... та ще й напідпитку. Одного разу вже так було, майже так — прийшов Кость без копійочки. Невже й тепер? Невже?

Зі столу заряботіли розсипані, забуті карти, наче посміхнулися.

Вхопити б їх, пошматувати! Та чомусь несподівано опинився в руках полумисок, і вона брязнула ним об підлогу. Черепочки підскочили немов гумові, і болісно зойкнули на всю хату.

Лише після цього Ніні стало легше. Ніна запалила цигарку та, ніби з викликом, ніби комусь наперекір, хутко й недбайливо сіла на канапу.

Зростав жаль до себе. Зростав біль до Костя. Настирливий клубок ковзався в горлі і, щоб перемогти його, Ніна часто затягувалась димом. Врешті не одкриваючи уст, спідтиха почала наспівувати знайому мелодію про нічний Марсель.

Але над усе, як найбільша загроза, непоборно здійснювалася Костева пристрасть до карт.

Правда, після сьогоднішніх розмов Ніні дещо стало ясніше. Тепер вона впіймала деякі кінці,

що були зв'язані з його постійними настроями обурень та заперечень. Тепер вона краще розуміла деякі Костеві вчинки — здавалося їй, наближалась у своїй допитливості до самих джерел.

А потім — здавалося їй — все ж таки в їхніх взаєминах дедалі більше помічається її особистий вплив на Костя. Кость, прикладом, вже не наважується відверто сказати, що гратиме, як сказав би це ще недавно. Він тепер приховується, він відчуває якусь незручність, залежність.

А може, й не гратиме? Може, це її зайва причіпка?

Замружилась, полегшено зідхнула.

І наспіла їй раптова згадка про хвилюючу, радісну таємницю, особливу таємницю, що до пори до часу тільки їй одній мусила бути відома і що, без сумніву, в рішучіший спосіб мусила потім вплинути на Костя: вже другий тиждень, як Ніна відчула себе матір'ю.

III

Цей другий розділ, поза всім, міг би бути й трохи коротший, якщо ставитись до героїв з меншою увагою, якщо, прикладом, викреслити деякі пояснення деяких вчинків.

Та в лабораторії, досліджуючи зірвану квіточку, вирішено обмежень таких не вживати, бо мова мовиться за живих людей. Хто б вони не були, які б вони не були — вони люди. І якщо, крім

ділових розмов та механічних усмішок, вони здібні на вищі злети й глибші пристрасті (незалежно від характеру пристрастів), на радісну схвилюваність і хвилюючі вболівання, то хіба слід заперечувати бажання більшої ясности й можливості ширшого викладу?

Наступний третій розділ — розділ останній. Але, між іншим, як досі не показано товариша Данилюка, так і надалі його показано не буде. О, звичайно, цим порушено композиційний канон. Це трапилось, мабуть, тому, що сувій життя, з якого всім доводиться читати, не завжди укладається в канонізовані рямці і теоретичний конструктивізм не завжди є надійною підпорою для біомеханічних проявів наших буднів.

— А все ж таки? Докладніше.

Та хіба йому місце серед наших героїв?

Хіба він із самого початку не одмовився брати безпосередню участь?

Хіба, відсутнім будши, він без зайвих фраз не дає відчувати своєї твердої постійної присутности?

Хіба так упереджено, непокоїно виглядали б деякі з наших героїв, не знавши за нього?

Хіба, нарешті, ви не стикаєтесь на кожному кроці з товаришом Данилюком, хіба не бачите його в нашій дійсності, не розумієте, де саме цілковитий антипод? І чому б, нарешті, бодай і вам, шановний читачу, не бути товаришом Данилюком?

Адже недоцільно поступатися змістом на користь формі, недоцільно зрівнювати там, де конче треба карбувати.

Особливо ж, коли в основі вирує порив до справжніх людей, порив до справжнього життя. Коли навіть у позначених сутінню кварталах, де ще не вивітрився нудкуватий запах, силоміць починає проступати новизна, що з неї прискає жарка заохоченість, що в неї мозоляста надійна долоня, неблаганна сміливість і чудесна посмішка засмаглих днів.

Мімозу зірвано.

Ось на долоні листячко лякливо згортається, до краю викриваючи свою зворотну сторону.

Театр, мов величезний оздоблений келех, був повен по вінці.

Театр шумував.

Такі вечори на його долю припадали не часто — лише тоді, коли місцева драма волею певних обставин віддавала той чи інший день для того чи іншого залітнього з півночі гастролера.

Це були знаменні дні, коли по всьому місті, на кожному стовпі, на кожній кращій вітрині верещали широчезні й довжелезні афіші і вабили до себе не лише милозвучним прізвисьчем та гострозвучною назвою, але й багатьма фотографіями однієї особи в багатьох ролях, що яскраво доводили дивовижний діяпозон сценічних можливостей і дивовижну настирливість старих лаштунків.

Це були ті хвилюючі дні, коли ціни на квитки конче збільшувалися, а черга біля каси не зменшувалася, коли до театру раз-у-раз підкочувалися

республіканські фіякри, раз - у - раз вивантажуючи прихильників Мельпомени, од яких на цей урочистий випадок віяло надзвичайними пахощами (нафталін і Coti), на яких з тієї ж нагоди були різноманітні вбрання (буфи і *fantaisie*), у яких на обличчях світилися гордовиті й щасливі усмішки.

Це були ті відмінні вечори, коли капельдінери особливо старанно зачісували свої проділи, а по бар'ерах балконів та під стелею по-гастрольному займалися всі лямпки, всі люстри, яскраво вирізняючи над завісою червонолітерне гасло:

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Це були ті виключні вечори, коли дуже мало помічалось сірих сорочок і скромної простої поведінки, а натомість з усіх лож, немов з химерних грон, капала шовкова зайвина і реготались коштовні, райдужні вогники, коли поведінка присутніх немов була іспитом у танцклясі невмирущого м - сьє Тріке.

Це були... ах, це були вечори, коли не вживалося машинізованих конструкцій, біомеханічних трюків і бадьорих дисонансів оркестри, коли все було цілком зрозуміло, коли лицедії були подібні до справжнісіньких людей, коли виставлялося ще передреволюційні руські п'єси, коли ставилося золоті й малинові павільйони з тендітними аркадами, коли — жест на проблему й нудка поезія спідниць, коли — несамовито-трагічний монолог і грошовий ефект п'ятихвилинної насолоди, коли... ридала скрипка й серце мліло.

Коли виявлялась многогранна душа.

Але — досить.

Досить того, що й сьогодні був подібний вечір і театр, мов величезний оздоблений келех, сповнений по вінці, іскристо вигравав, шумував.

Зустрілися в третьому ряді партеру (квитки було куплено заздалегідь). А що найважливішим у житті людини є здоров'я людини, то й привіталися з одвертимо подивом:

— О, як ви поправились!

— Я? Та де там... От ви, ви справді дуже добре виглядаєте.

Степан Маркович із дружиною обдарували Костя й Ніну приємними усмішками, на що у відповідь їм було послано рівноцінні ж усмішки. Звичайно, в цей момент мусило статися те, що переважно за таких випадків буває: обоє подружжя ніби непомітно, але пильно (особливо жінки) оглянули одне одного з ніг до голови.

І звичайно ж, убрання Нініне в жадному разі не могло дорівнювати убранню Клавдії Миرونни, так само як хитка постава й розгладніле обличчя Клавдії Миرونни не могли дорівнювати струнким лініям та принадним рисам Ніни.

І звичайно ж, у Костя не було таких гарних із замшою лякерок, як у Степана Марковича, хоча Степан Маркович у свою чергу мусив надто поступатися перед красою Костевого профілю й загадковістю його гамлетовського виразу.

Все ж таки Степан Маркович заклав ногу на ногу й кожному, хто сидів поблизу, мимоволі мусив впадати в очі густий, імпозантний полиск

його черевиків. Все ж таки дружина Степана Марковича скоро збавила непримушеного тону: вона добре пам'ятала, що Кость — підлеглий її чоловіка. Це не завадило Костеві якраз піднести тон і старанно розважати її балачкою, уступивши місце коло Ніни Степану Марковичу.

— Ну, що ж поробляє наша мила Мадона? — питав, і здавалося, що примружені очі такі ж золоті, як і зуби.

Відповідала більше грою обличчя та жестами, ніж словами. Відчувала перед ним і на цей раз незрозумілу ніяковість — повагу й ніби вдячність.

Був момент — спалнула якась незвичайна іскорка в очах Степана Марковича, але це сталося так коротко й дивно, що Ніна не встигла запевнитись. На жаль, саме в цю хвилинку Степана Марковича потурбувала дружина, і Ніна остаточно вирішила, що гра іскорки їй тільки видалась. Дружина розмовляла з Костем на теми гардеробні й тому хотіла, щоб і Степан Маркович переконав її, сусіда наочним фактом.

— Що? Да, да, — охоче мовив Степан Маркович, повертаючись на її поклик та злегка підіймаючи ногу, — це ж, знаєте, закордонні лякерки, тепер не дістати. Це я придбав випадково у комісійному магазині.

— Ах, які там є речі! Які речі! — підхопила Клавдія Мироновна.

Ясно, що вони мусили деякий час досить захоплено говорити за порцелянові вази, срібні сервізи, старовинні кольє, старовинні порт'єри,

вибагливі гардіни, килими, саєти, оксамити й т. і. й т. і. А також за постійний загальний брак відповідної мануфактури й галянтереї, за високі ціни й, кінець - кінцем, за республіканську економіку. Що правда, все це в тих межах, в яких дозволяла присутність у третьому ряді партеру перед виступом відомої, талановитої Істоміної - Чарської.

Пропозицію Костеву щодо гулянки в фойє всі рішуче одхилили, бо якраз було дано друге попередження (на кілька секунд з різким болем для очей двічі погасло в залі світло).

Коли знову різко - щедро засяяли люстри, Ніна, глянувши навкруги, ніби вперше зрозуміла, що вона сидить у театрі, в найближчих рядах партеру, як рівна між рівними, в оточенні хай не всіх, хай з неминучими винятками, але в оточенні тих, кого вона вважала за справжніх.

Приємно, лоскотно стиснулося її серце, і Степан Маркович знову мав нагоду сприйняти теплий, з якоюсь незрозумілою вдячністю, погляд. І знову майнула Ніні іскорка в його очах — коротко, дивно.

— А я, знаєте, напружую всі свої окулістичні здібності й ніяк не можу знайти серед публіки товариша Данилюка, — з ущіпливою міною сказав Кость.

— Що? — здивовано озвався Степан Маркович: — О, будьте певні! Я його, до речі, питав сьогодні. Каже: ніколи й зовсім не цікаво.

Тимчасом у льожі бенуара Кость помітив Мішеля з дружиною. Всі четверо охоче повернулися

і привіталися легеньким хитанням голів. Пізнали ще кількох знайомих, ще привіталися й почали побіжно обмінюватися думками з приводу спільних знайомих та спільно - відомих (домінуюча роля тут, звичайно, належала старшому подружжю, що являло собою аборигенів).

Стороння ж особа, почувши цей обмін, ще раз і остаточно переконалася б, скільки цікавий склад сьогоднішньої аудиторії. Стороння особа почула б, як говорилося в межах можливого і з натяком на відповідну оцінку про здібного інженера, що заробляє величезні гроші, про якусь невситиму польку, що має трьох чоловіків, про відомого хірурга, що міг за одним разом випити дві пляшки коньяку, про якусь екстравагантну масажистку з l'institut de beauté¹, що торік намагалася зарізати бритвою свого коханка, про загадкового професора, що ніби знав дванадцять чужоземних мов і зневажав українську, про молодого винахідника, що незрівняно й ґрунтовно перефарбовував матерії на які завгодно кольори, про надзвичайного приватного оператора в справі ринкових кон'юктур, про молодого поета-інтелігента з літературної льожі „Геть сором“, про колишнього видатного підприємця, а тепер гучномовного круп'є, про якогось фахівця в дивній, грошовитій видавничій галузі „папа режет, мама клеїт“...

— Ой! — зойкнув гонг.

Плавко пішла завіса.

¹ Інститут краси.

Кожному зрозуміло, що заля після цього за-
тихла і напружені очі глядачів жадібно присмок-
талися до сцени, чекаючи появи головного пер-
сонажу. Кожному зрозуміло, що глядачі старанно
приготувалися спостерігати й переживати, що
одних більше цікавила витонченість сценічного
„нутра“, других — витонченість жіночого руху й
коштовність гастрольних убрань.

Зайвим буде також описувати, що гастролерку
авдиторія зустріла гучними оплесками й після
першої ж дії вдячні прихильники винесли їй на
сцену кошика з квітами.

Щойно почався антракт, Клавдія Мироновна
підвелася. За нею підвелися й решта. У пере-
повненому фойє натрапили на Мішеля з дружи-
ною, яка сьогодні почувала себе дуже добре і яка
не втерпіла, щоб з перших же слів не виявити
свого захоплення сьогоднішньою виставою.

Мішель охоче, поспіхом їй підтакував. Але Кость
почав їм обом заперечувати. Кость вважав, що
захоплюватися ще передчасно, і пробував довести
певну розбіжність у акторки між змістом слова
та інтонацією.

Степан же Маркович, взявши під руки дружину
й Ніну (дружина Мішелева невідступно трималася
руки свого чоловіка), деякий час мовчки при-
слухався, мовчки посміхався, іноді дивувався.
Врешті й він не втерпів.

Але перш ніж встринути в суперечку, він міцно,
ніби змовно стиснув Ніну за лікоть, змовно-
задьорно підморгнув їй і тоном авторитетного

знавця своїм хрипким, розважним баском промовив:

— Панове...

Лише згодом Ніна впіймала ту думку, що він висловлював: відразу бо її надто здивувало це несподіване тиснення за лікоть, цей змовно-задьорний знак бровою. Не знала, як зрозуміти, як поставитись, бо вражало й подобалось, дивувало й надавало приємної поваги до себе.

Але — дивно. Як почала згодом Ніна прислухатися до тих надзвичайно поважних, надзвичайно упевнених тверджень, що їх викладав Степан Маркович, то захотілося їй чомусь, щоб Кость з усім притаманним йому хистом розбив ці твердження, щоб довів, що Степан Маркович дуже й дуже помиляється.

Кость справді ставив опір, та тільки, здавалося їй, недостатній. Якби вона розумілася краще, якби могла, вона була б рішучішою. Вона б жаднім словом не поступилася.

Вона б...

— Степане Марковичу, ви, безумовно, помиляєтесь, — не стямилась навіть, як ця фраза злетіла їй з уст.

Ніби не вона, ніби хтось чужий десь поблизу сказав цю фразу й сказав так серйозно, незаперечно, що погляди всього товариства враз було скеровано на неї.

— Я помиляюсь? Я? Чому? — поволі й уважно спитав Степан Маркович, посилаючи трошки скривлений златавий подив.

— А ось чому, — підхопив Кость, вчасно визволяючи Ніну.

Але знову Ніні видалося, що Кость, як і тоді в установі, не зважаючи на його заохоченість, поводиться занадто скромно, стримано. Чому? На жаль, додумуватись було ніколи, бо розмова набирала жвавого характеру, і Степан Маркович із своїми відповідями та поясненнями адресувався тепер не лише до Костя, але й до Ніни.

Повернувши до партеру, продовжували ту ж розмову.

Власне, продовжував Степан Маркович. Не заспокоївся він і підчас другого антракту і підчас третього, щоразу підсилюючи свої докази матеріалом з допіру відіграних картин.

Він посилався на свою близькість до культурних справ ще з юнацьких років, свою колишню приналежність до кваліфікованих аматорських гуртків, навіть згадував, до речі, за свою колишню приналежність до благодійних закладів. Він називав наймення відомих і маловідомих акторів, критиків, режисерів (деяких, за його словами, він знав особисто) і кожному з них коротко й просто визначав належне місце — від геніяльності до сіренької бездари.

Кілька сміливих зауважень, що були кинуті в суперечці на його адресу й порушували його авторитет, очевидно, дуже стурбували Степана Марковича. Він всіма силами намагався цей авторитет поновити, підперти численними доказами і, щоб надати своїм обстоюванням більшої ваги

та ефекту, поступовно переходив на категоричний, наставничий тон — тон, яким він звик давати накази в установі.

Клавдія Мироновна гордовито посміхалася. Кость нервово морщився. Ніна була в замішанні.

— Раз я кажу, то я знаю, що я кажу.

— Дозвольте це право мати й іншим, — нетерпляче вставив Кость.

— Якщо інші на це заслуговують, — тут же відповів Степан Маркович.

— Дозвольте ж тоді й іншим мати право розцінювати інших.

Суперечка дійшла особистої пікіровки. На цьому, правда, сталася перерва, раптова, неоднозначна, і всі відчули, що перебіг холодний вітерець.

Так дуже часто для людей принципів, сповнених надзвичайної поваги до себе й найдрібніших думок своїх, якась незначна, якась випадкова дрібничка стає приводом до штучного атмосферного тиску.

Чи думала Істоміна - Чарская, що її виступ поза всіма іншими розмаїтими глибокими й високими реагуваннями може призводити й до таких відмінних, тонких, душевних вібрацій?

Думала чи ні, але виступ її скінчився громом несамовитих оплесків та вигуків. І, лише коли буря потроху почала вщухати, десь із-під стелі залящав лунко-розгонистий посвист. В публіці запевняли, що то вияв надмірного захоплення.

З театру вертаючи, кілька кварталів йшли гуртком, до якого пристали Мішель та ще одне знайоме

подружжя. Степан Маркович хотів був наймати візника. Його одговорили, пообіцявши супутництво до самого дому.

Які слід було сподіватися, під вражінням „Шальної дівчонки“ товариство в'язало пожвавлену бєсїду. Тільки Степана Марковича не вдавалося залучити до активу.

Він більше одмовчувався, від часу до часу вставляючи короткі, безапеляційні зауваження. Видно було, що настрій йому поганий, що він знервований, а може, стомлений. Він навіть не відповів Костеві на одне з його запитань, красномовно підкресливши, що чує й не чує.

Певна річ, що після цього всього Ніні видалось чималою несподіванкою, коли Степан Маркович на прощання обдарував її при світлі ліхтаря злато-лагідною усмішкою і двічі стиснув руку, ажень трошки затримав у своїй руці. Ніна, повторюємо, аж ніяк не ждала подібного вчинку, а тому знеобачка відповіла таким же подвійним стисненням і не поспішила одтягти руку.

За рогом, щойно лишилися вони удвох із Костем, спитала з прихованою непевністю:

— Він таки серйозно образився. Правда?

— Да, здається, — відповів Кость, думаючи про щось своє, і згодом додав: — Не розумію. Адже говорилося з ним коректно, тактовно... От іще обивательська пиха!

Ніна вже була й уста відкрила, щоб підтвердити тактовне стримане Костеве поведження, стільки стримане, що справило й на Ніну вражіння зайвої

скромности. Але тоді мимоволі довелося б чіпнути причини цієї скромности. Розмова, десь - певне, була б неприємною для Костя. І вона затнулася.

Мовчали до самого дому. Лише при вході Кость, прокидаючись із задуми, хлопнув Ніну по спині й весело мовив:

— А ти, Нінко, молодець!

— Чому?

— Сказала так сміливо й серйозно, що я сам собі не повірив. Молодець! Це — по-товариському! Пам'ятай, щоб завжди була мені товаришем. Молодець! — і він, обхопивши її за стан, швидко покрокував на східці.

В хаті, поки грівся на примусі чай, Кость устиг за матеріялами сьогоднішнього вечора прочитати цілу лекцію на тему „Що таке внутрішня культура індивіда“.

Ніна не перебивала його, не перепитувала, давши волю виговоритися досхочу. Слухала Костя і в той же час обмірковувала, чи розповісти йому за всі ті дивні скеровані на неї прояви, які вона спостерегла у поведінці Степана Марковича. Розповісти дуже хотілося, але щось стояло наперешкоді. Щось утримувало.

І вона не зважилась.

Не зважилась і другого дня, і третього, і через тиждень. Думала над цим багато, і коли, перевіряючи себе, намагалась поновити в уяві всі ті моменти, замість обличчя, замість постаті бачила тільки золоту усмішку. Золота, трошки скривлена усмішка, мов серпанкова завіса, непереможно

заслоняла од неї самого Степана Марковича. День - у - день серпанок цей ніби ставав густіший, день - у - день більше й більше виникало сумнівів, і трудно було встановити, свідомо чи несвідомо трапились у Степана Марковича ті дивні прояви, скеровані на ню. Зрештою, вони з самого початку мали досить невиразний характер. Хто зна, може, це певна звичка Степана Марковича, може, своєрідний спосіб поведінки, застосований до подібних обставин, а може... просто випадковість?

Бо припустити щось інше... Припустити можна тільки одне: Степану Марковичу приємне її товариство, і кому в такому разі заборонено виявляти назовні свою легеньку прихильність? Як хто вміє — так і виявляє.

Якось невдовзі після цього трапилось їй зустрітись із Степаном Марковичем на вулиці. Обое вони поспішали, обом шляхи були нарізно, проте Степан Маркович пройшов пліч - о - пліч з півкварталу, а на відході поцілував їй руку. Але знову ж таки кому в подібних випадках заборонено виявляти свою вихованість, чемність, пошану?

Трудно пізнати загадковість душі людської...

Хто ж не погодиться, що люди — це найскладніша, наймногогранніша, найдивовижніша органічна суть?

Трудно...

Лише на третьому тижні події набрали такого незвичайного характеру, розгорнулись таким незвичайним темпом, що розвіяли всякі сумніви й переконали остаточно.

Сталося так: перед кількома днями Кость похмурнів і почав виявляти особливий непокій — ніби світом занудив. Потім жалівся на біль у голові, на перебої в серці, на загальну втому. Нарешті одного ранку він сказав, що з ліжка не підведеться й на службу не піде. Хорий.

Ніну поїняла тривога. Вона довго сиділа при узголів'ї, молитовно заглядала йому в очі і стиха допитувала, де саме болить, якого саме лікаря кликати.

Та хорий покищо од лікаря одмовлявся.

— Не треба, Нінусь... Зайві видатки. Може, якось викручусь. Це — нерви, прокляті нерви.

Настирливо міряла йому температуру, хоч він настирливо доводив, що для нервових хороб температура жадної ролі не відіграє. Він мав рацію: в його температурі загрозливих ознак немов би й справді не помічалось.

— Уся моя біда — це нерви, — спроквільно повторював Кость, — відпочити мені треба.

Ходила навшпиньках, заспокоювала обережненьким голосом.

Острах, жалість і ніжність сповняли всю її істоту. Вона здавалася трохи безпорадною, а тому ще сердечнішою. Вона радила хорому якнайменше говорити, кілька разів застережливо перебивала його — мовляв, потрібен абсолютний спокій.

Хорий не погоджувався на цей режим. Але, не погоджуючись, він і сам часто перебивав себе несподіваними, довгими павзами, часто, ніби щось

згадавши, замислювався і стуляв очі й уста з болісним виразом.

— Голова болить? Може, компреса покласти? Може, компреса на серце?

— Ні, дитинко... Треба, щоб організм переболював самотужки.

Брав її за руку й похваляв за чуле ставлення. Говорив, що дедалі глибше й глибше запевнюється в її відданості і висловлював думку, що з таким другом можна, либонь, сміливо пуститися в яку завгодно путь. Висловлював сподівання, що на випадок тих чи інших ударів неблаганної долі (всі ж, мовляв, під фатумом ходимо, все залежить од моменту), на випадок ударів такий друг, як Ніна, навряд щоб зрадив, такий друг навряд щоб завагався, зупинився, не насмілювався зробити потрібного, хоч може й небезпечного кроку.

— До чого це ти, Костику?— глянула запитливо, не розуміючи причин такої розмови.

— А я не знаю. Може, тому...— він зупинився, трошки подумав і стомлено додав:— Хто його зна... Може тому, що... Ну, от уяви собі, що я помер, що нема мене.

— Костику?

— Ні, ні, почекай! От уяви собі, що так сталося. Уяви — і тоді почасти зрозумієш, до чого я це все кажу. Коли б мені довелось помирати і коли б я був певен у такій твоїй відданості, що й після смерти ти будеш моїм другом, будеш мій, так би мовити, духовний спадкоємець, помирати б

мені, Нінко, було легше відсотків на п'ятдесят. Ти мене розумієш?

— Ну, да... — поволі, напівздивовано, напівзамислено мовила Ніна, — тільки навіщо ж помирати?

В цю хвилину у неї промайнула думка, щоб відкритися Костеві із своєю істотною таємницею матері. Але відразу згадала принципове негативне Костеве ставлення до подібних явищ (вже було на цю тему кілька побіжних розмов), згадала, що мусить відтягти справу, доки не поставить Костя перед неминучим фактом, — і натомість обережно додала:

— Нуда, ти маєш рацію. Я тебе розумію. Тільки, серденько, який же з мене спадкоємець? От якби нам дитинку...

— Що? фізіології захотілося? Ах, свята простота! Покиньмо за це, не такі тепер часи. А головне: ми ж не обивателі, щоб... як той казав, плодітесь і розмножайтесь. Колись, може...

Не скінчив, обірвав думку. Зависла довга мовчанка. Більше цього питання не чіпали, навіть натяки на нього обминали далекою стежкою.

Уривками, з перепочинком, хорий говорив уже на теми позабуденні, почасти абстрактні. І щодалі більше й більше вдавався у мрійність, фантазував, при чому видко було, що це фантазування досить гарно впливає на нього, полегшує стан, підносить настрій. Врешті через місток якогось „проклятого вопроса“ якось непомітно повернув він знову до своєї особи.

Лежачи із закритими очима, спроквільно, журливо розповідав Кость, як обірветься шлях тривоги і страждань, як понесуть його колись осінньої днини до вічного спокою.

— *Sic transit gloria mundi* ¹.

І ніхто, мовляв, не подумає, якої на земній кулі цікавої комашки не стало. Ніхто не домислиться, скільки можливостей було заховано в цій істоті, скільки згасло невикористаних здібностей, невичерпаних сил.

Він, між іншим, хотів би, щоб, ідучи за труною, ніхто не плакав, щоб маяло багато-багато чорних прапорів і щоб усі й усе було чорне. Щоб дійсно справляло вражіння урочисто-величної процесії суму.

І тільки на могилі той, хто кидатиме жменьку землі, щоб разом із землею кинув востаннє зрошену слізьми білу хризантему...

— Так, так... рано чи пізно... І на могилу обещай ти приноси́ть мене хризантеми...

Ніна поспіхом затулила йому рота. Ніну зворушували ці смутні фантазування. Ніна відчула наближення слізного жалю і постаралась одвести розмову до іншої теми.

Години біля третьої Кость раптом заборсався.

— От, чорт! Як же це я? — згадав він щось дуже важливе.

Потім попросив олівця, паперу й, швиденько написавши, поклавши до коверти, заквапив Ніну:

¹ Так минається слава світу.

— Поки не пізно, побіжи до мене на службу. Передай цього листа Степану Марковичу й попроси його, щоб конче надіслав тобою книжку. Він знає яку. А книжку загорни в газету... От, чорт! Як же це я? Там же без мене можуть переплутати...

Турбуючись, щоб Костеві через його сьогоднішню відсутність на посаді та справді не було неприємності, Ніна вхопила листа й чимдужч побігла.

Робочий день в установі саме кінчався. Де-хто із співробітників, притискаючи до серця роздуті портфелі, уже спливав по сходах із виразом чесно й старанно виконаних перед Республікою обов'язків.

Степана Марковича вона ще застала — старанно докінчував у своєму кабінеті свої республіканські обов'язки.

— Ах, наша?..

Зустрілися як і щоразу, з тією лише різницею, що Степан Маркович, скося озирнувшись, поцілував їй руку.

— Вперше цей діловий кабінет є свідком такого... інтимного злочину, — грайливо застеріг він, златаво посміхнувшись, — але для вас...

Подала листа.

Перечитав уважно. Дуже уважно. Співчутливо похитав головою.

— Значить, захворів Костянтин Львович? Шкода, шкода... Ну, я зараз, — попросив хвилинку заждати, поки скінчить свою невідкладну справу і, взявши зі столу теку з папірцями, вийшов.

Тепер тільки, лишившись на самоті, Ніна зрозуміла, що сидить у великій установі, в кабінеті поважного співробітника. Перебігла оком довкола й відразу кімната видалась їй строгішою. Але того остраху, що раніше взагалі опановував її перед дверима установ, тепер уже не було. Вона відчула навіть, що й сама залюбки могла б приходити сюди та працювати, — аби но дали їй працю по силі.

Ця несподівана думка так сподобалась їй, можливість праці повстала в уяві з такою ймовірністю, що вона вирішила, повернувши додому, конче розпочати необхідні заходи: підготувати Костя, довести йому, переконати, щоб погодився, щоб допоміг.

Адже й Степан Маркович напевне допомогти не одмовиться? Ставиться ж він прихильно, з пошаною. Така чемна, розумна, статечна особа навряд щоб не відгукнулась. Така витримана, вихована людина... Авжеж витримана й вихована. Він, прикладом, і згадки не подає за те непорозуміння, що виникло в театрі. Певна річ, він стоїть понад цим. Він поважає себе і не може припустити, щоб дрібні випадкові непорозуміння порушували людські стосунки.

— До ваших послуг, Ніно Сергієвно, — уклонився Степан Маркович, повертаючи до кабінету.

— Це я до ваших послуг, Степане Марковичу. Ви, здається, маєте передати якусь книжку?..

— Так, так...

Але виявилось (так сказав Степан Маркович), що службовці вже порозходились, і матеріяли,

які просив Кость, на жаль, замкнено. На жаль той, хто замкнув, ключі забрав із собою.

Це дуже стурбувало Ніну. Вона не могла припустити, що прийде додому, не виконавши важливого доручення. І, хоч справа була безнадійна, вона ще раз несміливо перепитала, чи не можна якимсь іншим способом добути ті матеріали. Вона тут же послалась на Костів непокій: щоб, мовляв, без нього чогось там не переплутали...

— О, будьте певні, не переплутають, — заспокоїв Степан Маркович.

Ніна підвелася.

Степан Маркович теж підвівся. Пильно, загадково скинув на неї очима.

— Ви, мабуть, не в курсі справ, Ніно Сергієвно? — запитав повільно, стиха.

— А що таке?

— Бачте... може, мені не випадало б... Може, це буде надто нетактовним втручанням у чужу... в чужі... Але, поважаючи вас... шануючи вас...

— Але що таке? Кажіть, будь ласка.

— Тільки не хвилюйтесь. Нічого особливого. Просто... Ні, краще ходімо звідси, я вам по дорозі все до подробиць...

Вийшли на вулицю. За першим же зворотом Степан Маркович узяв Ніну під руку й звернув її увагу на невдалу архітектуру великого протилежного будинку — все ніби нагадує скандинавський стиль, а безформні балькони приліплено, мов ті гнізда, мов доморобні скриньки.

— Азія!.. Господи, яка ще в нас Азія!

— Ви обіцяли...

— Знаю, знаю. Не турбуйтеся. Все, що я обіцяю, я маю звичку виконувати своєчасно і сумлінно.

Це було сказано діловим, холоднуватим, майже наставничим тоном, після якого ніхто не насмілився б докучати зайвими домаганнями.

Степан Маркович все ж таки продовжив і розгорнув свою думку щодо Азії—усе, на його думку, не так, як у людей. Навіть самі люди. Пошкреби трошки зверху — і під універсальною лускою неодмінно відкриєш печеніга...

— Зайдімо, Ніно Сергієвно, — і він чемно вказав рукою на гостинні двері підвалу з жовтогарячою вивіскою „Замок Тамари“.

— Вибачте, але я... — розгубилася Ніна.

— Тільки, ради бога, не робіть із цього якихсь сумнівних висновків, — перебив тим же холодним, діловим тоном.

Щоб розвіяти вагання й схилити Ніну, Степан Маркович коротко й просто виклав їй, що зараз у нього надзвичайно багато роботи, що йому ніколи вгору глянути, не то що йти додому обідати, що він, запрошуючи її зараз до ресторану, хоче, так би мовити, двох зайців убити — побалакати з нею і в той же час встигнути підживитися.

— Ну, добре.

Його, очевидно, тут знали, бо зустріли поспішними уклонами, і він без довгих зволікань попростував навкоси через усю залю. Вони посіли місце в окремій затишній кабіні (як інакше можна назвати куточок, що його напіводгороджено

розмальованими дошками та примхливими складками заялзених порт'єр?).

Його, очевидно, тут дуже добре знали, бонегайно, без жадних замовлень, з'явилося на столі вино.

Ніна нетерпляче хрустала пальцями, озиралась на всі боки. Ніяк не могла знайти тієї опорної точки, що, ставши на неї, відчула б у собі більше певности й спокою: вдома — хорий Кость, тут — якась нова, підозріла історія.

Та ще й побачення набирало затяжного, невідразного характеру. Чому справді Степан Маркович не наважується відразу сказати? Чому він наливає два келехи? Може, хоче підготувати, щоб новина вразила з меншою прикрістю?

Трудно буває збагнути душу людську, трудно прозирнути в глибини тих темних днів...

— Сподіваюсь, ви не одмовитесь? — підняв свого келеха, чокнувся.

Вона механічно пригубила, але їсти не погодилась.

Тоді глянув на неї уважно, вдумливо, майже строго, точнісінько так, як за першої зустрічі на вечірці. І точнісінько як за першої зустрічі, Ніна відчула, що їй бракує незневольности, що її опановує незрозуміла сум'ятність. Якби ще обставини склалися інакше, якби перед нею зараз сидів хтось інший, а не Степан Маркович, якби не обмежувало її почуття шаноби та наявна залежність — вона знала б, як їй поводитись.

— Ні, Степане Марковичу, я мушу йти, — встала несподівано для себе самої.

— Зараз підете, зараз підете,— схопив за руку, примусив сісти і твердим, владним поглядом, спонукуючи до покори, вказав їй на вино.

Поступилася — однак з умовою, що ні краплинки більше.

Він назвав це зайвою, недоречною упертістю. Дивувався навіть, здавався навіть ображеним. Бо як зрештою пояснити? Невже вона думає, що випити чарку вина із знайомою людиною — явище осоружне, злочинне? Тоді вона страшний ретроград (Ніна цього слова не розуміла), якому важко переступити вузесеньку межу тривіальності (Ніна й цього слова не розуміла, догадавшись проте, що гарного тут мало). Невже вона справді до цієї простої зустрічі ставиться з упередженням? Тоді вона дозволяє собі нічим невинуватим, поганим думки на адресу Степана Марковича і не хоче простих дружніх взаємин. А може, таке товариство їй взагалі не подобається? Тоді, о, тоді він дуже й дуже просить вибачення. Тоді він не затримуватиме її ані хвилинок, хоч і буде йому прикро: бо ж, по правді, на її тільки честь подано це вино, для неї тільки віддано час та щирі увагу.

Ніжно - златаво посміхнувся. Знову налив, пересунувши свого стільця на ближче, зручніше місце. І знову, як і тоді в театрі, спихнула в його очі незвичайна, дивна іскорка.

„Що це все має значити? Чого йому треба? Невже?..“ — подумала Ніна, і раптом у ній прокинулось те болюче, шалене, що, не вважаючи

на нові обставини, увесь час потайки жило в ній, ховалося десь у найтемніших куточках істоти, як непокірний звір. Те несамовите, чого вона сама боялася і від чого завжди хотілося їй скрикнути або хапати, рвати, розбивати...

Вона інстинктивно шарпнулась обіч.

Він інстинктивно хотів наздогнати, утримати.

Вона злегка вигнулась.

Він промахнувся — рука упала їй на плече й грубо ковзнула по грудях.

— Е, брось! — застережливо гукнула Ніна і тут же, сама злякавшись, засоромившись, додала грайливо: — Товаріщ...

У відповідь Степан Маркович допитливо вигнув брови й, посміхнувшись, хильцем ковтнув свого келеха.

— До побачення, — Ніна встала, почала нашвидку обсмикувати, поправляти вбрання.

— Що? Йдете? — мовив досить спокійно, ніби нічого не сталося, — значить, не хочете, щоб я сказав?

— Говоріть.

— Випийте, тоді скажу.

— Не торгуйтеся, не купите.

— Знаю. Купляють те, що продається.

— Досить. До побачення.

Але тут Степан Маркович заступив їй дорогу. Занепокоївся. Просив, щоб конче лишилася. Хвилини п'ять. І побожився, що більше легковажень собі не дозволить.

— Ради бога, не думайте погано. Ні купляти вас, ні обдурювати жадного наміру в мене нема.

Ваше товариство, як бачите, мені дуже приємне, і я... Але годі про це. Ближче до справи.

Голос йому відразу став глухіший. Очима ж проймав, пожадливо ловив кожний найменший рух, найменшу зміну в її обличчі,— ця схвильованість, ця запальність, що охопили Ніну, мабуть, дуже зацікавлювали його й подобались йому.

Ще раз попросив сісти. Ще раз зустрів мовчазну рішучу одмову. Тоді коротко, узагальнено розповів, що в апараті у них цими днями трапилась неприємність. Головне ж, що тут в найбільшій мірі спричинився Кость. Як саме? Говорити довго, та й не слід говорити. Одне слово, у нього в рахунках виявлено чималий непорядок. Наслідки мають бути надто небажані. Допомогти Костеві надзвичайно трудно, бо якраз наспіває відчитний термін, а, крім того... крім того, якби в апараті менше сиділо різних данилюківців...

— От і все, що я можу сказати. Подробиць шукайте з інших джерел.

Якби ця звістка упала ще в його кабінеті, чи по дорозі, Ніна, звичайно, сприняла б її гостріше, болючіше. Але, встигнувши вже припустити в думках кілька скрайніх можливостей, вона тепер лише несвідомо ступила крок вперед і стиснула уста. Їй одразу зрозумілою стала і вся Костева поведінка, її це неймовірно вразило, але в той же час їй навіть дивно було на себе, на свою витриманість у цю хвилину.

— Правда? — спитала вона згодом.

— Я брехати не вмію.

— І невже не можна допомогти?

— Ні.

— Ну, що ж. Так, так... Ну, що ж... Дякую,— і повернулась, одхилила порт'єру, щоб вийти.

— Чекайте!

Степан Маркович тороплено знявся на ноги. Степан Маркович знову занепокоївся. Його, десь певне, бентежило, що так незлагідно, невдало кінчається їхня зустріч. Адже він сподівався іншого.

Він тепер запевняв, що тільки глибокою пошаною й прихильністю до Ніни можна пояснити маленьку легковажність, що трапилась оце недавнечко, і він просив, щоб усе це лишилося між ними — хай, мовляв, буде в них така маленька, скромна таємничка. Він також просив зрозуміти тепер, чому саме він не дав матеріялів. Матеріяли,—признавався він,— не замкнено. Матеріяли завжди під рукою. Але давати їх додому, на приватні руки, особливо за цих складних обставин,—хто ж одважиться на подібний злочин? Із свого боку він обіцяв вжити заходів, щоб хоч трохи заладнати справу. І тут же застеріг, що його зусиллями заладнати цю справу майже неможливо.

— Знаєте що, Ніно Сергієвно? Щоб ви повірили, переконалися, щоб могли виправдати мене, знаєте що?.. Приходьте до мене ввечері. Я тепер навіть вечорами працюю в установі. Приходьте до мого кабінету й самі подивитесь. А?

Ніна мовчала. Дивилася обіч.

— Приходьте, Ніно Сергієвно, чи сьогодні, чи завтра. Я охоче, я ждатиму... Може, справді ми

вдвох щось придумаємо? А? Прийдете? Нікого більше не буде, і ми вдвох... розумієте? Ми вдвох, може, справді щось... А?

Її рука, що досі нервово стискала френзлі порт'єри, різко шарпнулась, упала, лишивши натомість безсило звислу, надірвану торочку. Не сказала вона більше ні слова. Не глянувши, вийшла.

І не пам'ятала, як сталося, що вона так швидко, ніби зовсім не будучи на вулиці, одчинила двері до своєї квартири.

Кость спав. Коли глянула на нього, неприємно шушвельнуло в грудях, але вагалася: будити чи ні?

У сні він здавався ніби кращим, невиннішим, зовсім, як той хлопчик. Кілька хвилин у задумі стояла над ним, поки не помітила, що вії його тремтять.

— Ти спиш? — кинула нагально.

— А? Що? Да, сплю, — зиркнув Кость здивовано, як належить зиркати збудженим, і потягнувся.

— А я думала — ти спиш.

— Та сплю ж...

— Неправда! — і це непотрібне прикидання, ця нещирість неприємно вразили Ніну.

Але ту ж мить у неї наспіло стільки запитань, стільки слів, що не знала, як почати. Вирвалось само, нестримно, благаюче:

— Кость, скажи мені всю правду!

Не слід довго зупинятися на цій сцені. Розповімо коротко: спочатку Кость не хотів нічого

говорити й доправлявся, щоб першою говорила Ніна. А як побачив, що на цей раз жадними заходами не зламає її упертости, і зважив, що Ніна напевно встигла багато довідатись (не дарма бо ставить категоричну вимогу), але всієї правди довідатись ще не встигла (не дарма бо просить сказати правду),— то признався, що в нього виявлено в рахунках чималі недоліки.

Суми він не міг назвати, бо сам іще точно не знав — навіть приблизно не хотів сказати, не вважаючи на настирливі Нініні прозьби. Ясно, мовляв, що цей випадок мусів вплинути на нього з неймовірною силою. Ясно, через що Кость почуває себе хорим. Уявити ж тільки, що чесна людина, яку вчора всі поважали й цінували, сьогодні через випадковість, через каприз неблаганної долі обернулася на — страшно вимовити! — на розтратника. Хіба не трагедія? Хіба не можна захоріти? Якщо лиха цього не вдасться заладнати, якщо, боронь боже, довідається Данилюк, або хтось із його прибічників, якщо піде поголос і приведе судового виконавця,— тоді... тоді Кость не витримає. Серце йому розірветься, або ж він сам припинить рух свого серця.

Поспіхом, як і раніше на словах про смерть, Ніна затулила йому рота. Тільки замість недавніх тривожних прозьб тривожно сказала, більше стверджуючи, ніж запитуючи:

— Ти програв гроші?

Навряд щоб хтось інший, будши на місці хорого, наважився б схибити честю, покрити

душею, коли думку висловлювалося так просто, коротко, владно.

І Кость без довгих зволікань ствердив цю думку теж коротким покивом голови. Додав лише, що програв не всю суму — частину. Де ж поділася решта — пуття не добре. Можливо, що, нервуючись, він не розгледів як слід усіх рахунків. Можливо, десь щось переплутав чи забув занотувати. Можливо, решта ще знайдеться. Саме тому й просив він принести матеріяли додому, щоб спокійно, уважно перевірити. Він не сумнівався, що їх йому принесуть, але... але пора ж і Ніні розповісти, як і що там було.

— Що було? Ось слухай...

Розповіла, підкреслюючи своє здивовання й обурення. Розповіла од самого початку. З найменшими подробицями. Все.

Лише наприкінці, передаючи з відтінком іронії й двозначности сцену запрошення до кабінету, похопилася, чи слід було все викладати, чи не пошкодить.

— До кабінету? Увечері? Ач, який галантний павіян! — теж іронічно, двозначно похитав Кость головою.

Але не рвонувся, не скипів, як сподівалася Ніна. Вислухав усе з напруженою увагою і потім довго дивився в одну точку. Либонь, щось згадував, розмірковував...

Далі - подалі, прорвавши сповиток задуми, Кость гірко - насмішкувато скривив уста й перевів погляд на Ніну. Помітивши на її обличчі відбиток ще не

втамованого подиву й обурення, він сказав, що особливо дивуватися, вражатися нічого. Адже не треба забувати, що вони мають до діла з обивателем. І якщо Ніна досі не йняла віри Костевим закидам, то тепер вона має наочні докази, тепер напевне повірить. Бо, не кажучи вже за інші сумнівні й просто негідні вчинки Степана Марковича, що він їх дозволив собі сьогодні, як можна сприйняти, як поставитись до його брехливих комбінацій з ключами? Чому він побоявся дати Костеві матеріали? Не інакше, як через страх, щоб Кость не підчистив рахунків, не підтасував цифер. О, тепер цілком ясно, що цей хитрий павіян хоче загодя вмити руки, хоче відійти якнайдалі.

Кость підвівся, захвилювався. Більше й більше обурюючись, він почав викривати прогріхи й самого Степана Марковича. За його словами, Степан Маркович також був причетний до цієї неприємної справи. Ще недавно становище Степана Марковича майже дорівнювало становищу Костя. Та він — цей досвідчений лис — він зумів так ловко повернути діло, так вчасно запобігти, що тепер зовсім сухим виходить із води.

А інші, нічого не знаючи й покладаючись на його солідарність, не поспішали зводити кінці у своїх особисто-меморіальних зошитах. Особливо ж складна й погана ситуація припадає на Костеву долю.

— Він каже, що не може, допомогти? Бреше, лицемір! Бреше! Тільки він один і може! Тільки він!.. Чортова душа! — крикнув Кость, зриваючись,

і одразу ж вхопився за серце, безсило впав на постіль. Через хвилину на серці йому лежав компрес.

Трохи заспокоївшись, хорий продовжував викривати Степана Марковича ще з ряснішими деталями. Хто будь свіжий, почувши це все, безумовно, здивувався б, що за такий короткий час спільної праці можна вже так глибоко поринути в справи й наладнати особисту близькість, як це зумів Кость, можна так багато вже дізнати й зробити. І хтобуть свіжий, навіть нічого не відаючи за Мішеля, безумовно, припустив би тут не що інше, як велику і вдячну чинність протекції, а також мусів би визнати чималу Костеву обдарованість щодо вміння пристосовуватись.

Взагалі ж усі Костеві викривання, пояснення й докази збігалися на тому, що якраз од Степана Марковича найбільше залежить, що Степан Маркович може затягти відчитність, перемістити покищо ордери, певну частину грошей списати й т. ін. й т. ін. Саме на таку його солідарність Кость і покладався. Та й без солідарности, кінець-кінцем, він обійшовся б, якби загодя знав, що термін позачергових більших звітів буде чомусь пересунуто на найближчий час. Оця передчасність особливо підозріла. Принаймні, у Костя останніми днями склалося вражіння, що тут перш за все навмисне діє рука Степана Марковича.

— Еврика!— знову схопився Кость і в надто розплющених очах заяснів надто підкреслений здогад,— знаєш, Ніно, звідки це все? Пам'ятаєш театр? Пам'ятаєш, як він образився?

Ніна завагалася. Ніна спостерегла Костеву ж неупевненість. А головне — вона інтуїтивно відчувала, що роля образи тут не може бути за основу. І вона спробувала навести кілька прикладів, що цілком заперечували чинність образи й заперечували Костеву нападливість.

Однак переконати Костя вже було неможливо. Він ухопився за цей здогад із такою ретельністю, ніби від самого здогаду залежало щасливе вирішення всієї справи. Він посилався на те, що загалом дуже добре знає людей і зокрема встиг дуже добре вивчити хитрозатайливу істоту свого начальника.

Еге ж! Зовні Степан Маркович може бути надивовижу ввічливий, але це ще зовсім не свідчить за теплоту й прихильність його душі. Душа, мовляв, у нього обивательська, змінна, продажна і в той же час хоробливо-амбітна, злопам'ятна. Нічого нема гіршого для такої людини, як порушення її авторитету. Така людина конче віддячить, конче помститься.

Щождо Ніни, то Кость відверто признався, що розуміє, чому в неї такий заперечливий настрій. Ну, звичайно, їй не хотілося б саме цієї причини, бо тоді в театрі вона теж образила Степана Марковича.

Так, так! Вона — нікуди правди діти — теж причетна до образи. Вона теж винна.

— Костику, ну, що за образа? Слухай, це вже ти... — спробувала ще раз запротестувати, але Кость нагально перебив її.

Чи ж їй краще знати?

Чи ж їй доводити?

Супроть посипалися численні, найрозмаїтіші докази, за якими щось через півгодини почала зростати ціла теорія, надзвичайно цікава теорія, поступовно, всебічно обґрунтована. Теорія твердила, що всі людські радості й нещастя залежать від того, скільки сильно виступає почуття образи,— почуття, що разом з інстинктом самозахвання закладено природою в кожній людині. Але не в кожній людини вистачає розумових підойм, щоб його регулювати. Теорія твердила, що непомітно це почуття може обертатися в обопільну глибоку зневагу, у зненависть, у ворожнечу. Може нарешті перекидатись на цілі групи, обертатися в масовий рух. Так, так! Цьому є приклади! І майбутні психологи та історики, певне, точно дослідять, що всіма війнами передусім рухало якраз оце почуття — почуття образи.

— Треба ж, Нінко, розуміти...

Після цього вже Ніні бракувало відваги й охоти продовжувати свої обстоювання. Свідомість своєї відсталості й слабкості перед цим буйним злетом Костевої думки, наявність якихось непевних припущень, майже увертів з боку Костя,— знітили її, засмутили, приборкали. І хоч вона вже готова була поступитися деякими нещодавніми запереченнями, але в той же час в ній ще більше зросло переконання, що причин передусім треба шукати в Костевій лихій пристрасі та невдалій (цього разу) поведінці на службі.

— Ну, хай...— прискорено й зневолено погодилась Ніна, — але ж треба щось робити, треба зараз же... негайно!

Найгірше, найстрашніше для неї полягало в тому, що, очевидно, сунулась неблаганна хмара, ось-ось мав ударити грім і — хто зна — чи утримається під навалою бурі їхній байдачок, чи не підхоплять розгойдані хвилі її дорогого Костя й не понесуть далеко - далеко, понесуть на довго, а може, й на завжди...

Треба зараз же шукати можливих шляхів до порятунку. Треба скупчити всю імкливість, всі сили, щоб конче запобігти лиха. От хоч би позичити частину грошей. Трохи в Мішеля, трохи в інших знайомих. Спішно написати до родичів. Кінець - кінцем, дещо з речей закласти в ломбарді, дещо продати.

— Костику, як ти думаєш?

— Да, звичайно, все це можна. Звичайно, копійка до копійки...— мляво погодився Кость, обдумуючи щось своє.

— Стрівай!

Ніна скочила. Тороплено кинулася в той куток, де було заховано її вузлика „про чорний день“, і небавом тремтливими руками подала Костеві примітивну скарбничку. На здивоване, мовчазне Костеве запитання вона коротко нагадала йому за машинку й, певна річ, розуміла тепер, чому він не виявляє жадного невдоволення. Навпаки, Кость був приємно вражений, хоча, похапливо взявши карнавку, не міг не вигукнути:

— Як це шляхетно і як це трагікомічно! А втім, усе наше життя—одна трагікомедія. Сьогодні сміх, а завтра сльози. Сьогодні ти, а завтра—я!

Коли ж підрахував, гірко посміхнувся: в карнавіці було щось біля дев'яти карбованців.

— Одна іронія...—зідхнув він і переклав гроші до свого гаманця.

— Я побіжу до Мішеля,—запропонувала Ніна.

Кость не заперечував, попередивши однак, що сам уже звертався не тільки до Мішеля, але й до решти, кого вважав за приятелів, і всі одмовили. Та іншого, мовляв, і сподіватися важко, бо якраз біда майже завжди переконує, що друзі—лише міт. Так. Становище досить розпачливе, досить безнадійне. Грізний бо фатум не любить жартувати. Грізний фатум звів уже чорні крила і вже вчувається його страшний, мертвоотний подих.

— Ах, Нінко, видно мені так на роду написано. Між іншим, колись одна ворожка мені це віщувала. Так, так! Я лише оце тепер згадав. Може, це й смішно—вірити ворожкам—але це факт!

Ніна все ж таки побігла до Мішеля. Мішель співчував, посилався на власні нестатки, просив вибачити і все ж таки одмовив.

Вертаючи од нього, Ніна ледве-ледве утримувалась, щоб не заплакати. І в себе вдома вона, мабуть, дала б волю сльозам, якщо застала б Костя з тим же безнадійним, нестерпучим виразом.

Але сталася дивна зміна: Кость ніби повеселішав, здавався спокійнішим. Кость ніжно пригорнув

її до себе, знову подякував за клопотливість та виключну відданість і сказав, що в нього почали виникати деякі пляни, що він, дуже можливо, ви-найде вдалий вихід.

Заспокоїв.

На ранок цей настрій Костя не покинув. Він дбайливо збирався на службу, обдаровуючи Ніну такою ж, як і вчора, вдячною ніжністю. На відході замиловано взяв її голову в руки, поцілував у чоло й просив не хвилюватися. Сказав, між іншим, що має на думці відверто, щиро поговорити із Степаном Марковичем, турбувався лише, щоб не дійшла передчасна чутка про всю цю історію до когось із данилюківців.

Чого тільки не передумала Ніна, лишившись на самоті. Один вчорашній день відкрив їй так багато, приніс стільки несподіваних вражень, збудив стільки найрозмаїтіших домислів, що охопити це все, виважити, одсіяти зайвину й підсумувати лишок було нелегко. Та й сьогоднішній день, довгий, як ніколи, сповнений очікувань, ще таїв у собі чимало непокоїного, загадкового. Ще ж невідомо, чим мала скінчитись одверта, щира бесіда із Степаном Марковичем.

Образі, на яку й сьогодні вранці незмінно посилався Кость, Ніна не йняла віри. Але припустила: якщо Кость вибачатиметься, це справі не пошкодить. Підлещений бо такою чутливою пошаною, Степан Маркович може цього разу поступитися своєю надмірною службовою обережністю, може погодитись на Костеві прозьби. Якщо справді

од нього найбільше залежить (Кость, принаймні, запевняв), то й сама вона була не від того, щоб звернутися особисто до Степана Марковича й підсилити вплив іще своїми прозьбами. Хоча вчорашнє побачення й скінчилося незлагідно, проте дало наявні докази, що вплив її може бути досить сильний.

Правда, все це, кінець - кінцем, збігалось до... вечірнього запрошення... до кабінету... запрошення, що не лишало для Ніни жадних сумнівів. І зупинившись довший час на цій думці, обмірковуючи всебічно, Ніна прийшла до висновку, що й на такий скрайній крок можна було б врешті погодитись. Вона знала, як мусила б скінчитись подібна візита, і, рятуючи Костя, рятуючи себе, вона врешті наважилася б... О, звичайно, потайки. Звичайно, так, щоб Кость не лише нічого не знав, але й, боронь боже, думки жадної не міг припустити. І вона тепер пожалкувала, що розповіла Костеві зайві подробиці. Ну ж бо справді виникне така потайна скрута, така інтимна необхідність? Якщо так, їй довелося б вживати неймовірно складних пересторог, виключних хитрощів, щоб аніякісіньким нятяком не викрити себе перед Костем.

А втім — це ж одні лише припущення. Можливо, надто помилкові, недоцільні, не варті того, щоб роздумувати над ними і, тим паче, користатися з них. Тут, мабуть, потрібні якісь інші, тактовніші, кращі заходи, що з більшою певністю допомогли б справі та не примушували б до подібних скрайніх, небезпечних кроків. Мабуть, Кость щось вигадась,

щось зміркує — не дарма йому покращав настрій і очі заясніли надією.

Кілька разів вона вибігала на вулицю, щоб зустріти Костя й ще здалеку розпізнати, який йому вираз.

Не вгледіла — прийшов якраз тоді, щойно сама вернулася з вулиці. Прийшов заклопотаний, хоча з тією ж надійною ясністю в очах.

— Ну, як там, Костику? — кинулась до нього.

— Побачимо, побачимо... З данилюківців, слава богу, ще ніхто нічого не знає, — і попросив йому не заважати.

Не гаючи й хвилинок, понавиймав із портфелю цілі купи різних паперів, присів до них з олівцем, потонув у пильній роботі. Обідати одмовився. Не хотів втрачати на спішності.

А робота, крім спішності, мала, очевидно, ще й досить складний, відповідальний характер. Робота ще й нервувала — Кость шарпався, сварливо бурчав, різко цокав на рахівниці, від часу до часу рвав якісь папірці і дедалі частіше й частіше поглядав на годинника.

Вже до вікон припала густа зимова сутінь. Вже годинна стрілка повертала на дев'яту, коли він поклав олівця, одкинувся на спинку крісла і так зідхнув, як має право зідхати людина, що допіру нарубала стоса дров.

— Нінусь, — ніжно мовив він згодом, глянувши знову на годинника й укладаючи папірці до окремої теки, — Нінусь, велике прохання...

— Охоче, охоче, будь ласка...

Кость продовжував, не повертаючись, заклопотано підбираючи папірці:

— От що, дитинко... Одягайся зараз і занеси всю цю історію до контори.

— Куди?

— Степану Марковичу.

— Що? — насторожено сіпнулась Ніна.

— Та не що, а занеси, віддай... Ну, і... попроси його гарненько ще од себе. Розумієш?

Ніна відразу інстинктивно вгадала його справжню волю. Але ще вагалася, ще боялася повірити. Хотіла перепитати, переконатися і натомість просто чомусь кинула:

— Я не піду. Неси сам.

— Як не підеш? — аж тепер повернувся Кость, погрозово блиснув очима: — Як то не підеш? Попереджаю, я дуже знервований. Попереджаю, щоб жадних скандалів, щоб усе тихо, спокійно, культурно.

— Але ж Кость! Як ти можеш? Як тобі?.. Хіба ти не знаєш, куди ти мене посилаєш? Хіба ти забув, що вчора...

— Ах, боже мій! Слово честі, ця хахлушечка хоче бути святішою, ніж сам папа римський!

— Кость, — спокійно і дуже серйозно сказала Ніна, — щоб ти мене більш не називав хахлушкою. Чуєш? Досить уже цього.

— Та не може бути? Ха - ха! — іронічно й здивовано скривився Кость. — Подумаєш, яка справді свідомість, яка образа! Ха - ха! Це мені подобається! Тут справа ходить про порятунок людини,

а вона мені про святу недоторканість своїх полтавських галушок... Це мені подобається!.. Та зрозумій же, зрозумій, що тут не місце всяким церемоніям! І не забувай, що винні ми тут обое! Чи ти, може, знову будеш заперечувати? Знову, як той останній зрадник, будеш викручуватись? Знову будеш підло ховатися? А? Зрозумій же нарешті...

Кость зірвався, прискорено заходив по хаті.

Кость намагався довести, що в цій візиті нема нічого особливо принижуючого. Висловлював сподівання, що Степан Маркович якихбудь скрайніх легковажень собі не дозволить. Йому, мовляв, дуже приємно буде побачитись із Ніною, побалакати з нею, а це зараз має величезне значіння. Між іншим, Степан Маркович жде. Степан Маркович знає, що Ніна приїде, бо так пообіцяв Кость. Не треба ж виставляти Костя брехуном... Все, мовляв, тепер залежить од самої Ніни — вона не маленька, вона... лекцій тут давати їй нічого. Бо якщо справді вона відданий друг, то саме тепер вона мусить довести свою цілковиту відданість, мусить всіма мірами допомогти.

— А всяка там дріб'язковість, метафізика, всякі там солоденькі бабусині принципи... К чорту! Ми не обивателі! Ми мусимо стояти понад цим!— і Кость запобігливо, услужно подав їй пальто.

— Я не піду,— тихо повторила Ніна.

Все це так приголомшило її, що нерухомо зстигла на одному місці, мов кам'яна. Лише не

зводила з Костя загадково - проймаючого погляду, і кожне його слово було, мов болісний цвяшок у серце, кожний рух, мов жорстокий удар.

Не могла, ніяк не могла сприйняти свідомість, що Кость відверто наважився запропонувати цю продаж-куплю. Сама вона, обережненько, потайки, рятуючи справу — інша річ. Але наявно, за вимогою — яка безодня глуму, яка несподівана образа, який біль!

І саме через цей щемітний біль більше й більше зростав внутрішній, особливий, мовчазний протест. Саме через це хотілося ставити рішучий, затятий опір своєю мовчанкою і своєю нерухомістю.

Але вона почувала, що їй не вистачить сил. Вона почувала, як дедалі м'якшає, колихається підлога. Вона ніби справді бачила, як розсувається, шириться чудне провалля, і бачила, що Кость віддалюється, обертається на іншого, незнаного досі, чужого. Бачила з холодною, незаперечною ясністю, що все їхнє спільне життя, всі обіцянки й гарні слова, всі надії та мрії, — лише омана. Що вона сама собі створила примітивну казочку, в якій до останнього моменту облудно вважала багатьох за справжніх, а себе за близьку до справжніх. Що казочку цю зараз скінчено рішуче й на завжди. Що вона знову, як була річчю, так і є річчю...

— Я не піду.

— Не підеш? Значить, що ж мені? Значить, стрілятися?

— Ах, так? — раптом скрикнула Ніна і, ступивши наперед, крикнула ще дужче:— Та - ак? Тоді давай! Давай швидше! Я йду!

— Стрівай, стрівай. Ради бога, без скандалу, без істерики, культурно. Бо цим тільки попсиєш, тільки провалиш...

Та вона вже нічого не хотіла слухати. Вона знала, що ось - ось може пошматувати папірці, може брязнути рахівницею об вікна, подерти на собі вбрання, розридатись...

Вона вхопила теку й пальто і, грубо одштовхнувши Костя, не звертаючи уваги на його застереження та якісь напутні поради, метнулася з кімнати. Все ж таки на виході Кость наздогнав її, многозначно попередив:

— Якщо наробиш біди — пам'ятай, Нінко. Пам'ятай, щоб усе було культурно.

— Не турбуйся,— відповіла досить спокійно.

— Пам'ятай же!

— Не турбуйся, не турбуйся, не турбуйся,— лише на другому кварталі впіймала вона себе на думці, що весь час пошепки, механічно повторює одне й те саме: „не турбуйся“.

Оглянулась, заждала трохи, щоб перевірити, чи не доганяє Кость вулицею, чи не заверне її додому.

Ніхто не доганяв.

Тоді пішла повільніше.

— Куди ж я йду? — спитала себе, як запаморочена.— А чи не краще було б розшукати Данилюка, що його всі так бояться? Розповісти йому

одверто й попросити, щоб на цей раз вибачив? Благати його, заприсягтися, що більше такого не буде? А як не вибачить? Ах, боже мій! Тоді ж пропав Кость. Ні, ні! Не треба! Вона ж його, на жаль, зовсім не знає. А Степан Маркович... Степана Марковича вона все ж таки...

Попереду, віддаля, серед примхливих міських світотнів забовваніли риси ніби знайомого обличчя — найвиразніше вигравала золота усмішка. Так, так. Незабаром з'явиться насправді ця хтива, набридла усмішка, з'явиться близько, перед самими очима. „Пам'ятай, Нінко!“ Якби не давав Кость цього погрозового застереження, якби не було цього крику тривоги, — вона ще зуміла б знайти вихід.

А тепер, якщо навіть побачення не дійде скрайніх меж, все одно Кость буде певен, що вона віддалася, все одно вона його не переконає. Якже вертати до Костя? Як жити потім?

Нараз згадала: вагітність. Адже потім чого доброго не повірить, що він — батько. Чи просто не захоче повірити. Одмахнеться.

Разюча згадка зупинила її — вернутися, негайно вернутися, відкрити таємницю, попередити, щоб він... І тут же передумала: чи варто? Все одно, як на те, то й тепер не захоче повірити, або зрозуміє інакше. Чи ж варто взагалі обстоювати не лише себе, але й його, але й усе?

— Все одно... Тепер все одно...

Поволі пойняла байдужість. Поволі, байдуже наблизилась до установи. Байдуже, як автомат,

увійшла. Аж коли на самому порозі кабінету вічна - віч стикнулася із златавою усмішкою, ледве - ледве з рук їй не випорснула тека.

— Принесли? Вельми вдячний, вельми радий,— підхопив теку Степан Маркович і надзвичайно ввічливо запропонував Ніні сідати.

З перших же слів він натякнув, що тепер, десь - певне, їм пощастить як слід розглянути матеріали, вивірити, виважити необхідні моменти та якось заладнати неприємну справу. І з перших же слів, крім пожадливих сласних поглядів (о, ці вовчі іскорки!) він виявив чудну для нього чи то розгубленість, чи то сум'ятність,— ніби почував себе винним.

Ця сум'ятність і ці відтінки провини, що їх вперше спостерігла Ніна, здивували її й зацікавили.

Не сідаючи, не відповідаючи, вона пильно-пильно глянула на Степана Марковича і — дивна річ, — вперше за весь час почав танути, зникати златавий серпанок, вперше з'явилися драглисті, опасисті складки підборіддя, замасніла обвисла похотлива губа. З ніздрів вихопились цілі кущики волосся, під очима виступили застарілі, цинамоново - синяві, розпутні брижі, а в самих очах, там, за червонястим візерунком жилок, за прозорою плівкою облуди, там, у самій глибині вона вперше помітила відому вже їй грубо - звірячу хтивість. І ще раз мигцем глянувши на все обличчя, вона впізнала відому вже їй потвору, яку вона так ненавиділа, про яку й згадувати боялася.

— Чого ви на мене так дивитесь, Ніно Сергієвно? І чого стоїте, не роздягаєтесь? Е, давайте но я вам допоможу...

Він, солоденько посміхаючись, наблизився, готовий до послуг. І в цей час, сама не розуміючи, як воно сталося, Ніна підвела руку й з розмаху пустила її на опасисті щоки.

— А - ах! — похитнувся, вхопився за щоку Степан Маркович.

По хвилині, коли Ніна вже була за дверима кабінету, він вискочив і прохрипів їй услід з несамовитою злобою:

— Про - сти - тутка...

Але вона не звернула уваги. Вона легко ступала по сходах і почувала, що тепер уже не впаде у шал і не заплаче. Їй було легко, і вона знала, що тепер справді здійснено образу. Тепер — хай бупр, хай жебри, хай які завгодно поневіряння — тепер Кость повірить.

Сквапливо, легко вийшла на вулицю.

Десь поблизу, чи в кіно, чи в клубі гриміла оркестра.

Десь вирвався бадьорий гудок авто. А неподалець, на розі застережливо скрикнув трамвай і розкраяв на дві лави гомінку юрбу.

Потонула в юрбі.

ОПОВІДАННЯ ПРО ВТЕЧУ

ОПОВІДАННЯ ПРО ВІСНУ

Цього разу за маленьким столиком, у чистому, відокремленому довгим примурком, куточкові зустрілися: Рубич, Красовський і я. Зустріч, як і завжди, сталася випадково. Ми були надто обмежені часом, щоб навідуватися сюди частіше, а якщо й забігали, то, випивши шклянку чаю, або пляшку пива, поспішали геть, заклопотані, неуважні, з лаконічними фразами, з потужними усмішками.

На цей раз випав сльотний осінній вечір і випала неділя. Рубичеві, редакторіві щоденника, нічого було поспішати на завтра з передовою, нам нічого було квапитись на вулицю, в обійми пронизливої мжички,—і всі троє охоче лишилися тут.

На другому поверсі, в ресторані грав квартет. Звуки долітали м'яко, і в цьому затишному куточкові Гріг здавався ще теплішим, безпосереднішим. Розмова чомусь зайшла про Польщу, а потім я і Красовський обмінювалися спогадами про колишні фронтові пригоди. Красовський взагалі любив розповідати за них, говорив досить мальовничо і часто заохочував інших.

Один лише Рубич сидів нерухомо з уважно нахмуреним чолом, з легенькою доброю усмішкою. Таким він бував завжди поза стінами редакції, і на довгу балачку, особливо на спогади, сам спокушався вряди годи. Він умів слухати, умів прихилити до себе — і тільки. Хоча відомо було, що ця людина чимало перекипіла в котлі недавніх бур.

— Будь ласка, пляшку, — сказав він, торкнувши свого кухлика, коли Красовський скінчив чергову пригоду.

Його пальці кілька разів метушливо облапали дужку пенсне — це був несподіваний знак нетерпіння.

— А от... а от уявіть собі таке...

Він на хвилинку зупинився. Ми насторожились, присунулися ближче.

— Уявіть собі, друзі, таке: раптом небо падає. Момент — перед очима, як у калейдоскопі, блискавично пролітає якесь буре полотно. З усіх боків — тумакі. Боляче скручує руку. Хвиськає в обличчя. Ще момент — і ви догадуєтесь, що ви на дні урвища. Навздогін по стінах котяться грудочки, шарудять, дратують недоречним шумом,

запорошують очі. Ви зриваетесь далі. Кожна секунда дорога. Далі звідси! Повз хитаються якісь будинки, якась постать білою плямою кидається обіч. Вузька річка рветься з - під ніг. Далі, далі! Вуличка, кропива, дереза. Далі!.. Тріщить ліса, буйним, зрадливим шумом біжить довкола висока кукурудза.

— Пак! — сухо, різко, але далеко. І десь в другому кінці балки розложисто, дражливо у відповідь: та - а - к!..

Воно підсилює, штовхає — знаєте? Ви мобілізуєте останні сили, але кукурудзі, здається, кінця - краю нема. Та й шелест, зрадливий шелест. І ви падаєте, задиханий. Проповзаєте ще трохи, беручи праворуч, заплутуючи, ховаючи сліди. Зупиняєтесь. Серце, як божевільне. Голова в обценьках. Куди? Що? Як? Ні! Ви конвульсійно загрибаєте землю. Ви жахаєтесь думки, що від землі зараз насильно вас одірвуть. Зникнути б, провалитися, розтопитися! Бо що може бути гіршого, як з порожніми руками стати перед збройним ворогом? Ви припадаєте вухом до землі, чуйно прислухаєтесь. Скільки минає часу — хто зна. Може, хвилинка, може, десять, може, півгодини...

І ось — потріскує, шелестить кукурудза. Йдуть. Обережно... Хиженько... Крадькома. Що? Да - да, йдуть... Тікати? Але це безглуздя. Куди?..

Ви інстинктивно сіпаетесь набік, не сходячи з місця. В животі нараз холодне. Крижана хвиля важко підступає до грудей, затоплює їх. Грудям тісно, дуже тісно в обручах цих маленьких, нікчемних

ребер. І робиться так гидко, млосно, наче вас раз занудить, а пальці спазматично глибше й глибше вгрузають у землю.

Але ні! Не може бути! Ви перемагаєте острах, зціплюєте зуби і струнко витягаєтесь, готові до всього. Один? Кинутись зненацька і вихопити гвинтівку. Аби до рук гвинтівку. А як двоє? Все одно. Все одно — кинутись! На це ще вистачить сили. Так легше.

— Ссст...

І по всьому тілі ніби рій комашок. З холоду — в жар. З жароти — в холод.

— Ссст! — ще ближче.

Чували ви таке зрадливе сичання? Воно й досі стоїть у мене в усі. Це — тонка інквізиція. Це — як довге, розпечене, неймовірно болюче шило, що пронизує найвразливіші місця. Краще гукнути, краще відразу кинутись, бити, — що хочете, тільки не...

— Ссст... — подають знак. Їх двоє, а може, більше. Помітили й скликаються. Ось — розгорнуть стебла, ось...

— Ссст... Chodź tu! Antek!..¹ — нетерпляче, спідтиха.

¹ — Ссст... А йди сюди, Антек!..

— Антек, нічого не вдієш. Він утік.

— Утік, кажеш, пся мати!... Утік? А може...

— Що може? Море широке й глибоке (гра слів, що її часто вживають поляки і що її не можливо перекласти). Ходімо!

— Але якже ж так?..

— А хай йому грім на голову! Я вже на цій огорожі порвав собі штани. Ходімо! Ну?

Десь, ламаючи бадилля, поспішають важкі кроки.

— Antek, niema co, on uciekł.

— Uciekł, mówisz, psia mać! — бовкає у відповідь голосніше, з досадою: — uciekł? A może...

— Co może? Morze szerokie i głębokie... Chodźmy!

— Ale jak że?..

— A niech go piorón trzasnie! Ja sobie na tem płocie majtki porwałem. Chodźmy! No?..

Ще трохи посперечалися, поплювалися. Врешті, про щось тихенько умовившись, клацнули замками карабінів. Пішли.

Од серця одлягло. Але становище моє було погане. Тепер знімуть на ноги всю владу, яка тільки є в селі, весь „актив“, від начальника жандарів до останнього найнепомітнішого прихильника Жечи Посполитої. І ці найнепомітніші найшвидше помітять — то дуже старанні люди. Єдина надія на матінку - ніч. Треба тут переждати до темряви і — кроком руш. Куди? Чорт' - і зна! Я втратив напрямок. Доведеться навмання, а там якось з'орієнтуюсь.

Щойно я спробував умотитися зручніше, як тіло занило. Аж тепер, очумавшись, заспокоївшись трохи, я помітив, що на моїх руках поміж наліпленою землею виступає кров. Одного нігтя зовсім надірвано. Я його примітивно забандажував кукурудзяним листям. А найгірше: в'язи, мов не мої, у прорваному рукаві збасаманений лікоть і заляклі, налиті оливом, ноги.

Дедалі біль зростав. Зростало й відчуття втоми. Насувалася небезпека, що ніч пропаде марно,

що ніякі зусилля не допоможуть мені використати п'їтьму. І поволі мене опановувала реакція. Тепер я боявся лише одного: якщо прийдуть, якщо братимуть, якщо мордуватимуть, — жадна частина мого „я“ не зможе протестувати. Налийте, будь ласка...

І я заснув. Спав я дуже міцно й довго. Та й як могло не спатися? Не забувайте, що я вже два тижні блукав. Я втік з польського полону. Як? Про це іншим разом. Ночами я йшов, удень ховався по лісах та бур'янах. Минулої ночі я переплив Стрипу, а вдосвіта зустрів на глухому узвізї підводу. Це був селянин з Поділля. Його забрали поляки під фуршпан, і тепер він з посвідченням дефензиви повертав додому. Він не був певен, що якась стрічна частина не заверне його знову (ї документи не допоможуть!), отже й тримався осторонь, уникаючи битого тракту.

Мені нелегко було його зупинити. Я йому махаю, а він собі, не звертаючи уваги, так байдуженьки: іття! вішта! Я йому кричати, а він, удаючи глухого, смикає віжками й покручує батіжком над коненятами... У мене справді промайнула думка, чи не сліпий він, чи не глухий? Я забіг спереду. Дядько тпрукнув і, не пускаючи віжок, тривожно, з благанням подивився на мене.

— Куди це дорога, дядю?

— Та ніби на Борщів...

Значить, я не помилявся, йшов більш-менш правильно.

— А хліб у вас, дядю, є?

— Нема.

— Ну, то давайте.

— Та нема ж, кажу...

— Ну то давайте, кажу.

Він зміряв мене з голови до ніг. Мабуть, мій вигляд та вираз обличчя були досить імпозантні, бо він заговтузився, оглянувся підозріло довкола й поліз під опалку. Виймаючи торбу, спитав:

— А хто ж ви за чоловік?

— Та хіба не бачите?

(До речи, на мені була старенька польська шинеля та такий же кашет. Я їх навмисне придбав собі перед утечею).

— Та воно так... Тільки той...

— Що?

— Усякого народу тепер... той... хоч гать гати...

— Це правда, дядю, правда, — охоче погодився я, а сам шматую хліб, — правда ваша...

— Авжеж... розпустився народ. Ні тобі ладу, ні тобі жалю. Одне — мучать людей, та й годі... — і він, прибідкуючись, коротко розповів за своє фуршпанське лихо.

Ми закурили такого, знаєте, хорошого, тертого бакунчику. Хоч ми були в затишному ярку, але довша стоянка пахла небезпекою.

Я злодійкувато оглянувся, а дядько, використавши момент, смикнув віжками.

— Н-но!

І саме в цей час у мене блиснула думка, нещаслива думка, що й призвела до всіх цих подій. Я його затримав.

— Дядю, знаєте що? Ви ж туди, куди й я. Давайте вкупі, бо я вже пристав, а ще сотні з півтори чимчикувати... А як доб'ємося, то я вже вам не забуду...

Він рішуче мотнув головою і вдарив по конях. Я рішуче скочив на воза. Він зупинився, але я не дав йому сказати.

— Дядю, ви притрусіть мене травою. Підвежіть тільки до фронту, а там я й сам не полізу. Тут поки нічого боятися, тут війська мало, а там я й сам не полізу. Отак-о притрусіть і поганяйте собі. А як доб'ємося... Ви ж не знаєте, хто я!..

— Та хто б не був, не хочу.

— Чекайте, дядю...

Чого я тільки не говорив йому. І вмовляв, і благав, і залякував. Дядько уперто стояв на своєму. Але перемога була вже в тому, що він рушив з місця.

Щось через хвилину десять ми таки домовилися. Дядько лаявся, але запакував мене на дно, затушкував, як цінну покладь на ярмарок. Я лежав головою до передка, щоб зручніше було перекинутись словом. Умовилися так: він пильно слідкуватиме і нишком повідомлятиме мене, а якщо буде серйозна небезпека, я загодя мушу умкнути в хліба.

Кілька разів він здіймав тривогу, та я йому не вірив. Я знав, що він дуже хоче мене здихатися. Ясно, він покищо побоювався, а досить лише нам під'їхати до тракту, як мій візниця заспіває іншої — просто зжене несподіваного гостя, або,

рятуючи себе, запобігливо віддасть його до рук ворогів. Перспективна, що й казати. Та тільки: логічно — він і сам уникав тракту, інтуїтивно — я не вірив. Інтуїція, думаєте, нонсенс? Ого! Інтуїція — це віковий досвід прадідів. Він зростає в поколіннях і передається, як спадщина. І бувають, мій голубе, випадки, коли сила відчуття так загострюється, що мимоволі повіриш в інтуїцію.

Повз нас проходили, проїздили, питали, але щоразу я почував, що нічого загрозливого не трапиться. Мене над усе знаджувала думка, що я відпочину і виграю цілий день. Цілий день! Це ж найменше верстов сорок-тридцять.

Дедалі серце почало стискатися. Такий, знаєте, тягучий, я б сказав, безболісний біль. Бракує повітря. Не можна влжати. Треба встати, треба покинути цього візницю. От ще трошки — і встану. Ще трошки — і вагаюсь. Їдемо-їдемо — аж раптом дядько штурх мене пужалном. Що? Военні! Чимало! Вигулькнули, як з-під землі. Швидше тікати! Швидше!

Голос поспішний, надривний. Але чомусь іще вагаюсь, хоч у грудях похололо.

— Ну, злізай! Чуєш? Злізай, бо...

Вже не дочув. Пір'ячком метнувся з воза, і ту ж мить заторохтіло, завищало, затюкало десь позаду... Я побачив унизу село і чимдуж кинувся до нього.

А далі ви вже самі знаєте, як і чому я опинився в кукурудзі, чому заснув і спав кріпко та довго.

Сталося це все перед полуднем, а прокинувся я аж над вечір. Мене розбудив дощ. Не дощ — ціла злива. Хоч вона й хутко одшуміла, та встигла промочити до кісточки. Перемагаючи біль, я викрутив, як міг, своє барахло і згинці переступив на сухіше місце. Тепер я повадився сміливіше, бо ж якому навіть найзавзятішому легіонерові чи жандарові захотілося б лізти в росу, та ще й у високу, густу кукурудзу, та ще й після невдалої розвідки?

Крізь верхняк я оглянув місцевість: праворуч на спаді прилипли хатки, ліворуч ближче нахмурилось стрімке урвище, з якого я робив сьогодні свій польот, а зовсім близенько, кроків за двадцять — подвір'я. Я механічно присів. Я ніяк не сподівався, що, плазуючи, ховаючи сліди, можу опинитися під самою хатою. Мені здавалося, що я на другому кінці городу. Ну, що ж. Так чи сяк, а доводилось сидіти тихенько, чекаючи на ніч — вона, мовляв, якось зарадить, визволить.

На подвір'ї почали грюкати дверима, потім скликали курей. Пам'ятаю, дитячий голосок кілька разів тороплено, кумедно викрикував:

— А-гі на вас!... А-гі!..

Пам'ятаю, — сонце. Надвечірні промені прорвалися крізь хмари і бризнули золотом. Ніколи не бачив такої краси! А може й бачив, та проходив байдуже. Тоді ж сприйнялося дуже гостро і досі до подробиць стоїть перед очима. Знаєте, після дощу все обмите, свіже, а по ньому тече сонце, тече і трепетними діамантами обвисає, капає...

Пам'ятаю навіть тоненький стелюшок, що випи-
нався просто перед мене... якусь чудну смараг-
дову кузочку. Кузочку прибило дощем, замулило.
Вона відчайсно змагалася і пнулася нагору. Я з
радістю допоміг їй.

І тоді мене особливо вразила думка: невже
впіймають? Тоді така думка видалася особливо
страшною, безглуздою. Ще сильніше захотілось
жити, захотілося конче довершити утечу. Жити!
Звичайно, серед спокійних одноманітних буднів
не відчуєш так тонко, не зрозумієш так глибоко
це неймовірне щастя — жити.

Так... Але захват мій скоро упав. Прокляті
дрижаки! Вони набігали частіше й частіше. Руки
мені посиніли. Весь я скоцюрбився. А вечір на-
сувався холодком... Встати б, ударити навзмах
руками — так зразу кров і розбіглася б. Коли ж
зв'язаний. Буквально зв'язаний. Навіть не можна
потерти рук. Тільки хукай на них. Ідіотське ста-
новище!

І так, зібгавшись у клубок, клацаючи зубами,
проклинаючи зустріч із подолянином, сидів я, за-
непокоєний, що ніч, попри всі зусилля, справді
може пропасти марно.

Коли це — шелест. Що таке? А воно шупор-
тить і шупортить. Ближче й ближче. Зупиниться
на хвилинку і знову, не кваплячись, шупортить,
знову наближається. Що робити? Я й не встиг
зміркувати, як густа поросль, мов та завіса,
розсунулась, і переді мною з'явилась... жінка.
Оберебочок зеленини випорснув їй з рук. Вона

сплеснула долонями. Вона пополотніла. Вона щось коротко шепнула... І застигла.

Ми довго мовчали, прикипівши до землі, потопивши одне в одному сполохані очі.

— Не бійтеся... — почав я нишком, — не бійтеся... Я нічого, мовчіть... тільки пригніться, а то вас помітять. Пригніться...

Пригнулась, як загінотизована.

— Я вас дуже прошу, мовчіть. Нікому не кажіть за мене. Нікому. Чуєте? А я вам злого не заподію. Я собі посиджу до ночі та й тихенько підю. Чуєте? Тихесенько підю собі, і ніхто нічого не знатиме.

Вона не ворушилась. Тільки раз-по-раз незрозуміло, рівномірно, ніби штучно заведена машинка, кліпали її довгі вії.

— А як ви скажете — мене вб'ють. Чуєте? Мене вб'ють!

— Жінка полегшено зідхнула:

— Єзус-Марія... Так це ви той самий?..

— Той самий.

Оглянула мене уважніше. Переляк поволі сховався з її обличчя. Натомість — подив, зацікавлення і нерішуча теплінь жалю. Вона похитала головою.

— А тутка, — каже, — за вами ганяли, ганяли... І по сусідах, і тутка.

— Знаю, знаю... Хотять убити ні за що, ні про що, — підкреслив я, щоб до краю вплинути на неї і здобути її співчуття.

Вона подивилася пильно, рішуче, проймаюче. В цих сірих, великих очах за одну хвилинку напруження я прочитав і тривогу, і підозріння,

і цікавість, і сумнів, і жаль — чисто звірячий острах і чисто жіночу м'якосердість, ласкавість. Неприхована боротьба.

— Хто ви? — питає нарешті.

— Втікач.

— Але хто?

— А кого шукали жовніри?

— Але не москаль?

— А хіба вам не все одно?

— Та ви не москаль, — каже, — ви й говорите по-руснацькому.

— Людина я... Не злодій, не душогуб. Присягаюсь! А мене переслідують, мене хочуть ні за що вбити...

Знову похитала головою та так тихенько, сердешно:

— Бідний, — каже.

Тоді в її голосі мені видалось щось матерне, споконвічне, невимовно ніжне. „Бідний“ — цього було досить.

Вона підвелася, похапцем почала збирати розсипаний бур'ян. Збирає й виправдується:

— Пастух сьогодні через дощ раніше пригнав корову. А я собі думаю: піду, вщипну берізки. І ось тобі... Ну, сидіть, не бійтеся...

І пірнула в гущавину. Я розгубився. Оте католицьке прислів'я! Оте мені „Єзус - Марія“!..

Хто ж вона? Що правда, всі уніяти вживають такого прислів'я, але й усі поляки в галицьких селах уміють української мови. Не розбереш. А розібрати конче треба, бо від цього, звичайно,

багато залежало. А що як вона справді полька й зараз же побіжить викриє мене? Ні, треба тікати. Треба покищо перебратися хоч на другий кінець городу. Швидше звідси! Ну його к бісу! Швидше!

Щойно я намірився, знову — шелест. Так і є! Значить, я не помилився, значить, по мене. Край. Пізно. Розгортаються стебла — знаєте хто? — та сама жінка з берізкою на руках. Я здивовано вліпив очі. Чого їй ще треба? А вона:

— Я, — каже, — приховала, щоб ніхто не подумав... — і таємниче виймає з-під берізки кухлик молока.

Просто якусь добру фею посилала мені доля. Звичайно, я не примусив упрошувати себе. Але в мене вже починалась манія переслідування. Я тут же подумав: а що як вона продає мене зараз за кварту молока? Що як вона тимчасом послала до гміни¹ і лише забалакує, затримує мене? Що? Нічого. Нічого не зробиш. Сиди й чекай.

Сидів і чекав. Вона була досить спокійна. Ні одної двозначности, ні одного натяку на провокацію. Навіть навпаки — щось солідарне, змовне. Невже так ловко прикидається? Невже так тонко грає? Невже продасть?.. Ні, не може бути. Ні...

Тільки тепер придивився я до неї. Русява. Ніби середнього віку. З більш-менш правильними рисами. Видко було, що її передчасно старить запрацьованість. Дивно збереглися вії, довгі-довгі,

¹ Волость

а в очах ще багато свіжого, юного. І в той же час загальну м'якість виразу порушувала якась чудна, зайва, мінлива суворість.

Невже продасть?.. Але все одно змагатись не сила. Та й смішно змагатись.

Кухлик трусився в моїх руках, зуби цокотіли об вінці. Я починав уже ковтати силоміць. Сьогоднішні пертурбації далися в знаки. Я не міг допити молока, хоч і пожадливо був накинувся на нього. Я почував, що маю дуже безпорадний, бідолаший вигляд.

— Вас били? — питає.

— Ні.

— А чого ж синці?

— То я сам себе... тікаючи...

— Бідний.

Я подякував, передав їй кухлика.

— І не випили навіть? Вам дуже холодно? Що ж ви тепер? Ви, певне, й ступити негодні?..

Почувши це з чужих уст, я занепокоївся до краю, остаточно повірив у своє знесилля. Але, думаю собі, піддаватись не слід, — а може, вона випитує?

— Ні, — кажу, — не холодно.

— Не холодно? Чого ж ви так позеленіли?

— То так... довкола зелено, то й я зелений, — спробував одбрехатися жартом.

— Не дуріть мене, я ж бачу... І не бійтеся. Вам не можна нікуди йти. Вам треба перепочити. Хоч день - два. Не бійтеся... Ви тутка посидьте

до ночі, а я тоді прийду і якось вас переховаю. Добре?

— Добре.

Я навмисне погодився без зайвих балачок, щоб швидше лишитися на самоті та краще обміркувати становище. Жінка зникла. Як бачите, мені щастило. Несподівано матиму і схованку, і відпочинок.

Раз ніхто за мною досі не з'являвся, значить, я трохи пересолив із „квартою зради“. А може, ті забарилися? А може, вона свідомо, з потайною думкою, пропонує цей відпочинок, щоб затримати мене, бо ж не випадало їй тут довго сидіти? Чорт'ї зна!.. Підозрілість — страшна хвороба, але така, що часто себе виправдує. Зрештою до ночі все повинно з'ясуватися. Чи так, чи сяк, а якщо вже на те завелось, то мені не втекти. Чи поведе мене жінка до хати, чи ні — все одно. Обступлять садибу — каюк. Якщо ж нічого не трапиться, тоді... тоді воістину добра фея.

На всякий випадок я вирішив пересунутись на другий кінець городу. Пересунувся і переконався, що ця ніч для мене справді пропала. Все тіло важке й болюче. Голова — ходором. Апатія. Навіть сидіти трудно — так і хилить лягти. Приліг. Очі зліплюються. Задрімав трошки. Прокинувся, послухаю і знову, як п'яний, мішком на землю.

Вже зовсім стемніло. Вигулькнув був молодичок та й пропав. Ніч, мов дьогтем налита, кріпка та густа. Для утечі — просто розкіш. Але не можна, голубе, ніяк не можна...

Тоді я помаленьку перебрався до подвір'я. Не прийшли досі,—значить, жінка щиро хоче мені допомогти. Лишалось одне: віддати себе на волю цього незнаного, випадкового спільника. Я збочив, загубив умовне місце. Не біда. Якось знайдемося. А зайве шарудіння ще чого доброго розтривожить та наведе на слід собак.

Мені не довго довелося чекати. І де вона вивчилась так легко, безшумно скрадатися? Як злочинець, як тінь... Я подав знак. Виявилось, що вона вже приходила і, не знайшовши мене, турбувалася,—загину, мовляв, десь у дорозі.

Ми пішли до хати. Вікна щільно запнуто хустками та ряднам. На столі — лямпка. Хата середняцька, хоча другу половину, що за місцевим звичаєм мусить бути сітлицею, не добудовано. В хаті нікого, крім нас та хлопчика, що спав на полу.

Хазяйка вийняла з печі теплої води, наказала мені обмитися. Ледве-ледве проробив я цю процедуру, аби лише не ускладняти відносин. Потім винесла з комори підлатані штани, сорочку, рудого піджачка. Вона заклопотано поралася коло мене, наче мати коло сина, і я мусів неодмовно у всьому їй коритися. Вечеряти я таки одмовився: зовсім не тягло до їжі.

Тоді — ось послухайте, як шалено мені щастило,—тоді вона розгорнула свої пляни: я мушу перетворитися в Яська Мідуху, її далекого родича із Старих Залещиків, про якого на кутку чували, але якого ніхто ніколи не бачив. Це — на

всякий випадок. А покищо: тутка, зараз же за річкою, під тим самим славетним урвищем, живе її вуйко¹. Живуть удвох із бабою. Вони знають за мене. Бачили, як я тікав, і не вірять, що лишився живий. Вони — люди бідні, відокремлені за тишком, а тому в них безпечніше, до них не так часто заскакують різні непрохані гості. З ними все погоджено, і старенькі раді будуть допомогти людині, що опинилася в таких складних тарапатах. Там є невеличка, трохи розлатана шіпка. Одним боком вона припадає до стіни урвища й тоне в кущах, а другим, ще не зовсім обдахованим, виступає на село. Але це навіть краще, бо хто ж подумає, що за необшитими кроквами переховується людина? А вуйко має накласти поперек горища всілякого мотлоху й загородити куточок од небажаного цікавого ока. Отже, треба туди йти. Зараз же, негайно!

Я не заперечував. Я не сподівався на таку ретельну співучасть, і дивувався на мою спасительку, на її спритність, сміливість, відданість. Яке велике серце!

Ми тихенько перейшли місточок (жінка підтримувала мене), тихенько проковзнули на задвірок. Я чув, як божевільно стукало її серце. А ще через кілька хвилин я лежав у цілковитій темряві, вкритий якоюсь рядниною, і під сонні зідхання овечок благословляв химерність життя. Погодьтеся, що життя — найпрекрасніше в своїх

¹ Дядько.

капризах, і, коли б не було несподіванок та неприємностей, воно стало б нудним, як тричі перецитаний рукопис. Будь ласка...

Звичайно, дуже добре було б після цього всього відпочити гарненько, попоїсти, переждати до ночі і, уклонившись земно добрим людям, взявши клуночка про запас, тихенько потюпати собі далі. Дуже добре... Та це було б занадто просто, занадто дешево. Життя не завжди це любить, йому за все треба платити.

На жаль, я помилився в розрахункові, вважаючи пережиті сьогодні перипетії за вичерпуючий аванс. Я забув про неминучі й суворі відсотки. І перша неприємність — моя хвороба. Що правда, я був підготовлений, а все ж таки... Все ж таки з того самого вечора я немов провалився у пекельну безодню. Я втратив свідомість. Огневиця, туман, усяке чортovinня... Іноді в короткі хвилинки прояснень я натрапляв очима на темну зігнуту постать, що гойдалася коло мене. Горище з цим відокремленим глухим закамарком здавалося домовиною, що з неї ніколи не вийти. Холодний піт ще рясніше вкривав тіло. Знову я падав. Знову безодня. Борсався, кричав...

Аж якось я зрозумів, що почався третій день. Мені про це сказали, і я вперше зрозумів. Дивно стало. Було вражіння, ніби тільки вчора ліг і всю ніч проснив кошмарами. Лихоманка протягом дня ще кілька разів робила наскоки, але над вечір, коли звичайно всяка хвороба зростає, — над вечір, кажу, нічого не змінилося. Це була

раптова гостра простуда, що її процесу складнили загальна втома, виснаженість, біль, нервові вібрації.

Я сам собі поставив діагнозу й прийшов до висновку, що справа моя не так то й погана. Раз полегшення—значить, криза минула, значить, якось видряпаюсь. Мучив тільки кашель, проклятий кашель! Тут треба сидіти тихенько, а він, як на зло: бух-хи! бух-хи! А може ж у цей час на подвір'ї сусіда чи хто? А? Стримую себе, мобілізую всі сили, аж кров у голову б'є, аж сльози в очах. Не можу. Так і вибухне! І кожної хвилини здається, що хтось надійде і... сам пропаду й хазяям лихо.

Коли пригнали овець, стало легше. Використовуючи їхню шамотню, я вже міг поводитися вільніше, міг дозволити собі викашлятися досхочу.

Пригадую: крізь дірку, що зяяла між сніпками, було видко латочку неба. Було видко, як з блакитної вона перетворюється на олив'яну, поступовно хмурніє, застигає. Пригадую, я довго не міг одвести очей од цієї латочки—така маленька, така далека, вона ніби скупчила в одній точці всю просторінь, кликала, знадливо кликала.

Вам доводилось потрапляти в неволю? Знаєте, що таке хвилини хоробливої тоски й боротьби з самим собою? Отже, тут було щось спільного. Мене болісно тягло до рідного краю, до своїх. Уява переносила в єдину дорогу далечінь, і в той же час здавалося таким недоречним, смішним лежати третю добу в глухому закамаркові,

на тендітному горищі, лежати без певности, що сон, а що дійсність. Так. Але не забувайте, що подібні хвилинки криють у собі надзвичайну, особливу цінність — щось інтригуюче, захоплююче, підбадьоруюче. Свідомість непевности спонукує до певности. Відстань що ближча, то тягне сильніше. Скрута примушує до спритности. Тоді, принаймні, я глибоко відчув, що хай хорітиму цілий місяць, хай мене викривають, хай беруть на тортури, хай ка - зна - що, а тікати я все ж таки буду. Все ж таки буду!

Коли в моєму примітивному віконці застигла ніч, тихенько прийшла на горище вона,— ви вже знаєте хто. Я відразу пізнав її, але з міркувань подвоєної обережності лежав нерухомо, мовчазно, як неживий. Вона теж мовчала. Потім взялася шарити руками. Намацала моє обличчя. На хвилинку припала долонею до чола, пробуючи огневицю, і поволеньки зсунула руку нижче.

І тоді — ну, хіба вам треба казати, що таке ласка для загнаної, як звір, людини, що таке краплинка ніжності для огрубілого салдата, що таке нарешті вдячність? Це не сантименти. Тоді мені дуже хотілося поцілувати дотик цієї дбайливої руки. Може б я й поцілував, та раптом підкотився колючий кашель, і я упав головою в подушку (мені й подушку дали). Вона поспішно піднесла води, стурбовано почала розпитувати за хворобу. Вона раділа з мого поліпшеного стану, і, коли я сказав, що не можу й ціни скласти за її увагу та відданість, жінка скромно перебила:

— А ви швидше видужуйте — ото й буде файно¹.

Ми розмовляли припущеними голосами. Обое неупевнені, обое напружені, ми були в цьому глухому закуткові ніби змовці перед злочином. Між нами мимоволі зростала тепла, захоплююча близькість, як між справжніми товаришами.

Її наймення — Анна. Воно їй личило. Принаймні, у мене з цим співзвуччям завжди асоціювалося щось вольове, понадбуденне, з більшим діпазоном можливостей чи то поганих, чи добрих. І як побачите далі, я не помилявся.

Лихоманочка таки добре знесила мене. Небавом мені вже бракувало енергії на розмову. Я лише слухав. Та й увага дедалі слабшала.

Жінка повідомила, що на ніч біля вхідної відтулини ставитиметься драбину. Потім вона допитувала, чи не холодно, чи не голодно, чи чого не бракує. Потім, не пригадую вже з яких саме причин, розповідала про себе.

Мені трудно було слухати послідовно. Лише з окремих уривочків я зв'язав найголовніше. Перед шістьма роками вона вийшла заміж. Рік пожила з чоловіком, і сталася у них болюча розлука: цісар покликав його — Євгена, здається — до війська, покликав аж на далекі Альпи. Двічі Євген залітав з бойовиськ додому, опісля писав, обіцяв скоро зовсім повернути — і зник, мов вітром замело. Хтось десь ніби чув за нього, хтось з полонених немов би й бачив та переказував,

¹ Гарно.

що його не пускають з концлагерів, що він збирається тікати... Та це вже давно було... Від Євгена ні вісточки, хоч би словом перекинувся.

— Бідний... Може, і йому там гірко... Може, яка добра душа десь там і його приховає...

Голос у неї тремтів. Мабуть, плакала, намагаючись затаїти сльози. Я хотів був подати надію, заспокоїти, але вона хутко підвелася і, не сказавши більше ні слова, зникла.

Вранці, почувавши себе краще, я спробував підвестися. У тілі була неприємна млявість. Ноги трусилися. Всі болючі місця давали себе знати—особливо в'язи. Я все ж таки наблизився до програного сніпка і—знаєте що?—там, на подвір'ї, на тлі яркої од сонця стіни, поставивши одну ногу на призьбу, старанно ваксував чобота польський жовнір. Я так отетерів, що навіть не спробував одсунутись. Застиг на місці, заціпенів. Жовнір робив собі своє діло, а я чомусь не міг одвести очей од цієї, облямованої галунами, червонястої шиї та кривих бачків на скронях.

Лише згодом, почувши кінське фаркання, я схаменувся, присів і в корчах переборов напад кашлю. О, проклятий кашель, як він тоді знущався! Я тихенько почав роздлубувати сніпка в іншому місці, щоб зробити вузьку, непомітну дірочку. Зробив. Примостився. Припадаю до неї оком, а в цей час жовнір повертається і дивиться просто на мене. Десь тенькнула обірвана струна—серце мое зупинилося. Хвилинка, як вічність. Жовнір злегка потягнувся, примружився. А далі?

Далі махнув щіткою і, виблискуючи жовтими шкіряними леями, пішов до хати.

Звичайно, він не міг мене побачити. Він випадково глянув на шіпку, глянув на сонце, що випливало з того боку.

Ах, дурне серце! Це був підстаршина. Кіннотчик. Приємна візита, що й казати. Хоч усі сини Огіа Біаїєго завзяті фертики, але, відома річ, у бистрому поході чорта з два пофертикуеш. Значить, мій несподіваний сусіда має лишатися тут довший час. Оце так!.. Сили мої ще надто ненадійні, та й взагалі тепер трудно умкнути навіть уночі. Він же, мабуть, не один. І справді не один, бо, коли я подивився через горішне віконце на село, там на вулицях, подвір'ях, на городах було рясно сіро-блакитної жвавої комахні.

Оце так!.. Що ж хазяїни? То-то хвилюються, то-то запобігають. Та що вони можуть зробити? Вони залежать од випадку так само, як і я. Ситуація різко змінилася, і тепер, попри все найкраще їхнє відношення, мені трудно чимсь допомогти.

Я нашвидку обмірковував становище. Якби мене, прикладом, застукали в хаті чи на подвір'ї, то можна було б назватися Яськом Мідухою. Якби не хвороба, то, звичайно, краще, ніж сидіти отут бо-зна скільки, краще, кажу, було б крадькома спуститися долі і в своєму універсальному вбранні затертися серед люду. Утопія!.. Ніяк не можна. Круть-верть, а лишається тільки горище. І якщо трапиться зустріч, якщо вже вона неминуха, доведеться говорити всю правду, крім

правди за моїх випадкових спільників: я, мовляв, сам потайки заліз сюди, і ніхто нічого не знає.

Так. Але вбрання, кухлик з водою, рядюжка, подушка? Ну, тут я більше не розмірковував. Я ретельно взявся до інсценізації. Ретельно — це умовність, бо, заховуючи обережність, кожний рух, кожний крок робилося тихесенько, поволеньки, переборюючи ввесь час пароксизми кашлю. А треба ж було, коли під ногами ходором ходило мостовиння, треба було, кажу, і подушку, і рядюжку старанно замаскувати серед мотлоху, що ним господар перегородив піддашся. Замаскував. Кухлика підсунув до самого краю стіни, щоб у критичний момент одним товчком непомітно штовхнути його поза стіни, в бур'ян. Одіж? А як же одіж?..

І тоді я раптом подумав: ну, якому дурневі забাগнеться лізти на горище, коли я сам себе не викрию? Чого? Чого, спитати б? Ну, правда ж?.. Ви посміхаєтесь? Я тоді також посміхнувся, вилаяв себе боягузом, йолопом, іще чимсь, однак декорацію не порушив. Неясна, позасвідомана впевненість підбадьорила мене. Я вмовстився на голому тинькові і всю енергію віддав на змагання з кашлем.

Протягом дня я кілька разів зазиравав у моє примітивне віконце. Військо крутилося безупинно. Літали верхівці. Гомоніло село. Вибухала безладна й монотонна пісня, що так само безладно й загадково обривалася. Іржали коні. Якось різко дзвеніли відра — і все це покривалося перекотною

луною балки. Двічі трапились постріли, звичайні за таких обставин.

Щось так перед полуднем на розгоні двох вулиць з'явилася батарея. Видко, цілий полк робив перехід. Тільки чому він повним складом угнався в село? Так буває, коли тікають або надто поспішають на фронт. Поспішають! Прекрасно: поперше, ми скоро з ним розпрощаємось, подруге, наші справи на фронті розгортаються. Чудесно! Лежачи на горищі, я в той же час буду наближатися до своїх. Знаменито!

І з височини моєї засади я майже з погордою, з якимся хлопчачим задьорним почуттям споглядав розташованого ворога.

Мій хазяїн... але вибачте, я його вперше побачив і мушу тут зробити коротенький описовий ухил. Це була мальовнича постать. Високий, худорлявий, у довгій до самих колін грубій сорочці, підперезаній шкіряним пояском, у доморобних ходаках, прив'язаних доморобними волочками. На злегка одкинутій голові буйна грива сивизни, що своїм тлом ще сильніше відтіняла цинамонове обличчя. Білі кошлаті крильця брів, обвислі вуса і в зубах довга, мов навіки прилютована, фаяра¹. Додайте до цієї величної постави повільні рухи й сучкувату накарбовану палицю, додайте глибокий, многовідучий погляд, і на вас мимоволі повіє Татрами, суворою красою задуманих смек, легендою про гномів-краснолюdek, про

¹ Люлька.

королівну з льодового замку та королів-чабанів... Цьому мальовничому дідові судилося... але ні, не буду забігати наперед. Про це далі.

Отже, мій хазяїн, не кваплячись, походжав по подвір'ї а жовнір поштиво звертався до нього:

— Ojczye¹.

Вони, здається, розмовляли польською мовою, і я згадав, що й досі не знаю, хто саме мої збавителі: поляки, чи українці? Хоча особливого, вирішуючого значіння це вже не могло мати, та все ж таки для орієнтації... Ні, думаю, сьогодні чи завтра конче довідаюсь.

Решта дня пройшла без ускладнень. Я заснув спокійно.

Вночі мене розбудив дотик руки. Настирливий дотик руки до обличчя. Зриваюсь, нервово скрикую.

— Тшшш... не можна.

Ледве-ледве сіріє горішне віконце. Світанок чи сіра ніч. Біля мене жінка.

— Відай, ся напудили²?.. Нічого, нічого... Все буде файно.

І сміється, що я страхопуд, що надаремно поховав постіль та валяюсь, як той нуждар.

А військо, мовляв, уже вирушило. Кажуть, знову буде йти військо. Тривога. Тут лишатися не можна: одні бо швидко перебіжать, а другі стоятимуть кілька днів. Що ж тоді? Без води,

¹ Батьку.

² Злякалися.

без догляду? Та й справді, щоб чого не трапилось. Вуйкова садиба, як видно, од постою теж не забезпечена. Краще покинути її, перебратися в надійніше місце.

І от вона хоче, щоб я перейшов до неї в хату. Хай навіть для сусідів не буде таємницею, що Ясько несподівано завітав і захорів, бідака.

Там, мовляв, я спокійно лежатиму на печі. Кому бо заманеться чіпати хорого? Там найбезпечніше. Там я швидше видужаю. Ось вона йде додому, а згодом, поки сутінь надворі, я мушу теж прийти.

Анна говорила рішуче, незаперечно, немов підлеглому давала розпорядження. Та й заперечувати не доводилось. Я скорився.

Через деякий час я зліз на землю. Почвалав обережненько. Іти було важко. Лежачи, я не припускав, що знесилля так кріпко присмокталось до мене. Тепер це стало ясно і про дальшу утечу покищо не могло бути й думки.

Приходжу. Влаштувався на печі. Да, ще забув: новосілля одсвяткували цигаркою. Жовніри забули цілу пачку цигарок, і я пожадливо ковтнув першу за чотирі дні пахучу зтяжку. Першу й останню, бо з грудей вибухнув такий кашель, що моя господиня непримусено вихопила з рук і недокурка і знадливого пакуночка, а гостеві широким жестом вказала на його нові апартаменти.

Десь добрим ранком мені крізь сон — пам'ятаю — вчувалися уривки діалогів:

— Мамунцю... Хто?

У відповідь короткий шепіт. Потім скрипняве пічкато дверей і:

— Славайсу¹.

— Навіки... Так, так, захворів, бідака...

Ще хтось забігав:

— Niech będzіe pochwalony²...

І шепталися. Найвиразніше з уст до уст перебігало слово „кузин“, і я звикав до нової ролі.

Цього ранку я почав лікуватися. Мені дали горнятко пряженого молока, на поверхні якого плавало розтоплене масло. Анна наказала випити все до краплинки, і хоч питво було дуже нудке, але я сумлінно виконав наказа.

І тоді ж, пам'ятаю, її спішно покликали до вуйка. Через поріг вкотився дзвінкий голосочок (син моєї господині) і спішно покликав.

Пішла.

А повернула чомусь хмурою, майже не розмовляла. Гнучка, невисока, з напричуд свіжою поставою, вона заклопотано сновигала з хати на двір, з двору до хати, тарабанила начинням, лише іноді нетерпляче покрикувала на дитину. Я ж у своєму кутку зазнавав страшенної муки, бо сьогодні, як навмисно, пекли хліб, і черінь пашіла. Випите молоко теж брало на поти. Згодом це вже була мені справжня лазня. І коли, не втерпівши, я пожалівся господині, вона коротко кинула:

— Ото й файно.

¹ Скорочене: слава Йсусові.

² Хай буде хвала богові.

Метода лікування, поправді, трошки жорстока. Однак лікарева невідступність та скупість на слова примушували й пацієнта до мовчазного терпіння. Що ж робити?.. Анна до певної міри мала рацію, коли не запропонувала мені злізти долі. Долі я відразу ж навертався б на очі, а тут можна було й приховати себе заслонкою, що висіла на мотузочці, перетягнутій од комина до стіни. Хоч і знав дехто про появу Яська Мідухи, та воно краще, коли Ясько не нагадуватиме за себе. Це мало певне психологічне значіння.

По обіді, вставши од столу, Анна вклонилася образам. Рука хутенько перебігла по грудях, кладучи хреста. Я не встиг помітити, в який саме спосіб вона христилася, але, тому що вона зверталася до дитини переважно польською мовою, я остаточно упевнився, що вона полька. Потім вона забрала дитину й пішла з хати, заклавши сінешні двері на клямку. Я лишився повновладним господарем.

Ну, тепер, думаю, годі терзати себе в неймовірній задусі. Попробував злізти на лежанку, освіжитися. Важко. Тоді стягую одіж. Розкидаюсь на черені, мов на пляжі. Духота в'ялить думки. Лежу скибою. Дрімаю...

Нараз вчувається мені під дверима якась підозріла шамотня. Хтось нерішуче дзенькає клямкою, хтось чужий помаленьку добирається до хати. Злодій? Хто ж би інший наважився, коли хату зачинено? Хазяї, може, десь на городі чи в сусідів, а тимчасом... Ясно — злодій. І, забувши про

слабкість, забувши про свій Адамів стрій, я зриваюсь, готовий ось-ось схопити в обійми випадкового гостя. Які вже то були б обійми — не важно. Важно зненацька приголомшити. Да... Двері рипають.

— Єзус - Марія! — перелякано одмахується, точиться на одвірок — знаєте хто? — наш добрий знайомий, наш мальовничий дідусь.

Павза — і ми обидва засміялись. Поспішно одягаючись, я пояснюю, чому саме прибрав такого вигляду та пози, він же запевняє, що я йому видавався Сатаною.

— А де Анна? — питає.

— Не знаю.

— Чи не у нас, бува?.. Так, так...

Виявилось, що він зараз не з дому, а по дорозі до дому. Він потоптався, обійшов очима всі кутки й несподівано зупинив очі на мені. Многозначно, допитливо.

Я жду, що він щось скаже, але дід з-під своїх навислих кущиків мовчазно пронизує, свердлить, мов гострим жалом. Аж ніяково.

— Що ви? — питаю його нарешті, сам силкуючись бути спокійним.

— Нічого... — каже, — нічого...

Похитав головою й пішов.

Що це мало значити? Почасти я догадувався, почасти губився, вражений загадковою поведінкою. Єдине, незаперечне — це ознака якогось ускладнення. Хто зна... А втім — ну його к бісу. Швидше б видужати та драпанути далі.

Як бачите, я хотів одмахнутись. Та нелегко. В мені знову прокинулась підозрілість, і дідів погляд не виходив з пам'яті, інтригував, хвилював.

Коли з'явилась Анна, то ще з сіней бризнула сміхом. Вона встигла довідатись про мою пригоду і, сміючись, кілька разів перепитувала за подробиці. Цей випадок ніби розвіяв приховане незрозуміле напруження, що виникло між нами зранку. Ми розбалакалися. І все ж таки з виразу обличчя, з рухів, з інтонацій я спостеріг, що Анна принесла з собою щось недобре. Поступовно підготувавши розмову, я спитав, що чувати.

— Вдйна близько... Ой, вдйна близько.

На селі, за її словами, казаном кипить. Люди дуже занепокоєні. Є чутка, що ворог насувається безупинно. Ніякими силами його не стримати. Кажуть, що скоро буде тут. Москалі! Оті самі, що вже раз приходили! Та якби лише вони. А то з ними ще страшніші, ще неймовірніші, досі незнані. Більшовики!..

— Święta Mario!

Що я переживав у ці хвилини, зайве говорити. Переляк та упередження жінки, що від неї я надто залежав, примусили покищо глибоко заховати в собі щирість і напнути маску. Я співчував їй. Так, так, співчував. Я обережненько пробував заспокоїти.

— Не бійтеся,— кажу, все — це дурниці, паніка...

Tempora mutantur¹ — ми почали мінятися ролями.

¹ Часи міняються.

Погано тільки, що роля моя була трохи фалшива. А в жінок серце чуле.

Вона скорботно глянула довкола.

— Коби ж то так ся минуло... І доки воно буде? День за днем, рік за роком... А де життя? Я вас питаю, де життя. І коли воно прийде, те життя? Коли?...

Очі спახнули викликом. Ясно: це була втома за шість років тривоги, це була реакція, це була жадова примітивного, але здорового щастя. Вона по-своєму мислила життя. Вона, мабуть, боялася, що літа пропадуть марно і, мабуть, кожний день провожала з болем. Сердешна Анна! Але як було її заспокоїти? Вона ніби слухала мене, ніби й не слухала. Вона ховала ще якісь думки. Вона розгадливо ступала по хаті. Бралася до поранки, і все падало з її рук. Не могла вона заспокоїтись.

І от, кинувши роботу, Анна підходить до печі, спирається на примурок, тихо питає:

— А скажіть, хто ви?

Ага! Тут мені багато відкрилось. За одну мить промайнули в свідомості: і польська шинеля, і „руснацька мова“, і спогад про Євгена. Так, так! І ранішня мовчазність, і дідів погляд — все зрозуміло.

— Хто я? Хіба ви не знаєте? Ясь Мідуха.

Вона посміхнулась, однак, не міняючи пози, не зводячи очей, настирливо повторила запитання. Що я міг відповісти? Сказати правду — накликати надто серйозну загрозу. Брехати? Що ж саме брехати? Назватися карним елементом не

можна, бо я вже раз присягався, що не душогуб. Та це було б найгірше. Назватися поляком — смішно. Галичанином — неправдоподібно. Добре, думаю собі, а за кого ж ти мене досі мала? Щось же ти думала про мене? До якоїсь градації причисляла ж? Треба довідатись.

— А як вам здається? — звертаюсь до неї. — Хто я?

— Не знаю... Спочатку... ніби наш, русин. Потім... потім і вуйко казав, що ви петлюрчик. У нас тут забігали петлюрчики... теж наші...

Ах, прекрасна жіноча наївність, будь ти благословенна на віки вічні! Карти розкрито. Можна переходити в наступ.

— А тепер?

— Що тепер?

— Спочатку, потім, а тепер? Що тепер вуйко каже?

— Тепер він не знає... і я не зрю...

— А я знаю.

— Що?

— Знаю, ви підозрюєте. Ви підозрюєте, що я більшовик. Так, так!..

Анна застерегла рукою, та я вже не дав їй сказати. Я засипав її словами. Я підбирав найрозмаїтіші аргументи, підтасовував, покликався на свій гонор, на її розсудливість. Дещо гостро висміяв, де в чому визнав рацію, на дещо глибоко образився. І врешті признався, що я справді петлюровець. І як вони могли сумніватися? Я — дезертир. У мене вдома дружина, дитина. Я вже три роки воюю. Я вже не можу більше. Я тікаю.

Моя господиня співчутливо зідхнула:

— Бідний...

Потім півголосом, немов сама до себе:

— От є ж такі, що тікають...

Замислилась. На мою думку, розмова її задовольнила. Увечері приходили сусіди, і вона знову говорила про кузена Яся. На ніч, як і вранці — порція молока з маслом. Обляглися. Темно. Тихо. І раптом шепіт:

— Так ви кажете, не страшно?

— Авжеж ні... Чого ж страшно? Господи!

Хвилин через кілька питає голосно:

— А чому ви догадалися?

— Про що?

— Про більшовика?

— От тобі маеш! Це ж так ясно, зрозуміло...

На цьому замовкли. Та я вже ні міг заснути. Не спала й Анна. Хоч було темно, але я знав, що вона лежить з розплющеними очима, уперто додумується, сумнівається. У жінок серце чуле!

Між нами без слів, без поглядів інтуїтивно нарастала глуха недовомовність, ба навіть холодність. І це підтвердилось на ранок. Ліки подано мені незмінним порядком, та хіба конче потрібні слова? Досить маленького руху, маленького натяку. Я переконався, що між нами постала грань. Ще віддалена, не зовсім виразна, а все ж таки грань. Готуйся, брате!

Так проминуло два дні. На третій вдосвіта загуркотів грім. Спочатку я думав, що сниться. Ні, не сон. В хаті тиша, а там десь у темряві далекі

перекати. Гу-р-р-р!—і через кілька хвилин коротко, м'яко: гух! Розумієте? Я сам собі не вірив. Я все ще думав—сплю. І з хоробливим напруженням ловив я ці звуки.

Невже почалося? Невже?.. Я намагався вгадати приблизну відстань, а в грудях мліло, в грудях щасливо завмирало при кожному ударі. Еге ж, в подихах смерти бувають і подихи щастя. Чи не скидався я тоді на релігійного фанатика, бо всією істотою кликав до себе блискавиці земного бога, молився, щоб його смертельні акорди швидше ударили над моєю головою. Акорди незабаром стихли. А після молитви мене поійняла така глибока радість, так стало хороше, що я... я заснув голубим сном праведника.

Цього дня була неділя, і Анна з дитиною вибрались до костюлу. Пам'ятаю, коли двері за нею зачинились, я відчув полегшення. Мене вже зневолювала її присутність.

Тепер треба було гарненько обміркувати становище, що набирало серйознішого характеру. Там—далекі, ще непевні громи, тут—наипевніша підозрілість, прихована ворожість. Підкуплений сердешністю, спокушений дбайливістю, я досі не дуже турбувався за свою, так би мовити, політичну зарекомендованість перед особою хазяїв. Та й навіщо? Чи не все одно їм, хто я? Вони ж хотіли тільки допомогти людині. Безперечно, якби не перехід численного війська, якби не паніка, все скінчилося б гаразд. Але добродійність—явище умовне. Добродійність боїться глибоких звору-

шень. А після цих нічних виступів можна сподіватися й більшого.

Що ж тепер? Тікати? Ні, тікати не слід: поперше, сили ще сумнівні, а потім — тікати, коли кожної хвилини насувається фронт, коли потрібна максимальна обережність, коли нарешті є щілинка, де можна причаїтися й переждати, щоб дев'ятий вал перекотився через голову, тікати, кажу, було б величезним безглуздом.

Лишатися? Хм! Добре, якщо напруженість піде на спад. Та дід, видко, завзятий пронира. Навряд, щоб він залишив справу, не довівши її до кінця. Співучасть, мабуть, тепер терзає його сумління, розпалює завзяття. Він уже посіяв гірке зернятко. Він тепер почне докопуватись глибше й глибше. Він невідступно агітуватиме Анну.

Але, чорт побери, про що зрештою може бути мова? Точно вони нічого не знають. Якщо ж сліпий патріотизм чи сліпий переляк вщерть переповнять їхні істоти, то й тоді у мене прекрасний аргумент: я — Ясько Мідуха. Про це відомо й сусідам. Не підуть же вони до гміни родича викривати. Годі! З хати ні кроку! Кінець — кінцем навіть образливо: стільки намордуватися, стільки пережити, дійти майже до порогу заповідної мети — і стоп! Через примху відсталого людини гратися своїм життям? Легковажити найгострішим моментом? Не зуміти ступити останнього кроку, щоб перейти місток? Образливо, безглуздо! З хати я не йду, хай землетрус, хай потоп! Все одно.

І от повертає Анна. Я мовчу. Вона теж мовчки ходить з кутка в куток. Не знайде собі місця. Зідхає. Хрускає пальцями. Щось є... Ой, щось є. Я роблю вигляд, що прокидаюсь зі сну, і трошки здивовано запитливо дивлюся на неї. Зупиняється, теж запитливо дивиться на мене. Починаємо най-невиннішу розмову.

Вона підходить ближче, нервово перебирає в пальцях хусточку. Сьогодні вона гладенько, скромно зачісана і в святочному вбранні. Сьогодні мінливо хмуриться, хоче бути строгою — це їй личить. Так, але які дурниці, які неймовірні дурниці плете вона сьогодні! Це вже зовсім не личить. Ось послухайте: вона чула за більшовиків. Вона вся під вражінням казання, що його виголосив у костьолі ксьондз-пробош. Тепер вона знає, що більшовики-бузувіри переслідують усіх християн, особливо поляків, і палять костьоли. Вона багато знає: хто вони, звідки вони, які вони...

— Які ж вони? — перепитую зацікавлено.

Здригнулась. Оповідає:

— Великі-великі... Страшні... Однооки... З од-
нов руков, з однов ногам... Niech Pan Bóg broní¹!

Я щиро засміявся.

Анна звела брови, допитливо насторожилась.

— Сміюся, — кажу, — бо таких ніколи не бачив.
Воюю ж і я, а таких, їй-бо, ніколи не бачив.

— Значить, ксьондз-пробош говорить неправду?

— Ні, він просто не знає.

¹ Хай господь - бог милує.

— Знає, знає! Там, прецінь, не всі ж такі. Там навіть більше людського люду. А такі лише за командирів... О!..

Я, звичайно, замовчав, що мені дуже хотілося побачити самого шановного ксьондза-пробоша. Цікаво ж, як має виглядати отака людинка. У всякому разі щось дегенеративне, жовчне, запінене злістю. Чи ж не так? І хитреньке, їдке, як і личить справжньому єзуїтові.

Стало жаль Анну, а до напутника духовного зросла така огида, що здається, коли б доля судила зустрітися... Та ви, либонь, мене розумієте?

— Що робити? Куди ховатися? Кажуть, ніби вночі вже стріляли...—ходить моя господиня, ламає руки.

— Та нікуди не треба ховатися,—умовляю її,—нічого не треба робити...

— Агі на вас!.. То ви лишень такий зух¹. А вони дітей їдять, з людей живцем кров п'ють...

Ну, тут я не витримав. Зареготав на всю хату.

— Так ви не вірите? — підскакує до мене.

— Авжеж не вірю.

— Так ксьондз-пробощ бреше?

— Авжеж бреше.

— Ах!..

Ах, що я наробив, що я наробив, необачний! І знав же, розумів же прекрасно всю складність обставин, слідкував же за собою — і на тобі! Для

¹ Сміливець.

неї ксьондз - пробощ — ultima ratio¹. Як можна? Як можна?..

Це вже була не Анна. Це вже було щось чуже, грізне, з очима, повними іскор.

— Пані, вибачте...—прошепотів я стурбовано.

Вона завмерла. Тільки губи гістерично трусяться, готові плюнути якимся страшним, нечуваним досі словом. Павза. І, мов той хижак, скрадається до печі, б'є рукою в стіну, кидає мені:

— Лайдак!

— Пані Анно...

— Лайдак!

Що я міг? Тільки мовчати. Так найкраще. Хай, думаю собі, перекипить. Мовчу. Обмінюємося довгим, пильним поглядом. Жінка поступовно тратить енергію, обважніло зсувається, бреде, як неприємна, до ліжка. Упала на подушку і... плаче. Плаче в найсерйозніший спосіб. І сміх, і горе. Ну, що його робити? Причина ж не тільки в оцій невдалій розмові. Тут — розрядка, бурхлива розрядка всього, що останніми днями переповнило істоту. Подумати справді: у хаті ворог. Та ще ж який ворог! А втім — хто зна? Може, й не ворог? А що як ворог? Тут, дійсно, близько до відчаю. Тут... Словом — біда.

Згодом підходить вона до мене і так серйозно, твердо:

— Я знаю, ви — шпик.

— Хай бог бороне!

¹ Найвищий розум.

— Так, так! Ви більшовицький шпик. І от що: увечері забирайтесь собі, куди хочете, щоб і духу тут вашого не було.

— Почекайте...

Але жадних виправдань, жадних доказів вона й слухати не хоче. Тоді пробую достукатись до її сумління. Я ж, мовляв, хорий, не годен ще йти.

— А ліпше най вас шляк ясний трафить, ніж маєте людей губити. Так вам і треба. Забирайтесь!

Я побожно кладу хреста. Не впливає. Присягаюсь на матір, на свою дитину. Не впливає. Тоді наслідуюсь вжити останнього засобу: якщо мені зовсім не вірять, якщо мені однаково судилося пропадати, то краще я лишуся в хаті. Будь що буде.

— Агі! Та вас сьогодні ж до креміналу¹ поведуть.

— Хто?

— Жандари.

— Кого?

— Вас.

— Цебто, Яська Мідуху?

Вона скипіла. З червоної стала наче полотно. Але стрималась.

Гра, мій друже, була досить небезпечна. Зате рішуча. Принаймні, швидше виявиться лінія поведінки. Щоправда, Анні не випадало поведінку загострювати. Вона була ініціатором всієї історії з переховуванням і мусіла почувати на собі тягар

¹ В'язниця.

відповідальности (теж одна з причин недавніх сліз). Боючись діда, вона навряд щоб наважилася тепер розповідати йому про такі загострення. Їй лишалося, на мою думку, одне: критися і старанно продовжувати гру. Перед сусідами гру в кузена, перед дідом — що все, мовляв, гаразд, ніяких підозрінь не може бути. Припустити інше — це припустити, що вони змовляться і вб'ють мене. Ну, звичайно, дурниця. Треба лише мобілізувати всю увагу та спритність на останню хвилину фронтових бур. Тоді всього можна сподіватись. Якщо ж обставини зрадять і червоним не пощасть докотитися, — вижду, скільки треба, і якоїсь прекрасної ночі тихенько дам ходу.

Я попросив запалити. Уявіть собі, вона спокійно, ніби нічого не трапилось, підходить до мене з цигаркою в простягнутій руці. Підходить, добродушно усміхається:

— Захотілося палити?..

— Да.

— Дуже?..

— Дуже.

І перед самим моїм носом вона рве шматую нещасну цигарку.

Так, думаю, це зрештою не погана ознака — немов би підтвердження моїх здогадів про твою, голубонько, скруту. Безвихідність тебе дратує, кортить тобі мститися. Гаразд. Терпіння, тисячу разів терпіння.

Над вечір нова неприємність — з'являється верткий чоловічок, здоровкається і каже Анні, що

родича, який до неї прийшов, треба зареєструвати в гміні. Війт¹ наказав, щоб конче це зробити, щоб не трапилось, крий боже, якого клопоту.

— Та він хорий, бідака... Він негоден і підвестися. Куди вже там йому до гміни? Така біда мені, така біда...

Чоловічок співчував. Проте знайшов простий вихід — запропонував передати документи безпосередньо йому, обіцяючи швидко полагодити справу.

Анна погодилась, навіть подякувала за турботи.

— Тільки, — каже, — Ясько зараз спить, цілу ніч промучився, аж оце... А я без нього не знаю. Дозвольте вже завтра принести. Я сама вам принесу.

Вони ще довго говорили про війну. Почувалась розгубленість, хоча чоловічок запевняв, що нічого страшного нема і ворогові, мовляв, уже дано рішучу одсіч.

На прощання він знову нагадав, що завтра, а найіпізніше післязавтра конче треба зареєструватись.

— Добре, добре.

Чоловічок вийшов, а вона стрілою до мене:

— Чули?

— Чув.

— Ну, що ж тепер?

— Нічого.

— Як-то нічого?

— А так, нічого. Хіба я можу показати свої документи? Я ж дезертир.

¹ Старшина.

— Що ж тепер буде?

— Нічого не буде.

— Ой, боженьку, боженьку...

Тоді вона почала просити. Так чуло, так ніжно просила мене покинути хату. Наївна людина! Вона думала, що коли запахло владою та документами, я все ж таки наслідуюсь безоглядно ризикувати. Я пообіцяв, що завтра піду. Анна з благанням, з мукою глянула на мене, немов їй важко було розлучитись, і сказала:

— Ні, сьогодні.

— Сьогодні не можна.

— Прошу, дуже прошу сьогодні.

Я категорично відмовився.

Все ж таки я вигравав один день. Завтра чи так, чи сяк можна ще відтягти реєстрацію до вечора, а для мене одна доба мала велике значіння.

— А може ви пішли б? Тихенько, помаленьку пішли б собі? Я вам харчів на дорогу покладу.

— Ні.

— Ой, не жартуйте зі мною! — блиснула очима.

Я посміхнувся, але згодом, коли вже стемніло, вирішив перевірити власні сили. Спустився долі, попросив шинелю. Шинелю я хотів тепер мати при собі на всякий випадок. Анна підозріло й здивовано слідкувала. Мовчала. Коли ж я взявся за клямку, підбігла й питає:

— Куди?

Вона стояла наготові, щоб захопнути за мною двері, та я не дав їй цього зробити. Біля порогу я спокійно повернувся і спокійно попростував до

печі. Жінка одним стрибком опинилася попереду. Вся—рух. Вся—момент. Брови зламані. Губи тремтять. І з тяжким віддихом*крізь зуби так злісно:
— Ухх!..

Ух, як вона мене ненавиділа.

Уночі будять.

Розплющую очі, придивляюсь—на краю печі сидить Анна. В чому справа? Схвильована, чудна, щось мурмоче. Ніяк не второпаю. Аж врешті виявляється: їй приснився кошмарний сон. Не пам'ятаю вже, що саме, але, розповідаючи, вона трусилася, мов той листочок. В чому ж справа? А от в чому: вона почуває, що цей сон не дарма, вона чує серцем, що мусить статись якесь неймовірне лихо. Я спробував заспокоїти. Взяв за руку. Лагідно, тихенько говорив до неї. Тоді схилилася ближче і зовсім по-дитячому попросила:

— Ідіть собі з хати... не мучте мене...

— Я завтра піду.

— Ідіть зараз, молю вас.

— Завтра.

— А що ж я завтра скажу війтові? Боженьку! Вони ж і мене і вас до креміналу...

Проте я був певен, що в той чи в інший спосіб можна видурити у війта завтрішній день. Цей завтрішній останній день у хаті здавався мені таким дорогим, принадним немов останній день життя. Я був упертий. Може, трохи жорстокий, але погодьтесь, мені аж ніяк не випадало розкисати. Не примха, не дурний егоїзм, а логічна послідовність: двадцять чотири години при гарматній

підготовці пахнуть найрозмаїтішими можливостями. Я просив Анну погодитись на цю, так би мовити, останню жертву і почав комбінувати різні способи для завітрішніх виправдань. Ну, хоч би замкнути мене на замок, а самій пересидіти десь у сусідів, ну хоч би...

— Ідіть собі... ідіть собі...

Вона заперечливо хитала головою, твердила тільки одне, незмінне: ідіть собі! Нараз замовкла. Я теж замовк. Кілька хвилинок гострого напруження. Круто повертається, стогне з відчаєм:

— Ідіть!

— Пані Анно...

— Зараз же йдіть!

— Пані Анно...

— Не підете? Ні? — і не встиг я опам'ятатись, як гнучке, кріпке тіло упало на мене, а залізні кігтики вп'ялися в обличчя та в шию. Збожеволіла жінка! Я ледве одірвав ці скрючені, задубілі кігті. Одірвав і що сили струснув усім її тілом.

Вона трохи не ковзнула на долівку. Вона обм'якла, похилилась на причілок, заридала... От історія! Ні, думаю, коверзуй, скільки хочеш, а мое буде зверху. Поправляю постіль, вмощуюсь зручніше, вичікую... Так... На цьому, власне, й кінчилось. Незабаром вона злізла. Не сказала більше ні слова. Лягла.

Знову гуркотіли гармати, і я задрімав аж перед світанком.

Коли це — тупіт, гомін, дзвязк. Прокидаюсь. Ранок. Заслонку спущено.

— Matko, mleka!¹— дзеньк - дзеньк острогами.

Отуди к лихій годині! Що ж тепер буде? Що ж Анна? Так просто — одхилити заслонку й сказати: беріть, це — шпик. І вона... вона справді підходить, одхиляє. Так, так, одхиляє і спокійно, строго каже по - польському:

— Бачите?.. У мене в хаті хорий, тяжко хорий. А ви здіймаєте галас. Як можна!..

Я сторопів. В один момент провалився у задушливу безодню і відразу ж вплив на поверхню, де було дихати легко - легко... Як можна, як можна так безглуздо наражатися!

Інсценізація вплинула. Правда, один з гостей засміявся і почав був щось на зразок: ми теж не кращі за хорих, та інші два його поспішно перебили, домагаючись їжі. Анна поставила їм молока. Кінець заслонки так і лишився закинутим на шнурок — відвертість і неприхована заклопотаність мали ще більше переконувати несподіваних гостей.

Можливість підозрінь була паралізована, та хлопцям, видко, не до того. Вони пожадливо сьорбали з горняток, часто позираючи у вікна — там, на дворі, вчувався тупіт коней. Не скажу, щоб мені було дуже страшно (ворог страшний, коли він далеко), а все ж таки... все ж таки, чому б якомусь із них не підійти до печі, не поцікавитись? Коли б Анна мовчала, ніхто б і уваги не звертав, але Анні, очевидно, треба було

¹ Матінко, молока!

мене, мене помучити. Сама ж ризикувала, надто ризикувала, і в той же час... Ах, божевільна жінка!.. Дозвольте налити?

Вона розпитувала гостей за війну. Жовніри відповідали знехотя. Власне, відповідав один, той самий, що й себе вважав за хорого. Відповідав жартами, з неприродним, бравурним смішком:

— Усіекај, матко! Bolschewik nie саѓује¹.

Інші два похмуро одмовчувались. Сиділи недовго. Їх несподівано покликали знадвору, і, кинувши їжу, вони подалися геть. Тоді Анна нашвидку випроводила дитину до діда, замкнула двері і наблизилась до мене з переможною, в'їдливою усмішкою:

— А що, злякався?..

Я теж відповів усмішкою, додавши, що на гірший кінець не минути б лиха й господині. Та вона не хотіла мене слухати. Вона задьорно реготалася, дивилася з призи́рством, з викликом.

— Що,— каже,— хочеться до дружиноньки? А? На подушечку? А? Бідний хлопчик! А знаєш,— каже,— я нічого не боюся. Це ти дурниці мелеш. Біг-ме, не боюся! Ось зараз,— каже,— піду й викрию тебе жовнірам. Мені нічого не буде, ще подякують.

А в самої стільки напруження, стільки завзяття, стільки сліпої злости й відчаю, що, слово чести, вона на все була здатна.

— Ану, злізай з печі! Злізай, бо кричатиму. Злізай!

¹ Тікай, матко! Більшовик не цілує.

Вона справді заверещала. Я мусів злізти. Ідіотське становище!

— Падай,— каже,— навколюшки!

І сама збила мене з ніг (отак, мовляв, падай).

— Ну, проси, проси...

Тут я не втерпів. Як зірвусь, як кинусь до неї. А вона руками голову закрила, присіла і так тихенько, жалібно:

— Не бий,— каже,— яж пожартувала...

Як вам подобається? Вона пожартувала! І жартом, згинці, звиваючись, вона виповзла з хати. Тепер, звичайно, можна було всього сподіватися, але не міг же я її не пустити. Через хвилинку, скрадаючись, я теж вибрався на подвір'я і шугнув у спасенну кукурудзу.

На селі хлопнуло кілька ріденьких пострілів. Потім втихло. Нігде ніяких ознак заворушення. Постріли, очевидно, були випадкові. Так просидів я до ночі. Уночі я переліз щось на п'яту чи шосту садибу, теж у город. Вибрав найкраще місце. Там під тином, у хащах дерези влаштував барліжокі, замаскував галуззям, вирішив пождати ще одну добу. Хай шановна пані - господарка викриває скільки хоче — все одно в цьому гнізді чорта з два знайдуть. Та вона, мабуть, думає, що досі вже й духу мого в селі нема. Гаразд. Хай собі втішається... Сиділося не погано. Правда, згодом почав докучати голод, але це, порівнюючи, дурниця. Найголовніше — вже ні кашлю, ні страху за своє знесилля. Лише глухий біль в уражених місцях, та й то, коли незручно повертався.

Перед світанком (недарма я так уперто не хотів іти з хати, не хотів іти з села) перед світанкомдесь далеченько залопотів кулемет. Ой, швидше б, швидше! Раз кулеметик — значить, зовсім близько, значить, не треба наражатися.

Я мав рацію, бо опівдні знялася раптова тріскотня. Одні сипали з урвища, другі з протилежного боку, а я був посередині і закликав рясних джмелів летіти вище. Щоправда, на найгірший випадок у мене була в перспективі запашна Валгала, де, як відомо, годуватимуть м'ясом зерімніровим і де прекрасні валькирії подаватимуть мед, що надоїли із сосків Гейдруни... Але земні прості радощі мене вабили сильніше.

Тривала ця колотнеча хвилин двадцять-тридцять. На мою думку, ворог мав для опору прекрасну позицію, та його, видно, обійшли з флангу і примусили скоро з нею розлучитися.

А потім — пам'ятаю — хтось двічі вигукнув зарізаним голосом: „Тарасов! Тарасов!“ — і послав навздогін універсальне прислів'я. Село перейшло до наших рук. Finis.

Це було підчас нашого останнього наступу, коли — пригадуєте собі? — червоні невпинно летіли на Львів, а поляки безупинно летіли на Карпати. Саме тому й сталася така швидка трансформація.

Ви, певне, догадуєтесь, що пригода моя кінчається. Так, друзі, пригода справді кінчається. Дозвольте тільки пару ще коротеньких слів.

Отже, з міркувань обережності я просидів у своєму кублі до наступного ранку і, зовсім

зголоднілий, але упевнений і гордий з перемоги, пішов до... ну, звичайно, до Анни. Треба ж було подякувати та попроситися.

Одчиняю двері — на дверях дід. Ледве не стукнулись.

— А - а - а! Добридень! — кажу.

Він не відповів. Уважно, проймаюче глянув на мене, якось загадково посміхнувся.

— Куди ж ви тепер? — і пронизує, пронизує.

— Покищо до вас... — кажу, — подякувати за-скочив.

А він:

— Ти, хлопе, не інакше, як украв чиєсь щастя. Але не грайся з ним, ой, не грайся... — многозначно покивав пальцем і вплив із хати.

Тоді — Анна. Зустріла вона мене дуже радісно, трепетно, ніби ми давні, гарні приятелі.

— Ви большевик, біг - ме, большевик!

— Та ні, хіба ж я з одною рукою, з одною ногою?

Вона сміялась. Вона ні за що не хотіла пускати мене в дорогу. Поперше, сподівалась дощу. Потім — вважала за краще почекати, коли нова влада уgruntується в селі. Посилалася на різні прифронтові небезпеки, на необхідність упорядкувати себе перед подорожжю та відпочити, поси-лалась ще на якусь необхідність, ще на якусь небезпеку, словом, встигнеться набідуватися. Вона мала де в чому рацію, але найголовнішого не сказала: їй хотілося тепер утримати біля себе чужу людину хоч на день, хоч на годину. Тривога й розгубленість скрикували в її поглядах.

Я не давав остаточної відповіді. Навмисне не давав, бо для мене, втікача, що опинився вже по той бік, зайва доба не відогравала жадної ролі. І в той же час, хіба вас чи кого іншого не цікавила б теперішня поведінка цієї жінки? Мене, принаймні, цікавила.

Анна запобігливо взялася готувати їжу. Між ділом розповідала, що вони всі, крім вуйка, ховалися в льоху й зазнали страшних хвилювань. Коли ж я спитав, чи бачила вона більшовиків,—

— Ні, інші бачили.

— Однооки? — питаю.

Вона винувато опустила голову. Потім бере за руку хлопчика, жартуючи підводить його до мене:

— Дивись, Стасю, це—більшєвик. Ага!

Стась, з якого я давно мусів би живцем випити кров, стояв між нами й незрозуміло кліпав оченятами. Та щось, мабуть, по-своєму зміркував, бо дуже серйозно промовив:

— Як мі пукнуло, я сі так напудив...

Славне, метке дитинча. Освоївшись, він розповідав препотішні історії, і ми з ним довго гралися. Впродовж цілого дня в хаті не замовкала гутірка. Що? Так, так, цілого дня — я відклав подорож на завтрашній ранок.

Да, ще забув: я ж ходив до гміни (не реєструватися, ні), ходив довідатись, де штаб полку, чи бригади. Нікого там із своїх не застав. Довідався лише, що перед кількома годинами прилітали наші верхівці й дали наказа спокійно продовжувати роботу, що фронт посунувся верстов на

вісімдесят, що якийся штаб стоїть у сусідньому містечку, в тилу, теж верстов за десять-двадцять.

Отже, як бачите, вчорашні вороги поволі ставали друзями. Та це й не дивно: спільно пережите часто зближає, а неприємності особливо. Історію з шаленим „жартом“ обоє замовчували, так ніби нічого не сталося. Їй було соромно, я ж не хотів починати першим. І щоб уникнути ніяковости, говорили без перестанку, говорили про все, що тільки могло нас цікавити на той час, — найбільше, звичайно, про війну та більшовиків.

Анна уважно прислухалася до моїх слів, ніби погоджувалася, але я кілька разів спостеріг прихований опір в думках. Кілька разів ніби натяком проковзнуло щось на зразок: не вродив наш мак — побудемо поки й так. Зрештою, від неї іншого й вимагати не доводилось. Це ж — перші дні, дайте оговтатись.

На ніч постелила мені долі і, коли облягались, —

— А може б ви, — каже, — ще трохи почекали з дорогою?

На моє запитання, з яких саме міркувань, вона пояснила тим же, що й вранці, додавши, що погода погана й завтра напевне буде дощ. А коли я рішуче odmовився, вона кинула задьорно, з усмішкою :

— Боїтеся, що не встигнете? Боїтеся, що вашим скоро тікати звідси?

— Ні,— відповідаю,— тікати ми не вміємо. Хіба по добрій волі...

— Невже?..

Отаке завзяте!.. Уночі вона молилася. Я почував себе неупевнено, нервувався, спав одним оком. І я чув, як гаряче шепотіли її уста:

— Błogosławion owoc żywota twego, Jezus...

Вранці, нашвидку поставивши сніданок, Анна ще раз запропонувала переждати пару днів. Я заперечливо хитнув головою. Тоді взяла відра і, попросивши почекати на неї, зникла.

Минає п'ять хвилин, десять, п'ятнадцять — нема. Встаю, ходжу виглядаю, сідаю, знову встаю — нема.

Я почав втрачати терпіння. Піти, кинувши отак хату, незручно. Але чекати бо - зна скільки теж неможливо.

Дав я собі строку ще хвилин десять, думаю: не прийдеш — не треба. А на серці якось нудно, погано. Врешті одрізую скибку хліба, кладу в кишеню, беруся за клямку — назустріч Анна.

— А я вам з повними відрами,— каже, сміючись, і просить вибачити, що дуже забарилася:— Чекайте бо, я харчів на дорогу зав'яжу та й проведу вас трохи. Ви ж дороги не знаєте.

Дороги я справді не знав (хоч можна було розпитати на селі), але одмовитись од останніх послуг моєї господині, од її люб'язности — ви б напевне теж не одмовились.

Вона заклопотано бігала з хати до комори, з комори до хати, метушилася, вовтузилась над

тим клуночком, немов споряджала в далекий світ. Кінець - кінцем, рушили.

Був чудесний ранок, ні одної хмаринки, ні маленького натяку на дощ. Я зауважив Анні, що з неї невдада ворожка. Анна посміхнулась, і на цьому замовкли.

Вона здавалася спокійною, навіть суворою. Дивилася в землю, до краю заглибившись усвої думки. І тільки від часу до часу мінливо хмурилось її чоло.

Вийшли в коловоріт. Думав, тут скажемо: прощай. Ні, вона вела наврошки до тракту, вона боялася, щоб я не збочив, і попростувала зі мною далі. Знову мовчання. Напружене, важке мовчання. Чомусь ні я ні Анна не наважувались його порушити. Оглядаюсь — забрели далеченько. Зупинився. А вона:

— Бачите отой ярок? Туди проведу — і досить.

Мусів погодитись. Очевидно, це їй було приємно. І ще з півгодини ми затято мовчали. Аж ось довгий, колінкуватий ярок. Один край (спадистий) поріс густими кущами, а той — укісний, голий, в степ. Сідаємо на краю. Розказує мені дорогу. Тепер зовсім близенько.

— Ну, бувайте щасливі, — кажу.

— Не йдіть.

— Як же так?...

— Не йдіть, чуєте? Лишайтеся жити у нас... у мене...

Я здивовано підвів голову і раптом — не знаю, як це сталося — уста в уста, кріпко, запашно. Один поцілунок, та такого вже ніколи не буде.

— Не йдіть.

Я стиснув їй руки, пішов. По кількох кроках озирнувся — стоїть нерухомо.

— Ми ще побачимось! — гукнув я, добираючи веселого тону, хоч, по-правді, мене огортав легенький сум. „Все зрозуміти — все вибачити“, як кажуть французи, і мені було жаль цю збаламучену людину.

Так, мої друзі... Починаю сходити яром. Стежечка крута, плутана. Берусь руками за кущі, і щоразу кортить зупинитись, так наче невідомою силою затримує дотик галузок. Так... Вихоплюється переді мною ширший, одкритий поворот. Я збавляю кроку, хочу оглянутись востаннє, і саме в цей момент: ба - бах! над вухом. Ба - бах! удруге.

Що за чорт? Я інстинктивно припав до землі. Пр'ястися назад? — безумство. Тут? — розстріляють. Швидше за пагорок. Швидше униз! І, ламаючи кущі, я сліпма кинувся вниз.

Стріляли з револьвера. Хто стріляв, я й досі напевне не знаю. Навряд щоб Анна. Принаймні тоді мені видалось, що стрілець значно правіше. А втім, стрілець поганий, бо мета в нього була, як на долоні.

— От і... — Рубич, зупинившись на момент, хилцем допив свого кухлика.

Ми, Красовський і я, також піднесли свої, але погляди наші мимоволі були прикуті до трошки зблідлого Рубичевого обличчя, і кілька хвилин ми сиділи мовчазно, не наважуючись чомусь пригубити.

Дні прозорі, як сльоза, останні дні повногрудої
блакиті і трепетних кленів, а світанками на опа-
лому листі в садах зацвітає срібний шержень.

По садах, в легкій сарабанді — топази, буршти-
ни, племінь. І хочеться випити небо, хочеться
зневажати всіх, хто незграбно, поволеньки плен-
тається на хідниках, перебільшено розмахувати
руками, навмисне штовхатися, або, набравши повні
кишені пломенистого листа, пустотливо, як на
карнавалі, обсипати стрічних. Хочеться, згадавши
дитинство, шибай-головою покотитися в степ...

Але дні — не мої. Вони падають в казан густого
шумовиння. Діловий вир підхоплює, мчить. Вони —
хвилинки. Непомітні.

І приходять лише інколи надвечір'я. Мої. Ті особливі, осінні надвечір'я, коли бадьорість і бронза.

— Куди мені сьогодні?

Я завернув до парку. Як завжди, я віддав енергію дневі. Кріпке повітря п'янило і, побродивши серед алей, я з приємною, легкою втомою сів на лавці, неподалець брами.

Тут розгорнулось прекрасне видовище. З крутого узгір'я було видко, як переможено схилявся день — в далечині, над їжастим горбом димарів перекинувся надщерблений казан, вихлюпнув розтоплену гущу, і вона ліньки текла вздовж обрію. На широкому днищі вихопилось кілька кварталів. Бистрі стьожки вулиць. Залізничий двірець із маленькими, як дитячі забавки, паротягами та вагонами. Добірне намисто сигнальних ліхтариків.

І бігли ниточки рейок ген-ген у далечінь, у хвилюючу, принадну далечінь, що, вічно-цілинна, вічно чекає на нових незнаних смільців...

Унизу — невтомна гонитва міста. Там сновигала рухлива, гомінка комашня, а над нею верещали сирени й мужньо погейкували здаля паротяги, немов підбадьорюючи, підганяючи: швидше! швидше!

Я довго не міг одвести очей, ніби вперше побачив, і мені лоскотно стискалося серце. Я згадав тоді мого приятеля, захватного юнака і трошки романтика:

— Життя! В ньому стільки переконуючої сили й повноти, що трудно дозволити собі байдужість чи слабкість.

І я пошкодував, що друг мій зараз на вечірніх курсах.

Біля мене за кілька кроків темним погруддям підвівся менстрель одспіваного віку і теж споглядав далечінь. Але він був такий засмучений, суворий, наче маска японського Но. І довкола був спокій — тільки з трепетних, як лямпади, красень-кленів капало й капало тічне золото. Свое-рідна краса: якась урочистість в падінні листочків, стареча мудрість в задумі дерев.

День згасав, і верховіття парку ставало легким ніби підносилося д'горі. З густого натовпу дерев обережно здіймалася сутінь і м'яко павутинила людські постаті, що загрузали в падолишній бронзі.

Ще тільки один запізнений промінь блукав серед алей, шукаючи, де б зручніше простягти свої стомлені руки. Врешті він ліг упоперек через доріжку, припавши до самотньої, зодягненої в чорне, жіночої постаті, що сиділа трохи осторонь, на другому боці. Останніми зусиллями він запалив їй руді кучерки.

А може, постать сама непомітно потяглася до нього в жадобі хоч пізньої, але чистої ласки? Підставивши щоку під проміння, вона дивилася обіч — там, у химерному присмеркові, мов обеліски Салманасара, застигали високі колони брами.

Мені здавалося, що в жінки зажура. І мені здавалось, що я розумію її — може, і несвідомо, але правдиво, як розумію музику міста, задуму дерев, повноту життя в його великих і дрібних контрастах.

Коли промінь згас, обличчя з рудими кучерками на скронях стало восковим. Виступав лише, як ранка, тонко окреслений розріз уст, а очі ховалися в тінь, під крило капелюша. Вона вийняла цигарку, розім'яла тютюн і... зупинилася в безпорадному рухові. Через хвилину, помітивши біля мене цигарковий дим, вона несміливо підвелася. Я догадався.

Але мене попередив інший, високий, спритний, що несподівано вигулькнув на доріжці і вклонився з робленою ввічливістю.

Він був нерішучий. Вона засміялася. Десь закричала сирена, мов ранений звір, і над парком промчав завчасний смарагдовий літавець.

Тоді встали і покволом (він оглядаючись, вона — пустивши замислено голову) рушили в сутінкову глибіню.

Проходячи повз мене, жінка байдуже кинула руку на стан, злегка усміхнулася — тільки грайливо зав'юнився кармін уст...

— Що?..

Я гостро вп'явся очима в цю постать, я крикнув очима.

Оглянулась.

Ні. Зразу і остаточно я переконався, що — ні.

У тієї було чорне, як ніч листопаду, волосся, були тонші й лагідніші риси. Та була менша й стрункіша.

Це — тільки посмішка, це тільки рефлекс.

Та, справжня — вона далека, як сон... Далека, як вечірній спогад, коли в м'яких обіймах втоми,

в обіймах тиші, в мереживі примхливих арабесок — і минула боротьба, і минула юність. Так, це рефлекс, гострий, несподіваний.

І з гущавини парку, крізь цигарковий дим — та, далека, на старій, вкритій плющем, веранді. Цнотлива, з повільними рухами, вона виходить у білому вбранні і, стомлено глянувши, сідає у лонгшез. У неї на ногах розгорнута книжка, але вона зграбними пальчиками лінки перегортає сторінки, примружує очі. Потім, позіхнувши, кричить в усмішці кінчики уст і тягне своєю мелодійною, немов у дитини, співомовкою:

— Пара... Je m'ennuie¹

— О, mon Dieu!...² Бідне дівчатко... Але ж чому, чому?

У неї гарненький песик, з пишним бантом на шиї, кольору d'orange, віддана спритна лівретка, що забавно підстрибує або дрімає біля ніг на своїй вишиваній подушці. Лівретку можна посадити з собою за стіл, годувати із своєї ж мисочки або кинути з веранди, як м'яча, і потішатися з невеликого сальто.

Можна багато! Можна взяти фіякр, що вилискує на сонці, можна осідлати Stell'у і, впиваючись кришталевим повітрям степів, мчати в дубину — гриби, суніці, ожина, тьмянний чад і квітів і трав... Або — на луг, де свіжі, ще пітні, покоси і надричний стогін мантачок. Або на гони плянтацій,

¹ Тату... Мені нудно...

² О, мій боже!..

де запобігливий покрик доглядача і музика сотень напружених м'язів.

— Je m'ennuie...

Можна на річку — купальня, човен, кріпкий дух татарського зілля, гнучка хабаза в gobеленах заводей і темно-принадна глибінь. Можна до сусідів: чемні, старанні юнаки (теніс, крокет). Манікюрні, добірні слова і закрохмалені, добірні рухи, що мусять хвилювати своїм подвійним змістом, гострим натяком і солодким присмаком.

— Je m'ennuie... Je m'ennuie... — вигинаються куточки уст.

— Але ж, Сюзен... Тобі після міста треба поправлятися.

— Je m'ennuie...

Це слово мені врзалося в пам'ять, але тоді я не знав, що воно значить — тільки догадувався. Тоді мені доручили водовозну, засапану шкапу, і я щодня ловив це слово, пораючися біля куртин та газонів.

Ось, — без шапки, засмаглий, в підкачаних штанах, я під'їзду бочкою. Між ділом я чую одне і те ж незмінне, настирливе: je m'ennuie... Потім чую, що Сюзен лишається одна — вона так хоче.

Тихо...

Зацікавлений, я потай підводжу голову і бачу скерований просто на мене бінокль.

(Кого хотіли уважно розглядіти: наївного пейзажиста з власних буколіків, чи надзвичайного представника з породи двоногих?).

Я сум'ятно й поспішно одвертаюся. Сюзен сміється. Сюзен каже, що біноклі не стріляють і просить знову показати обличчя. Коли ж прохання не допомагають, вона вдається до погроз. Моя упертість її дратує й знаджує. Вона кричить. І раптом падає мені на голову дорогий в інкрустаціях бінокль. Хапаю, розмахуюсь і... стримую себе — мені подобається ця таємнича, гладенька річ.

— Ха - ха - ха! — дзвенить Сюзен, — ти краще подивися в нього. Крути й дивись. Дивись на мене. Ха - ха!

Із покоїв метушливо виходить він, густобородий з сивизною. Здивовання і радість.

— Рара! Ой, як смішно! Як смішно!..

Він щось відказує незрозумілою мовою, він довго, розколихано регоче, а я, перемагаючи образ, поволеньки кладу бінокля за пазуху.

— ?!

Сюзен заходиться ще дзвінкішим, щасливішим сміхом. Потім вона каже повернути їй річ, але я зацікавлений, оглух. Вона підбігає. Вона торсає мене.

Я непохитний. Я почуваю, що коли й вийму цю гладеньку, гарненьку річ, то брязну нею об землю. І я скеровую очі впрост на Сюзен — на її обличчі враз відбивається сила моєї злости.

Знітилась. Сторожко одступилася.

— Ей, ти!.. — погрозливо долітає з веранди, але Сюзен кидається до сивого й затуляє йому рота.

Я спокійно кінчаю роботу і звиклим рухом смикаю шкапу за оброт.

Тебе, гніда, облізла шкапо, давно розтаскали собаки із того бучавого яру, але ні твоя безславна смерть, ні твоє мерзенне життя не завадили тобі стати персонажем в цій шляхетній комедії. Ти незмінно й слухняно з'являлася щодня перед верандою.

Je m'en souviens,—і ти була свідком, як мелодійний голос щоразу запитував про бінокля, як смішно розмовлялося, як наївно умовлялося, як, нарешті, було наказано підійти до куртин уночі, коли заграє рояль. О, коли б старість не засушила в тобі до краю почуття романтики, ти напевне зрозуміла б, чому тебе, засапану та неохайну, попещено тоді ніжними ручками по холці. Але ти з традиційної пристойності тільки механічно дригнула хвостом...

...Я лежу в темряві під банею трьох крилатих лип. Над квітами, над травами і наді мною гойдається чиясь печаль. Звуки спочатку несміливі, зривні, потім бистрі, жагучі. Вони перегають одне одного, немов поспішають розповісти щось тривожне. Іноді надійно усміхаються. Але наближаються інші, загрозливі, сильні. І ось — борня. Біжать, біжать, аж поки, скрикнувши в болісній завзятті, знеможено падають під стогін густих, невблаганних басів...

Je m'en souviens... — мабуть, зараз підспівує Сюзен, бо якимось так безвихідно, тоскно.

Я починаю нетерпляче озиратися. Мені цікаво, що буде далі, але мені треба поспішати до Горіхової балки: сьогодні Купала, і там веселощі.

— Ах! — злегка одхитується Сюзен, коли я виходжу їй назустріч.

Ми довго мовчимо в глибокому напруженні.

— Так... — наважуюсь я і знову замовкаю.

— Тобі подобається?

— Що?

— Як я граю?

— Так.

— Це мое улюблене. Це — „Осіння пісня“ Чайковського...

І раптом вона сміється. Спідтиха, крадькома сміється.

— Ти ж все одно не знаєш Чайковського...
Хі-хі-хі... А я тобі кажу. Ти ж і бінокля не знаєш... Хі-хі-хі...

Слухаю, як у тумані. Ні слова. Потім підіймаю з землі бінокля (я так надумав ще вдень) і подаю його власниці.

— Нащо?

— Не треба. Я пожартував.

Сюзен знизує плечима, нерішуче простягає руку. Я жду, що тепер вона мені скаже „вибач“, але вона схиляє голову й сміється так незвичайно, ніби ущіпливо, ніби сум'ятно, тихесенько сміється...

— Так... — знову кидаю я і цього разу пробую піти.

— Куди ти?

— На Купала.

Через кілька кроків Сюзен перебігає дорогу.

— Почекай!.. І я з тобою.

Горіхова балка. Вогнище. Узлісся, що за садом, здригається, стогне від сміху й пісень. Ще зда- леку — метушливі постаті на тлі вогню, як ди- кунська орда.

— Агов!

Наша несподівана поява вражає: в трепетних звивах падає обірвана пісня, падає сміх. Треба розвіяти це замішання, і я з розбійним вигуком плигаю через ватру. Я підстрибую, кричу, розма- хую руками і, коли до мене один п' одному по- чинають приєднуватись такі ж зайдиголови, а над лісом знову лунає пісня,— я п'янію. В п'яному захваті я підбігаю до Сюзен, хочу ввести її в танок, але вона лякливо труситься і на устах її пробігає та сама чудна, грайлива усмішка.

— Тут вільгість... Проведи мене додому...

Я мушу. Я здивований, обурений, але мушу.

Ідемо.

Дорогою, де починається скуйовджена порость, Сюзен зривається бігти і падає.

— Ну...— якомсь повільно, й глухо каже вона, коли я схиляюсь над нею, щоб допомогти, і ха- пає мене обіручма.

Тороплено й незручно мовчу.

— Ну!..

... Гніда шкапо, завжди така байдужа, слухняна, навіть ти підозріло кліпнула й прищулила вуха, коли другого дня пухкі ручки тихенько сунули мені три карбованці, а тебе хляснули по морді. Хто з нас мав більше? Та, мабуть, ти не споді- валася, що тепер я тебе конче покину.

Зелений папірець ще кілька днів припікає мені пальці, каменем обвисає в кишені, але спокуса надто велика...

А дівчина в білосніжному вбранні, з виразом пречистим, лагідним лежить в лонгшезі.

— Je m'ennuie...— крива усмішка пробігає на її устах.

Очі стомлено замружуються, і зграбні пальчики ліньки закривають книжку... Дівчина дразливо штурхає лівретку.

— Monsieur.

Я чую довгий шелест—плющ над верандою, чи падалишне листя. Я бачу м'які обриси дерев...

— Monsieur!

Я прокинувся. Непомітно вже згусли сутінки, і менестрель одспіваного віку гойдався, танув, як ефемерний привид у своїй ефемерній стихії. Але я одразу пізнав біля себе ту ж саму, зодягнену в чорне, жіночу постать.

— Monsieur, у вас, здається, є сірники?

Я розшукав коробка.

— А може, у вас і папіроска є? Моя трохи попсувалася.

Мені подобалась ця простота. Я охоче вийняв портсигар. Вона скромно сіла поруч.

— Прошу,—і мій запалений сірник, наблизившись до обличчя невідомої, затріпотів, упав.

Як тривожний короткий крик, на хвилинку тільки вихопилися з темряви кінці кармінової усмішки і зафарбований тоскний погляд. Тоді я метушливо набрав з коробка цілий пучок. Знову креснув.

— Хі - хі - хі...

Я напружено, уважно придивлявся до цього обличчя, до очей, що досі ховалися під крило капелюша. Рефлекс не обманув. Так, це була Сюзен. Тільки, боже мій, як вона змінилася!

— Хі - хі - хі... Впізнали? І я вас впізнала, ще раніше. Тільки не пам'ятаю, де бачила...

Я сказав.

— Ага - а - а! — і свій подив, і своє хвилювання вона раптом заглушила терпким, хрипуватим, розгонистим реготом.

Ще недавно, глянувши на цю самотну, замислену жінку, приголублену вечірнім промінням, хто сказав би, що вона може так реготати? Невже чорний скромний одяг був тільки захистом цинізму, а зажура — тільки насмішкою?

Я розгубився. Встав.

— Monsieur, monsieur... — підшукувала вона слово, хапаючи мене за рукав, але вона ніколи не знала мого наймення. Ніколи й не знатиме. І якимся припишклим, низьким, таємничим голосом вона зачастила:

— Ходімо, ходімо, ходімо, мій хлопчику... Не бійся... Я ж знаю, чого ти тут сидиш. Ходімо до мене, не бійся...

Я вишарпнув рукава й тоді мені вчувся тихий, безнадійний стогін:

— ...цілі сутки не їла...

Я вийняв три карбованці, дав їй, сам поспішаючи геть.

— Merci... але чекай, дурачок, ходімо зі мною...
ходімо!

Через хвилину навздогін мені лунко розкотився моторошний регіт:

— Ах - ха - ха! От свол - л - л...

І до ніг осіннього парку в грудному, сардонічному захлині упало:

— Си - фо - ну зля - кав - ся!.. Ха - ха!..

Над брамою спакнули люкси. Обличчя мене-стреля хворобливо сіпнулось і відразу ж стало ще холоднішим, суворішим.

Я вийшов. Мені назустріч верещала сирена, що завтра знову буде день.

ХІНСЬКА НОВЕЛЯ

Чому так забарилася Ю?

Адже їй ще перед двома годинами вручено повідомлення, що екстрене засідання Комітету знову почнеться об одинадцятій годині вечора.

Чому ж досі нема Ю, такої завжди точної, несхибної, енергійної, рішучої, цілком відданої справі визволення свого народу? — маленької Ю, цієї „першої жінки Хіни“, як щиросердо прозвали її партійні товариші.

Адже сьогодні вночі, поки не пізно, конче треба домовитися з таємними післанцями селянського повстанчого загону „Великі Ножі“, щоб на завтра виступити спільними силами.

Адже Ю належить в цій справі негайно вирушити на провінцію.

Адже Ю мусить знати, що кожна хвилина, кожна найменша частка хвилини надто дорога.

Адже справа взагалі надзвичайно важлива. Настрій неймовірно напружений. Становище,— якого досі ще ніхто не зазнавав. Становище виключне.

Треба зберегти всю силу революційної волі, треба додержати якнайбільшої дисципліни та виявити якнайбільше холодної мудрости й мужности—поки не пізно, поки ще ніч.

Так, становище виключне: через кілька годин задніє, і тоді Фей-хань розгорне (за всіма відомостями) рішучий наступ. Командувач місцевої армії, ще вчорашній член Комітету, а сьогодні найстрашніший ворог, ганебний зрадник Фей-хань, що, несподівано одколовшись, своїми численними загонами посів передмістя та низку найближчих сіл,—ворог цей конче розпочне чинність за старанною допомогою „заморських чортів“¹.

Хоч і покликано йому на опір революційну армію сусідньої округи, та ворог, мабуть, переможе, бо спантеличене населення, серед якого він встиг набути певного довір'я й прихильности, не ставатиме йому на перешкоді.

І вся нечувано важка робота Комітету, всі пильні готування, всі надлюдські зусилля, всі жагучі стремління, всі прекрасні надії—все загине тут на довший час.

¹ Так називають хінці чужоземців - концесіонерів.

Де ж поділася Ю? Її присутність надто потрібна. На неї припадає одне з невідкладних серйозних доручень у справі „Великих Ножів“, що його найкраще виконати жінці.

Чи не знає Ші-ян-лі, найближчий її товариш, що сталося з нею?

Ні, здивований, трохи сум'ятний студент Ші-ян-лі нічого не знає.

Може, нагально захорила Ю? Але в такому разі вона повідомила б. Може, дорогою з нею трапилось лихо, якийсь напад, чи що? Але ж квартал, де вона мешкає, і ті вулиці, що ними вона мала йти, перебувають в руках революційного війська. Може, коли постала безпосередня загрозна діяльність, Ю, маленька жінка, завагалась, як та легендарна милосердна Куан-Йін перед пашекою чорного дракона?

Але ж досі... ніхто досі не знав Ю за слабку, нерішучу, несміливу. То, може... може, довго прикидаючись відданою, вона теж їх зрадила? Так, так... Між нею та Фей-ханьом, здається, завжди були гарні взаємини... І здається, всі пам'ятають, що під час торішніх опозиційних настроїв у самому Комітеті, які створив Фей-хань, Ю була найзавзятішим прихильником Фей-ханя. І ще, здається...

О, ні! Ші-ян-лі рішуче заперечує. Здивований, уже занепокоєний Ші-ян-лі застерігає од поспішних помилкових висновків і просить більше довір'я до своїх товаришів: Ші-ян-лі стільки певний в чесності Ю, що готовий на доказ життям своїм накласти.

Так, але час іде, час не жде, а Ю нема.

— Хао¹, — сказав трохи зашарілий Ші-ян-лі, що й на собі особисто почав уже відчувати легеньку підозрілість товаришів, сказав і хляснув долонею по столі, немов цим хотів припинити всякі сумніви та зайві розмови. — Дозвольте мені одлучитись не більше, як на півгодини. Я сам побіжу до старого Чен-тана, її батька. Я все виясню, я знайду. Півгодини!

Як і слід було сподіватись, товариші завагались, хоча всіма силами приховували це вагання.

Чи не краще було б піти комусь іншому з рядових, але імкливих членів? Час бо й так дуже дорогий. Та й невідомо ще, чим має скінчитися розшук. І взагалі це виходить просто якась дитяча гра, якась обурлива, легковажна комедійка, зовсім не гідна революціонера. Що? Ші-ян-лі знову заперечує? Ші-ян-лі доводить, що Ю надзвичайно глибоко, надзвичайно гостро сприйняла цю зраду і що ніби в своєму обуренні вона вже навіть доходить скрайніх хоробливих думок? Ші-ян-лі настоює? Він краще, ніж хто інший, знає цю жінку і швидше, ніж хтобудь, може знайти її? Він, певне, щось починає розуміти, починає догадуватись?.. Ну, гаразд. Хай він сам побіжить — тоді, принаймні, все стане ясніше.

— Тільки ж пам'ятай: півгодини — не більше!

¹ Гаразд.

Він поспішав.

Над містом, над околицею, над країною Голубих гір і Жовтої ріки стояла тьмяна бархатиста ніч. А в місті, по заулках, серед причайної настороженої сутені сновигали шовкові шурхоти, бродили передгрозові сполохи.

Десь неподалець мелодійно, журливо бренів худзін¹ — очевидно, в затишному куточку збавляли час безсонні салдати. Десь тривожно заверещали віслюки, і з протилежної вулиці холодно, терпко, безстрашно дзенькнув метал.

У всьому, звідусіль відчувалось, що місто озброєне.

Він поспішав, схвильований, мимохідь наслухаючись до згущених звуків ночі, а пільма, що залягла по закутках, здавалась йому такою ж змовно-напруженою, як і він сам, як і його товариші, як і все, що почалося перед трьома днями та посіяло стільки підозрілості.

О, ця хороблива підозрілість, що допіру так боляче кольнула і його особисто! Але хай навіть так,—він доведе всім. Він переконає. Хоча між Фей-ханьом та Ю справді завжди були гарні взаємини, хоча за їхню близькість іноді вже говорилося жартівливими товариськими натяками, хоча ця близькість особливо, ажень боляче вражала самого Ші-ян-лі, що любив маленьку Ю,—проте він не припускав, не дозволяв собі припускати якогобудь сумніву щодо чесности й

¹ Хінська скрипка.

відданости цієї дівчини. Він був певен за неї, як за себе, і єдине, що міг би знехотя в думках покласти,— це якесь несподіване нещастя з нею. Та навряд, навряд... Усе мусить скінчитися гаразд.

Він поспішав.

На широкому, відкритому звороті спадистої вулиці, ген-ген в далині на річці вихопились разки дрібненьких вогників — ліхтарики човнів, цього постійного житла постійних веслярів. А трохи ліворуч, на пагоркові, мов той примхливий вахляр, здіймався в небо відсвіт електрики з невеличкого й ненавидного селлменту¹. Це ж там, тиль-тиль лівіше, наче під крилом надійного хижака, стояли в передмісті загони Фей-ханя, загони злочинця, що не тільки зрадив, але й сіяв рясні сумніви серед люду та всіляко запобігав собі в нього дальшої прихильности.

Сердце й свідомість Ші-ян-лі знову пойняв напад невимовного гніву. З усім, притаманним його молодості, надпоривним завзяттям він у думках вигукнув прокльон і на ходу погрозово звів кулака.

— Так ганебно зрадити, так підло запродатись, ще й кидати тінь на таких бездоганных, як маленька Ю! Так хитро вдавати вірного, так легко міняти маску! Так обурливо зневажити долю свого народу, своїх затурканих, нещасних земляків, щоб заробити врешті право свавільного ду-дзюна...²

¹ Квартал чужоземців - концесіонерів.

² Губернатор.

(...над країною Голубих гір бархатиста ніч. Над великою тисячолітньою країною Конфуція, Лао - цзе, Сун - ят - Сена тривожна тьмяність. По ланах гаоляну, по здимлених узгір'ях, по міських заулках, по різних ущелинах,—причайний, сумішний дивний шурхіт: журливий худзін, жагучі прокльони...

— і от, як панди¹ скрадливі,—дні. Як хвилясті, вічно змінні хуц-зупчі² на пустелях Гобі—змінні літа. А на сувіях—віки, віки. А з порохняви—лише кривда й розбрат).

В голові юнака знову заюрмились хвилюючі думки, що надто рясно збуджувались цими днями. В уяві перебігли метушливі постаті товаришів, і особливо яскраво побачив він на момент строге обличчя Ю. Він згадав уривки останніх розмов із нею. Він ажень ніби почув її голос.

(...чи ж не їхніх прапрадідів, нащадків древніх акадів, після довгої чвари, повстань, убивств прибрав до суворих рук і кріпко загнуждав імператорський конюх Фей - цзи, що сам став імператором?

— чи ж не з поту їхніх предків живилась пересичена, розпусна династія ворохобника Ченя?

¹ Панда (гімалайський янот) — невеличка, надзвичайно рухлива тварина.

² Піщані пагорки в пустелі, що їх увесь час пересуває вітер.

— і коли, мов оскаженілі, в якомусь сла-
сному, звірячому захваті полювали один на
одного манахи й полководці, імператорські
євнухи й самі імператори,—за що смертельно
змагались вони, як не за право на численні
жилаві руки, на дармову працю споконвіч-
них кулі? ¹

— і коли була нагода знищити хапугу
Ван-мана, щоб знову встановити давній су-
спільний поділ всіх дібр,—хіба спромоглися
кулі? Хіба й тоді не виникли розбрати, не
з'явився повсякчасний зрадливий Фей-хань,
десятки запроданців Фей-ханів?)

Юнак поспішав. Юнак шепотів:

— Так генебно зрадити, так підло запродатись,
ще й кидати плями на таких, як несхибна Ю! Так
байдуже ставитись до своєї нації, так брутально
штовхнути чоботом!

(...не вперше, не вперше. Хіба не при-
йшов колись із півночі страшний та сміливий
Боянь і не стали всі вони бранцями моголів?
Хіба, потавровані образливим прозвищем ди-
кунів „мань“, дріб'язково й безглуздо бун-
туючи, не вклонились вони потім новому
манчжурському владареві? І коли з-поміж
інших визвольників знявся одважний „Білий
лотос“, хіба не зчинились запеклі розбрати

¹ Робітників.

між усіма таємними ватажками й не з'явилися неминучі повсякчасні зрадники Фей-хані?)

Юнак поспішав. І поспішно, надпоривно в'юнилася думка:

— Проклятий Фей-хань! Що йому до вищих інтересів? Що йому до крові тих п'яти незабутніх, невинних, які впали цими днями від руки „заморських чортів“? Що йому до чужинних зазіхань і дедалі рясніших та згубних пасток вигадливого „чорта“?

(...так плавко, граційно колись наблизились заморські фрегати к перлистих берегам і хазяйновито спустили вітрила під голубою порцеляною хінського неба. А добродушні смагляни гостинно розступились перед ввічливим усміхом та благословляючою рукою хитрого езуїта.

— так, так, це ж їм, добродушним смаглянам, нащадкам древніх акадів, привезли заморські гості незвичайні дарунки: ніжно-привабливий опій, що дає „небесні сни наяву“ і вкорочує віку, та... заповіти Христа, що за рабську покору на цьому світі обіцяють всі блага в царстві тіней. Це ж їм за факторії, концесії, за величезні природні й промислові скарби подаровано чужу, жорстоку, вимуштровану цяцьку з карабіном і новий взірець безправного права.

— але нарешті... нарешті гнівно замахнувся був збуджений смаглюн і вбив місіонера... подався береговою піратською ватагою і зухвало розвантажив лінтінське судно. О, скільки лиха, крові й сліз зазнав він за це, яким добром він мусів за це поплатитись! Та знову замахнувся і знову вбив. Раз-у-раз платив надто високою ціною і раз-у-раз, скривджений, бунтівливий, роз'єднаний, зраджений, підводив мстиву руку.

— і хіба так нікчемно завершилося б діло тайпінгів, хіба так безславно скінчилося б славне І-хе-цю-ань¹, якби й на той час не виникли непомітні, проте численні запроданці Фей-хані?)

— Проклятий Фей-хань! Що йому до тих п'яти незабутніх, неповинних, що впали цими днями від руки „заморських чортів“? Він поповнить кишені липкими від крові банкнотами і купить ще одну армію. Він, вчорашній „революціонер“, з ласки чужинців посяде місце ду-дзюна, і затуркані, спантеличені, розбратні смаглюни, десь певне, віритимуть, що правда й чесність на його боці.

(...над країною Конфуція, Лао-цзе, Сун-ят-Сена тривожна тьмяність. В країні Голубих гір і Жовтої ріки нескінченний шарварок безладдя, чвар, запроданства й неволі...

¹ Повстання боксерів— видатний революційний рух в другій половині XIX в. за національне й соціальне визволення.

„Чи є де на світі подібна країна?“ — це часто повторює Ю.

— многомовні, многофарбні, многоспритні тебе обплутали й розмежували на власну волю, а ти, бунтівлива, затьмарена, різно-стайна, так жалюгідно борсаєшся в руках чужих і своїх дудзюнів.

„Чи є де на світі подібна країна?“

— чи ж не твої робітники й власники ще досі перебувають в одних партіях, а твої спілкові оборонці й спілкові представники ще й досі стрижуть купони та заправляють всіляким прибутком?

— чи ж не твоїх своєрідних салдатів можна часто переманити зайвим тунзером¹, і твої наймані салдати іноді й не підуть у бій, якщо настала година чіфаню² або сну, або неприємного дощовіння?

— і щоб відстоювати визволення твоє, щоб перемогти одного з твоїх запроданців, треба ось зараз уперто торгуватися з грошолюбними „Великим Ножамі“ й купувати, поки не купив Фей-хань, збурену силу цих напівхунхузів.

— та й не тільки перед силою золота чи силою багнета можеш ти поступитися, а й перед заклоном чи проріканням облудного манаха, що без його ворожби ти

¹ Дрібна монета.

² Обід.

дуже часто не насмілишся в житті на рішучий крок.

— ти ж бо ще така, що жадний найпослідовніший, найлогічніший доказ не встоїть перед твоїм дикунським доказом власноручно розпоротого черева.

О, віковічна отруйна пошесть зради й розбрату!

О, Хіно, темна, бунтівлива, завжди визискувана, завжди запродана країно!

Химерна Хіно!)

— Так ганебно зрадити!.. А втім, хай навіть так. Хай покищо ганьба й неволя. Нічого! Нічого! Не всі й не скрізь Фей - хані. Є молоді, переконані, чесні, мужні! Їх не спокусили сьогодні, їм не перешкодить завтра чіфань.

Ші - ян - лі, заповзятій хлопець, з поривчастою думкою, з племенистим серцем, поспішав.

Це відбувалося в хаті старого Чен - тана, батька Ю.

Двоє сиділо на низеньких стільчиках, двоє просто на долівці, на овальних рогожках. Двоє були салдати з армії сусідньої округи, що її покликав на допомогу Комітет, а ті — звичайні собі кулі.

Розмовляли.

Від часу до часу хтобудь із них, сторожко прислухаючись, оглядався на паперові вікна фанзи або повертав голову в бік прозорої бамбукової

стілки, де була друга комірчина й другий вихід. Тоді по вилкастих обличчях перестрибували й на момент завмирили тіні од ліхтарика, що висів обіч, чомусь такий сиротинно-задуманий, як те деревце на бескеті.

Сівши очертом, розмовляючи через появу салдатів, що зайшли відпочити, такої пізньої, незвичкої для кулі, години, розмовляючи трохи стриманими, припущеними голосами, вони скидалися на підозрілих змовців. Щоправда, іноді, схвилювавшись, вони забували за стриманість і починали сповняти фанзу сміливішим гомоном. Але сутулий Чен-тан раз-у-раз ніби вибачливо й застережливо підносив д'горі свою цинамоново-костисту руку, і вони згадували, що в сусідній, за бамбуковою стінкою, комірчині лежить єдине дороге Чен-танове дівча, яке сливе зовсім одбилося од хати, яке цими днями через ці події геть стомилося й недавно заскочило теж трохи перепочити, за яке вони й самі дещо, певне, чували і яке не слід турбувати — може, засне краплинку.

— Так, так... Отже, ти був при цьому?

— Я був, я бачив на власні очі,— злегка похищувався другий, теж пригорблений, кулі і на хвилинку, щоб яскравіше поновити в пам'яті цю страшну картину, примружив укисні очі.— Я бачив. Я — рікша. Я возив туди вайк-вота¹, бо туди їх чимало їздило... А наших також було чимало... Вайк-воти просто зайняли чередою

¹ Чужоземця.

всіх, хто нагодився, і погнали. Щоб дивились, щоб — зась...

Вони розмовляли за ту саму подію, що трапилась тут перед кількома днями й збентежила, зняла на ноги всю округу. Такого сильного заворушення, звичайно, не виникло б, якби рішуче не взявся до справи місцевий Комітет.

Бо хіба кулі не зазнавав гіршого — і терпеливо мовчав? Хіба не бачив страшнішого — і проходив, як сліпий, покірно схиливши голову? Але тепер, ніби підштовхнутий, він трохи замислився, занепокоївся. Як же ж так? Чужоземний салдат гвалтував дочку човняра. Їй на порятунок підскочило кілька відважних друзів, але салдат почав стріляти і вбив човняра. Тоді вбили салдата. І за це другого ж дня вайк - воти привселюдно розстріляли п'ять човнярів. Та як же ж так?

— Коли одним ударом одрубують голову, і голова котиться, і голови нема — це інша річ. Але я бачив... еге ж, я покинув свого візка і не хотів уже везти вайк - вота... я лишився д'останку і бачив, як попадали вони, як їх одразу ж схопили, одтягли трохи осторонь, поскидали до купи й тут же сяк-так, нашвидку присипали землею... і тоді я бачив... тоді я...

Співбесідники тоді — хто поволеньки одвернув голову, хто немов би сум'ятно пустив очі долі. Вони вже чули, що потім... вони вже знали, як потім...

Один тільки молодший салдат, випнувши уперте підборіддя і звівши брови, пильним поглядом прикипів до уст оповідача.

Але пригорблений кулі замовк. Настала нікова, напружена тиша.

— Кляті ян-гуй-цзи!¹ — нарешті стрепенувся і збудив мовчанку салдат.

— О, ші², — зідхнув старий Чен-тан, — такого на своєму віці я ще не пригадую... Такого ще не було. Такого... (він розвів руками і, розгладливо дивлячись у землю, весь схилився на один бік). Кажуть, колись, за давніх часів, як правила ще люті, жорстокі імператори, кажуть, колись був звичай вкупі з померлим паном живцем закопувати його найближчих друзів, жінок та слуг. І от одного разу, кажуть, бачили впродовж кількох днів, як ворухиться земля од корчів тих нещасних... і ніби чули їхній стогін. Брат того померлого, що сам став імператором, не міг ні їсти, ні спати і врешті дав наказ: замість живих людей закопувати маленькі глиняні опудальця... Їх ще й досі закопують... Так то ж, подумайте, були давні, дикі часи, а не Велика Хінська Республіка! То ж були грубі, жорстокі імператори, а не вчені вишукані вайк-воти!...

— Вчені на злочин, на поглум! — гнівно підхопив другий кулі, — не я один свідок. Багато свідків, що на їхніх очах ворухилася земля над розстріляними човнярами. І нікому не дозволено підійти, нікому не дозволено добити.

— Ян-гуй-цзи! — знову скипів молодий салдат.

¹ Заморські чорти.

² Так.

Чен-тан м'яко й запобігливо підвів руку. Стишив.

Салдат озирнувся на вікна — чи спокійно в місті? Другий повів ухом на бамбукову стінку — чи спокійно в місті?

Спокійно. Тільки в сусідній кімнатці заворушилась і важко по-жіночому зідхнула людина.

— А що ж тепер із сім'ями... тих? — спитав старший у формі, високий, похмурий.

— Їм, здається, зібрали пожертву, — мовив кулі.

— Ха-ха! Пожертву! — насмішкувато не вгавав молодший. — А далі?

— Далі? Далі, сам знаєш — може, їхня спілка щось... Одні с'як-так перебідкаються, а дехто, мабуть, піде на пристань тягати гуртом плятформи.

— Оті стопудові плятформи? Ще б пак! Це хазяйнам обходиться далеко дешевше, ніж бензина.

— І хазяйни за це знову подякують!

— О, будьте певні, подякують!

— Та доки ж?

— Тому й воюємо! Тому й прийшли! І якби не ваш... ну, як його?.. зрадливий генерал ваш...

— Фей-хань?

— Так, так. О, тоді, прилучивши його салдатів, ми поквиталися б!.. Ми тоді б...

— Стривай, стривай, — перебив високий салдат, — стривай, чудачино. У білих самольоти, самоходи, а щодо самого генерала... Фей-ханя цього...

— Може, гроші? — нетерпляче й уціпливо кинув молодший.

— Та ні, гроші й у нас не погані. А в генерала ніби... генерал цей ніби не така вже й лиха людина. Кажуть, що він чесний і він революціонер. Стривай, стривай, не перебаранчай... Він нічим себе не зганьбив... він ніби якраз сам стоїть за бідних.

— За бідних?

— Еге ж. І одвів своє військо, щоб даром крові не проливати.

— Хто ж це каже?

— Ну, от... я так чув од тутешніх. Народ, здається, не проти нього...— трохи знітився високий і ніби запитливо повів рукою на кулі.

Старий Чен-тан схилився в один бік, старий легенько, проте болісно посміхнувся:

— Я—робітник. Я з генералами нічого не маю до діла. Але я скажу: хто не хоче заступитись за скривдженого—тому ганьба.

— Не хоче, щоб не було ще більше скривджених,—підхопив той самий високий салдат.— І це не ганьба. І не в цьому ганьба. Ганьба... ну, ми ж знаємо, що таке ганьба. Якби він був зганьблений, ті його салдати не пішли б за ним навіть за більшу ціну.

Молодший на це витріщив очі, вражено одхитнувся і, схвильований, обурений, вже намірився був сказати щось різке. Та його випередив другий кулі:

— Правда, я не чув, щоб генерал власноручно комусь заподіяв лихо. Ні. Проте я чув, е салдати, що потай переходять од нього до наших...

— А я знаю, — поспішив високий салдат, — е такі наші, багато наших, що вже перекидаються до нього. Авжеж! Заподіяв він кому лихо? — не заподіяв. Зганьблений? — не зганьблений. Платить? — платить. Революціонер? — революціонер. Не можна за п'ять трупів класти сотні чи тисячі трупів? — звичайно, не можна. От вам! І якщо справді буде бій — хто-зна, куди ще повернуть вогонь і ті його, і ці наші салдати.

— Ти дурень! Ти боягуз! Ти падлюка! — не втерпів, скочив з місця молодий.

Ліхтарик злякано, сиротинно захитався. Застрибали тіні. Сумішно чвакнули кроки. Знявся цілий вихор нестримного шурхоту й голосів.

І ввесь цей шум годі було одразу спинити, розвіяти. І за всім цим шумом та хвилюванням не помітили вони, як у сусідній кімнатці до бамбукової стінки наблизився невеличкий жіночий силует, як звів хрестом руки, немов ось-ось готовий був розгорнути погойдливе паліччя і ввійти, як скорботно заламав він руки, похитався і нагло зник.

Вони не помітили.

— Ти падлюка! Ти пеньок! — не втихав розгніваний молодший салдат.

— А ти безлобе ося! — відповідав йому призириливим тоном другий. — От ми ще побачимо, чия буде правда... та чия правда!

І сугулий Чен-тан довго, незграбно, мов тими іржавими підоймами, розводив своїми гачкуватими, цинамоново-костистими руками — сіпав, гладив,

похлопував, садив, притишував, заспокоював.

Заспокоїти було не легко. Хоч раптово, але надто розбурхались пристрасті. Надто грубо, не-свідомо, недоумкувато ставив справу один, і надто вражався другий замість переконувати повагом. Щоправда, їм бракувало тих виключних безпосередніх доказів, що в їхніх своєрідних умовах мусять конче збігатися на вчинках якоїбудь особи і можуть одні лише переконувати спадковічну тупість. Та й самих кулі пойняла якась чутобна підозрілість — хто ж із них був певен, що завтра не трапиться нової зради, нового запроданства й не поведуть їх до суворого переможця за їхнє лихослів'я? Чи є де на світі подібна країна?

З цього часу розмова точилася переважно між салдатами. Розмовляли вони довго й ніби зовсім забули, що за вікнами бреде, проходить ніч, а на ранок треба бути бадьорими. Розмовляли, намагаючись переконати одне одного, збиваючись інколи на дрібніші побіжні справи, згадуючи на доказ розмаїті випадки з власного й чужого досвіду.

А кулі, зацікавлені їхнім змаганням, насторожено слухали й лише від часу до часу вставляли те чи інше слово.

— Ти ж мусиш нарешті зрозуміти цю нашу боротьбу за визволення,— хоч заповзято, але вже тихше й немов по-дружньому настоював молодший,— ти ж, справді, не дупляк якийсь, а жива...

Попід фанзою загупотіли поспішні кроки.

Співбесідники не встигли ще озирнутися на вікна, як шаснула привхідна верітка, і в хаті з'явився задиханий, трохи зблідлий студент. За давнім звичаєм, він поchtиво й низько вклонився. А старий Чен-тан, одразу пізнавши й зрозумівши його, без єдиного слова підвівся і зазирнув до другої комірчини.

Коли ж старий повернувся, обличчя було йому побаблене зморшками болісного здивовання,— здається, ажень трошечки затремтіла спідня синава губа.

— Нема? — бентежно скинув оком студент.

Чен-тан ніби винувато й вибачливо хитнув головою.

— Значить, нема? — з натиском, тривожно перепитав студент, і Чен-тан зрозумів, що за ним треба вийти на вулицю.

Там, у притінку, занепокоєний старий кулі зривним шепотом, що в ньому відчувались і мимовільний страх, і неясне благання, розповів гостеві, як приблизно годину тому забігла його донька перепочити і як несподівано для нього ж зникла невідомо коли й невідомо куди.

— Чен-тане... невже вона?.. невже я?.. — не скінчив Ші-ян-лі, ірвучко махнув рукою і подався геть.

— Хто йде?

За містом, в далині, у світанковій затоні, немов справді повклякали чудні істоти, здіймаючи руки

д'горі, як то написано в книгах древніх наївних даосів,—повклякали пасма шпилястих гір у німому чеканні, коли на обрій спливе Жі - тоу¹.

Апо заулках, позакутках—передгрозові сполохи.
— Хто йде?

Треба бути сторожким, треба бути уважним: передмістя належить одним, а місто другим. І день сьогодні не здійсмається турботною ластівкою, день скрадається морочно-повільно, м'яко-лапо, обережно, мов хижак із гір.

— Хто?

Дзенькнув десь нарешті, дзенькнув неупевнено, запитливо мідяний полумисок—заклик пересувної кухоньки. Але сьогодні, мабуть, не продасться стільки пиріжків, як учора. Сьогодні трудніше потрапляти з міста до передмістя. Проте, кому конче треба, той перехопиться,—чи бистрою тінню, чи щедрим гостем, чи сміливим роблено-байдужим мешканцем...

Вартовий позіхнув востаннє й широко розплющив важкі примружені очі.

Уже шпилі серпанились легеньким фіялково-голубим мереживцем, і в передмісті чіткіше виступали угинисті контури буддійської кумирні та строгі контури бавовняної фабрики. Уже передмістя спідтиха крекнуло й поволі зрушилось, наче ті плоти на великому сплаві. Уже з'явилися потривожені сірі зграйки муштрованих людей, потяглись, закружляли, задрібцювали...

¹ Сонце.

Але нігде ще жадного пострілу.

Фей-хань покищо скерував одних на тимчасові кордони, а більшість зволікав за гурт на приміський майдан. Фей-хань мав на думці пильно оглянути їх, ще раз перевірити, зважити,—хотів кинути при нагоді докір за невдячну службу й застерегти од вагань, хотів підбадьорити й твердо пообіцяти не лише перемогу, а й велику нагороду.

І зграї мовчазно, сквапливо стягалися, ладнаючись прямокутними плямами, рівненько шикуючись перед незримим іще ватажком.

— Лі-джен!¹ — зойкнуло, розкраяло останню світанкову тьмяність.

Здригнулись. Завмерли.

Він наближався віддалік, стрункий, гарний, в супроводі свого почету. Він крокував швидко, пружно, упевнено. Він здавався таким сильним, сміливим, невідступним, наче ніколи не зустрічав перепон і ніколи не схиляв голови. Він, звичайно, знав, що не тільки військо, а й добра частина довколишнього люду, попри всяку обмовність, вважають його за чесну й правдиву людину, яка нічим себе не зганьбила і яка (о, безперечно) зичить усім найкращої долі. Він холодно, хмурно поглядав з-під застиглих брів, але на устах йому леліла тиль-тиль помітна, наче хтива, наче радісна усмішка,—він добре знав, що переможе.

І саме в цей момент десь з-поміж сірих людських прямокутників впливля йому назустріч

¹ Струнко.

постать невеличкого салдата. Постать відразу звернула на себе увагу, та всі сторопіли й трохи ще вагалися: вона бо йшла з порожніми, байдуже пущеними руками й мала при собі лише тесака, що висів при боці.

Коли ж почет захвилювався і вже випередив ватажка (хоча до нього лишалась чимала відстань), коли з боку частин знялися застережливі оклики, постать зупинилась.

— Вітаю славетного старшого брата і друга!— сказав цей салдат, почтиво вклоняючись ватажкові.— Хай не дивується він на щиру приязнь і хай не боїться відважний беззбройного. Хай дозволить мені сказати кілька слів салдатам і тоді переконається остаточно.

Фей-хань, як зупинився був із трохи підведеною рукою, так і застиг. І все: і його недокінчений жест, і його недокінчений крок, і злегка нахилена вперед постава, і раптові півсумнів-піврадість в очах,— все це і всім одразу сказало, що він особливо здивований, незвичайно вражений. Всі зрозуміли, що вчинок цього салдата стільки ж зухвалість, скільки й щось інше, надто важливе, про що може знати лише сам Фей-хань, і що нагальних заходів вживати, либонь, не треба.

Не міняючи пози, Фей-хань одним порухом уст затримав свою старанну варту, і в цей коротенький, неймовірно напружений момент з чиєїсь невідомої, незаперечної волі ніби приросли вони всі кожний до свого місця: укісно, кроків за

п'ятнадцять от ватажка — невеличкий салдат, а далі, ще кроків за тридцять — частини.

Ту ж хвилинку, повертаючи голову до частин, невеличкий салдат високим лунким голосом вигукнув:

— Салдати, перед вами людина звідти, з міста!

Фей - хань, ніби аж тепер прокинувшись, здогадливо сіпнув бровою і нараз наказав, щоб зухвальця все ж таки обшукали.

— Салдати! — тимчасом продовжував той, — хто це сіє серед вас ворохобні чутки? Хто каже, що в місті платять більше?

І ватажок, такий завжди рішучий, цього разу чомусь знову став нерішучий і коротким рухом голови скасував допірішнього наказу: обличчя йому проясніло якимсь новим радісним здогадом.

— ...хто каже, що Фей - хань зрадник? Каже, що це Фей - хань хотів згвалтувати дівчину? Що це він убив п'ять човнярів? Що він не революціонер? Що він тяжкий злочинець? Що він зганьблений? Що не можна служити йому, бо на руках його кров примусової смерті? Що треба негайно покинути Фей - ханя, негайно приєднатись до міста й скерувати свою зброю на самого Фей - ханя та заморських чортів? Чуєте, салдати? Той, хто це все каже, той каже правду! Фей - хань справді заслужив на кару!..

Здригнулась земля, блискавичним громом розпанахало повітря, і на тому місці, де стояв Фей - хань, метнувся д'горі раптовий вахляр синявого диму, бистрих струменів піску та якогось кольористого шматовиння...

Лише наступної хвилини всі зрозуміли, що салдат кинув бомбу великої сили, яка розірвала ватажка, і лише тепер помітили, що салдат чимдужч, мов божевільний, мчить майданом навкося.

Кілька сухих, лунких, душогубних потрісків йому навздогін.

Салдат вхопився рукою за плече, спіткнувся, проте біг далі.

А вже з лівого флангу відокремилась низка старшин і, дедалі звужуючи коло, почала оббігати втікача непереможним півочертом.

— Салдати, рятуйте!— скрикнув він і круто повернув у бік.

Та й звідси назустріч уже поспіхом наближалась нова жива загородь.

Він опинився у пастці. Він бачив, що йому лишається ще кільканадцять кроків, аби умкнути, але почував, що йому вже бракує сил довершити свій замір.

Він зрозумів, що й салдати надто розгубилися і не можуть одразу перемогти вагань. І він знав, що ось - ось його неминуче схоплять—зараз же буде страшний допит, неймовірні тортури, надлюдські страждання, буде довга смерть. І тоді прибічники Фей-ханя цю подію обернуть на виключне злочинство й саме нею остаточно спантеличать салдатів та населення.

Все це бисто-бисто промайнуло в його голові—і зупинилось.

Салдат блиснув у повітрі тесаком... якимсь неприродно скорчився, упав...

Хвилинка раптової тиші.

І хтось сказав: ганьба.

Ранішній вітрець перебіг, торкнув тисячні уста, і рясніше, сміливіше, одностайніше залунало звідусіль:

— Ганьба! Ганьба!

Прямокутники вже тріснули, вже мішма гойдулися, хвильно збурились.

— Ганьба!

Це сталося надто швидко, несподівано. І було це остаточним, вирішуючим, як неблаганна смерть: ніколи, ніколи нащадки акадів не ходили й не підуть під прапором, заплямованим кров'ю страшної саможертви.

Ніколи!

Вони, досі суворо-мовчазні, непорушно-суцільні, були схожі тепер на той буремний потік після щедрої зливи, що, прорвавши загати, запінено, люто шумує, реве, летить сліпма на всю свою могутню широчінь і без вагань, немилосердно трощить усе, що тільки потрапить на його путь.

Аж тепер вони якщо й не зрозуміли всього, то без сумніву, незаперечно, рішуче повірили невідомому салдатові і ніби спокутно всією нестримною численною лавою повернули до міста.

Вони, гукаючи погрозою на адресу тих шматованих решток, що їх збирали тепер прибічники ватажка, бігли й топтали самих прибічників. І в той же час вони не зважувались зупинитись і поглянути на самогубцю-салдата.

Самі вони служили чесній смерті, а на таку жорстоку, примусову, оскаржену віками смерть навіть дивитися — злочинство.

І лише дехто, особливо зацікавлений, збочував до невеличкого натовпу, що мінливо танув і знову гуртувався.

Там, у порохняві, у хлядрі іржавих патьоків, нерухожим, назавжди застиглим, зім'ятим клубком лежав він — такий ще молодий салдат. Він цупко підібгав ноги, наче й досі намагався утримати своє криваво розперезане нутро, а на розтулених устах якось терпко срібніли два зуби, наче й досі не скінчив він останнього віддиху...

Дехто одразу сіпався обіч і йшов геть, дехто нерішуче переминався, нахилився ближче й заглядав у помутнілі зіниці.

Хто знав, той упізнав. Бо це була найкраща, перша жінка Хіни — маленька Ю.

LIBRARY

Це дворик вугластий, закапелковий, оточений звідусіль старими флігельками з кривобокими східцями, ганками й галерейками,—одне слово, на тих вулицях, що дуже близько до передмістя.

Схилялось навечір'я, і чоловічок, що сидів у дворикові на клишоногих приступцях, трошки замріяно примруженими очима дивився кудись поверх флігельків у далечінь.

Шпакуватовому чоловічкові геть ізсунувся кашкет, викриваючи його лисину й остаточно виявляючи, що чоловічок уже зовсім та зовсім немолодий.

Здавалося навіть, що чоловічок, зручно спершись на локіть, дедалі стає нерухоміший, міцніше приплющує очі і готовий ось-ось задрімати.

Може, п'янений він був? Може, стомлений? А може, був розніжений весняним теплим днем?

Принаймні, галас дітвори, що кружляла в дворикові, аж ніяк не заважав йому, і, мабуть, раптовий грім не вразив би його так сильно, як вразив чийсь раптовий вигук:

— Микола Скляренко!

Чоловічок кліпнув, враз прочувався, злегка підвівся і, перебігаючи здивованими, пильними, маленькими очима по дворикові, натрапив врешті поглядом на листоношу. Листоноша вже сквапливо простував до нього. Листоноша, десь певне, помітив його легеньке занепокоєння і сум'ятність, що цілком природні за подібних випадків (та й іншої дорослої людини на цей час не було у дворі), і ще раз на ходу сказавши прізвище адресата, простягнув шпакувату чоловічкові листа.

— Гм! Да, да,— трохи ніяково й навіть нерішуче, як це трапляється, коли одержують несподівані листи, промимрив чоловічок,— да, да... Давайте сюди... Дякую...

Дрімливість, млявість йому наче рукою зняло — яка дивна буває іноді сила цих кольорових пташок, що прилітають несподівано!

Він мигцем поглянув услід заклопотаному листоноші, що вже поспішав геть, і відразу ж перевів погляд на синяву конверту, на якій великими літерами справді стояло „Миколі Скляренкові“. Потім скинув оком по всіх флігельках. Сіпнув (очевидно, за звичкою) одним плечем. Сунув листа до кишені. І так, з підведеним плечем,

трохи згинці, трохи бокаса, покрокував скрипнявими східцями до хати.

У невеличкій кімнаті, що виходила вікном у якийсь глухий закуток і вже була заткана сутінню, чоловічок поспіхом підійшов до столу й засвітив лампу.

Ще хвилинка — і з його трепетних рук пурхнула на стіл синява куверта.

Він окульбачив носа великими окулярами, поволеньки, як той індус, що боїться розхлюпати чашу мудрости, взяв листа. Ще раз півшепотом перечитав адресу. З м'якою, лагідно-сумненькою усмішкою зупинився був на штемпелі „Харків“. Перевернув листа на долонях — і побачив, що його заліплено недбайливо, чи, може, погано було зроблено цю куверту, чи, може, занадто пухкий був цей лист.

І замість розліплювати, він одклав його на стіл, як іноді роблять ті, що хочуть продовжити солодку щемітність нетерпіння, або ті, що однаково боються і великих неприємностей, і великих радощів.

Одклав. Зідхнув. Похитав головою. Замислився.

Проте, це тривало недовго — чоловічок нараз похопився.

Обережно, любовно, щоб зберегти всю первісну дорогу цілість, щоб почути ще запах надсилача та уявою своєю намацати сліди тих пальців, що заліплювали, чоловічок підважив, підпоров уступливого трикутничка куверти й вийняв листа.

Здрастуй, Миколко!

Давно вже не писала тобі. Та й ти чи не забув геть зовсім за мене? Забув, мабуть? Правда? Ну, то ще цікавіше буде тобі зараз читати ці рядки. А що давно не нагадувала за себе, то й надолужую тепер.

Не писала я тобі, Миколко, тому, що, по правді, від певного часу не можу зрозуміти, якими інтересами ти перейнятий, як ставишся до мене й до всього взагалі. Адже й ти давно-давно не давав про себе звістки (можливо, і адреса вже не та). Крім того, була я, Миколко, страшенно занята, страшенно багато в мене роботи й всіляких життєвських клопотів.

А оце останніми часами склала аж три іспити. Лишається ще один, останній — і край. А там — літо. Остання практика. І справу зовсім скінчено. Важкенько, важкенько, проте, як бачиш, граніт науки вже догризаю.

Ну, от. А сьогодні випав мені вільний день. Сьогодні у нас весна. Сонце регоче на все небо, і куди не глянеш — проліски. Не кримські, а такі наші, північно-українські, з приміських гаїв. На кожному розі вулиці, на грудях, у руках, по хатах — скрізь, скрізь ці ніжно-білі й голубі усмішки. Люди так пожадливо тягнуть, тиснуть їх до себе, що, їй-бо, скидаються іноді на дітей і зворушують.

Уявляю собі, яка вже теплінь і яка краса на нашому українському півдні! Я згадала сьогодні оту нашу кручену глуху балку, що ліворуч од

заводу. Пам'ятаєш? Пам'ятаєш, коли ще не роз-
брелись ми по великих містах, коли ще були ма-
ленькими й жили на заводі,— як рясно зацвітало
пролісків у тій балці! Ти, між іншим, побою-
вався туди йти (чи ввовулаків, чи матерніх
наказів — не пригадує вже), і я завжди споку-
шала тебе до кумпанії, силоміць тягла, як і ін-
ших. Пам'ятаєш?

Отак і сьогодні я підбила та потягла за місто
ціле товариство. Чого ж, справді?.. Черевики
свої я цими днями підправила, може, не зовсім
елегантно, але так міцно, що хоч цілий рік грай
ними у футбол, а день вільний, а сонце регоче, а про-
ліски тихенько співають ніжно-голубих пісень...
Чого ж, справді? Ех, шкода, що я не поет!

Як же пахла земля за містом! Які ж були, які
(ну от, не знайду тут потрібного, точного слова),
які були ще нерішучі, трохи соромливі фарби!
Соромливі од тієї багатющої, могутньої повноти,
що досягає, що ось - ось незабаром прорве плівку
й радісно, снажно розіллється, розквітне, забує.
Чорт побери, яке ж хороше життя!

Прийшли ми додому трохи заболочені, зате з
повними жменями первісних усмішок. А мені
знову згадався наш південь, і виразно постала
в уяві кручена балка. І подумала я: дай пошлю
вістку, пошлю не батькам, а колишньому „спо-
движникові дитинства“. Чому так — і сама не знаю.

Ну, от. Сіла до столу, строчу тобі це послання
(велике, мабуть!) і мигцем переглядаюсь із си-
німи очима весни, що зоріють тут же біля мене.

Як романтично, правда? Ах, романтика — невмируща, бадьорна хибкість сильних, незафутлярених людей! Це я не про себе. Хоч я й незафутлярена, хоч я визнаю і поважаю тільки сильних та бадьорих, але це я не про себе. Жінки... До речі, сьогодні, вертаючи з гаїв, я бачила цікаву картинку. Ні, мушу трошки ухилитися і хоч коротко тобі розповісти.

Це було в місті. На тих вулицях, що близько до передмістя і що на них, звичайно, довше залягується сніг та всіляке сміття. Поруділим, розкислим уже снігом пливли серед вулиці низенькі гринджолята. Точнісінько такі, як у нас бувають. Повільно, навіть урочисто. Як човник: хить-хить...

Правив шкапою міліціонер, юнак, з обличчям роблено-суворим. А другий, теж юнак, стояв навколішках у другому кінці саней і хотів, либонь, здаватися офіційно-байдужим. Він, цей другий, обома руками тримав за плечі жінку, яка в непримушеній, надто відвертій позі сиділа посеред саней.

Хить - хить...

І жінка, ще молода, туга, здорова, але тепер безвільна, гойдалась, мов у колисці. З-під білої хустинки їй на щоки падало волосся. В очах, підведених синцями, разом п'яненька мутність, радість і протест. І раптом вона заспівала. Хрипко, якимся зарізаним голосом. І так сильно, і такої соромицької пісні, що на тротуарах одразу звернули увагу й посунули за нею натовпом.

Міліціонер цвяхнув по шкапі.

Другий посміхнувся і дбайливіше взяв її за плечі.

— Мадона...— сказав хтось у юрбі насмішкуватим і ображеним голосом.

Я чомусь подумала: куди вона їх завезе?

Ну, звичайно, це не була думка на конкретну адресу тих двох чи міліції взагалі. Це була взагалі думка на адресу жінки.

Так от —хтось романтично образився за Мадону, а я по-своєму романтично образилась за неприпустиму кволість жінки. Жінки взагалі. Не тільки за вікову честь матері, а й за ігнорування чи навіть профанацію тієї величезної, відповідальної ролі, що належить жінці в нашій оновленій Україні.

— І справді, як романтично!— тепер, мабуть, ти вже скажеш, посміхнувшись.

Але май на увазі: цього терміну я зовсім не хочу зараз обстоювати. Це вимагає окремих розмов. Та наколи б ти погодився, що, приміром, у спорті є чимало своєї романтики, що такої своєрідної здорової романтики не бракує хоча б на з'їздах та конференціях чи в боротьбі, чи в досягненні якоїсь мети, чи у творенні сильної людини,—то я заперечувати не буду. Проти романтики дужих легенів, ясного розуму, невблаганної твердості й життєвого руху я заперечувати не буду.

Справа, зрештою, не в цьому. Справа в тому, що треба здоровим почуттям любити життя і бути сильним. І жінці тут відставати аж ніяк не

годиться: кволість бо її дуже часто буває страшним лихом для інших, що на них вона впливає. — Теж кволих? — питаєш ти мене. — Авжеж, — відповім тобі. А тому: хай живе сильна, незламна нова жінка й нова людина!

Звичайно, істина це також не нова. Америки ці давно знайдено. Але, будуючи нове суспільство, змагаючись до великого прийдешнього, не слід забувати за такі Америки. Чи ж не так? Я, принаймні, раз-у-раз переконуюсь, яка це прекрасна і хоч стара, але вічно свіжа істина.

А сьогодні, в цей запашний день мене особливо сповняє радість життя і бажання бути непоборно-сильною. Еге ж! Хто це там морочиться з настроями? К чорту! Кому це там досі бракує... ложечки, щоб розжоване класти до рота? Не треба таких! Кого це там мучить амбітність і різні дрібненькі, малесенькі, особисті інтереси? Геть!

Ти, Миколко, не зважай, якщо я напишу десь не доладу: у мене за тонкою стіною сусіди теж студенти. Вони, нахаби, зараз завели якусь принципову суперечку і так галасують та грюкають, що весь дім здригається. Я вже закланала їх пречистою силою, та вони ретельно одгукуються, що зараз ніби час відпочінку і що кожний має право відпочивати по-своєму. Ну, нічого. Як скінчу листа, я їм покажу, де... і т. ін.

Отже, сьогодні мене особливо сповняє радість життя і бажання бути непоборно-сильною. Не знаю, можливо, до певної міри з цих причин я й пишу якраз тобі, — здається, маленькому моєму

антиподові. „Здається“ — бо вже давно одбилися ми одне від одного, а потім бачились досить рідко й випадково, щоб говорити з певністю. „Маленькому“ — бо життя ти не можеш не любити, стати сильним не можеш не хотіти, але, скільки мені відомо з твоїх власних слів та деяких чуток про тебе, ти не позбавився свого надлому, і твій дивний надрив бодай чи не прогресує.

Тільки не приймай моїх, мабуть, трохи різкуватих вигуків про настрої та дріб'язковість, не приймай їх на свою безпосередню адресу. То сказано взагалі. Я ж бо не знаю, що ти собою тепер являєш. Знаю тільки одне: все ж таки на даремне ти мене колись не послухав, Миколко. Пам'ятаєш? Надаремне. Правда ж? Звичайно, перш за все тут винні твої батьки, твоє виховання. Ти хоч і розлучився з ними, та, здається, пізно. А з їхнім впливом, якщо живі досі, може, й досі не розлучився? (Не гнізайся за таке непрошене втручання. Ти ж колись, їй-бо, славний був хлопець, ще й „сподвижник дитинства“. Тому й поводжусь із тобою вільніше. Ах, ті знову зняли за стіною принциповий тарарам!).

Пам'ятаєш, Миколко, в дитинстві тобі часто забороняли гратися зі мною? Ми, пацани, тоді ще не знали, що таке кляса, і тоді ще ти наважувався порушувати накази своїх старших, накази своєї кляси. Еге ж! Може, це звучить стереотипно, але це так. А потім, ген-ген потім, пам'ятаєш, як ти почав боротися із самим собою, як ти почав мінятися? Хитався, хитався і — врешті

хитнувся. І знову якось чудно, навпіл, немов би туди, немов би ще трохи й сюди...

Невже ти й досі не сприйняв цілком наших величезних соціально-історичних зрушень і не визнав України?

А може, я поспішаю з цими запитаннями? Може, ти зробився тепер зовсім інший? Може, тепер неправда, що ніби ти покинув своє (і без того кволе, безсистемне) навчання [та пустився на волю хто-зна чого. Та й інше, інше, інше про тебе—може, тільки вигадка, сплітка, зла неправда?

Тоді—тисну тобі руку, бо й колись ти теж був не поганий хлопець.

Не гнівайся ж, хлопче. І якщо буде можливість, раджу завітати сюди, до нас, в столицю України, подивитись, як тут кипить життя, переконатись, як переможно ступає історія, повчитись, як треба бути сильним, рішучим, життєздатним.

У нас тут і весна хоч пізня, проте наче бадьоріша. Вона тут скупіша, ніж на півдні, але саме тому й гостріше, глишбе сприймаєш її, більше цінуєш її.

Ну, от. Наговорила я тобі цілу торбу всілякої всячини. Розписалася, можна сказати, як ніколи. Набридла вже, мабуть. Вже й не рано. І проліски мої ніби стомилися, ніби хочять приплющити повічки...

А все ж таки цього року, вертаючи з практики, я заскочу на наш південь, на завод, до моїх батьків,

і конче побуваю в крученій глухій балці. Давно-давно вже не була там.

Можливо, проїздитиму через твоє місто. Можливо, тоді побачимось. Згода?

А поки — досить. Піду зараз до сусідів розправлятися за принциповий регіт і паровозні горлянки.

Бувай, Миколко!

... Чоловічок уважно до кінця прочитав підписа та адресу і, поправивши на носі окуляри, ще раз перебіг очима всього листа. Чоловічок знову, як і перед читанням, зідхнув, похитав головою, замислився. Потім підвівся і довго ходив по кімнаті, пригорбившись, заклавши руки за спину. Довго й напружено щось міркував. Збирає чоло в зморшки. Сіпав, за звичкою, одним плечем.

Яка дивна буває іноді сила цих кольорових пташок, що прилітають несподівано!

Врешті чоловічок підсів до столу, витягнув із старої, засмальцьованої теки аркушик паперу. Чоловічок приклався до паперу з трохи неслухняним пером. Чоловічок торкнув окуляри. Хвилинку ще подумав. І написав:

Шановна громадянко!

Вибачте, що безпокою Вас. Але поскільки я єсть службовець місцевого Домкому постільки й пишу. До того ж я єсть хороший сусіда Вашого знакового Миколи Складенка. Його комната № 15,

а моя № 16. Від нього знаю про Вас і знаю Ваш адрес. А потому і пишу.

І представте собі, що в останнє время починає з ним робитись щось чудне, ну прямо що називається, не впізнати чоловіка. То хоч був так-сяк, а то вже став хто й зна. Ну, випив би, посумував там, чи що. Так ні ж. Роботи ніякої не робить, пропадає десь там, а потім прийшовши конешно під рюмкою скандали всякі. Спокою від нього нема і за комнату платить несправно, а виселить не можна, бо закон. Буває, представте, плаче і геть опустився. Воно й зло бере, но й жаль чоловіка. Що вже я його не вговарював, не просив, не лаяв, а ніяк не помагає.

І от, значиться, на тому тижні проти п'ятниці він тутечки в мене за стіною, в № 15 повісився.

Між іншим говорять він слабував поганою болезню.

Але точно я не знаю. Труп одправили в морг.

Ще раз вибачте. Но поскільки я єсть службовець місцевого Домкому і хороший його сусіда знаючи Ваш адрес, постільки й рішив повідомити Вас.

Михайло Шурга.

Чоловічок знову щиро, співчутливо зідхнув. Він кілька разів, не кваплячись, перечитав, перевірів свого листа, похитуючи головою майже на кожне написане ним слово, підтвержуючи кожну висловлену думку.

Здається, було сказане все, але сказано було так мало. О, якби хтось поспитав його, скільки

міг би він розповісти! Сказати ж — все одно сказав би двома словами.

Він заліпив листа, причепурих адресою і, механічно поклавши обидва листи до кишені, вийшов з кімнати. Біля дверей сусіднього № 15, де жили вже нові мешканці й звідки вчувався дитячий сміх, він на момент збавив кроку, скося поглянув на темні квадрати одвірків. Потім покрокував до виходу, на скрипняві приступці ганку, на маленький дворик, вугластий, закапелковий, що тепер уже сповнений був вечірньої сутіні та розмаїтих запахів міської весни.

І, пройшовши смугу будинкових тіней, пірнувши в срібну місячну зливу, чоловічок раптом, як стій, зупинився.

Хто - зна — чому. Хто - зна, які думки пройманули несподівано в його голові. Лише одне: були ці думки стільки ж раптові, скільки й непереможні.

Чоловічок сіпнув плечем, знітився, якось пригорбився і, завагавшись трохи, врешті поволеньки, ніби проти волі, почвалав у бік, в найтемніший закуток двору. Там він вийняв обидва листи і, дивлячись кудись осторонь, додумуючи якусь свою невідому думку, подер їх обидва на дрібні шматочки, знищив назавжди, без вороття.

ЗМІСТ

	Стор.
Вертеп	5
Образа	105
Оповідання про втечу	215
Via dolorosa	273
Хінська новеля	289
Два листи	319

9,96 (1986) 4
P
A
3757

3856